

4

Rodzina, ekonomia i migracja

UJĘCIE PRAWNE
I SOCJOLOGICZNO-EKONOMICZNE

Biblioteczka Prawa

Rodzina, ekonomia i migracja

UJĘCIE PRAWNE
I SOCJOLOGICZNO-EKONOMICZNE

W serii ukazały się:

1. *Prawne i ekonomiczne aspekty migracji*, red. Magdalena Butrymowicz, Piotr KroczeK, Kraków 2016 (Biblioteczka Prawa, 1).
2. *Prawne i ekonomiczne aspekty imigracji do Polski*, red. Magdalena Butrymowicz, Piotr KroczeK, Kraków 2017 (Biblioteczka Prawa, 2).
3. *Dochody imigrantów i ich transfery zagraniczne*, red. Magdalena Butrymowicz, Piotr KroczeK, Kraków 2019 (Biblioteczka Prawa, 3).

Rodzina, ekonomia i migracja

UJĘCIE PRAWNE
I SOCJOLOGICZNO-EKONOMICZNE

redakcja
Magdalena Butrymowicz
Piotr Kroczek

Kraków
2021

Recenzja wydawnicza:

dr hab. Jan Mazur OSPPE,

prof. Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie

Skład, łamanie: Pracownia Wydawnicza AD VERBUM

Projekt okładki: Jadwiga Malik

Publikacja finansowana z subwencji przyznanej Uniwersytetowi Papieskiemu Jana Pawła II w Krakowie przez Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego w roku 2021.

Copyright © 2021 by Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ISBN 978-83-7438-909-9 (wersja drukowana)

ISBN 978-83-7438-910-5 (wersja online)

DOI: <https://doi.org/10.15633/9788374389105>

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

Wydawnictwo Naukowe

30-348 Kraków, ul. Bobrzyńskiego 10

tel./faks: 12 422 60 40

e-mail: wydawnictwo@upjp2.edu.pl

Słowo wprowadzające

Szanowni Państwo!

Definicję rodziny usiłuje się dziś poddać weryfikacji, zarówno to, czym jest, jak i to, co znaczy w ujęciu społecznym, ekonomicznym i prawnym. Kryterium więzi rodzinnej wynikającej z pokrewieństwa czy więzów prawnych o charakterze rodzinnym (małżeństwo, powinowactwo, przysposobienie) zastępuje się coraz częściej szerszym spojrzeniem, uwzględniającym także faktyczną sytuację osób bliskich, nadając jej niejednokrotnie charakter prawny.

Rodzina ma wpływ na pozycję ekonomiczną państwa, oddziałuje na społeczeństwo i je kształtuje. W sytuacji, gdy rodzina dotknięta zostaje doświadczeniem migracji, pojawiają się problemy wewnątrz rodziny, co ma wpływ na kondycję społeczeństwa, a tym samym państwa. Autorzy niniejszej publikacji pochylili się w swoich rozważaniach nie tylko nad różnymi ujęciami rodziny, lecz także nad problemami społecznymi i ekonomicznymi, jakie istnieją w dzisiejszym państwie. Wszystkie rozważania mają w tle problem migracji i zmian społecznych, jakie ona niesie. Rodzina jest bowiem fundamentem społeczeństwa, sercem wspólnoty państwowej, a gdy się zmienia, zmienia się również społeczeństwo. Na skutek migracji rodziny stają się wielokulturowe czy wielojęzyczne, rozsiane po różnych częściach świata. Istotne jest więc przeanalizowanie przygotowania do takich

zmian instytucji, które mają za zadanie pomóc rodzinie i ją wspierać. Wszystkie te zagadnienia porusza właśnie niniejsza publikacja.

Magdalena Butrymowicz
ks. Piotr Kroczek

Bartłomiej Gapiński

<https://orcid.org/0000-0002-7285-0480>

UNIWERSYTET JAGIELLOŃSKI W KRAKOWIE

Ciocia i dziadek w rodzinie tradycyjnej. Niezamężne i ludzie starzy na tle społeczności chłopskiej

Przedmiotem tego tekstu jest ukazanie, jaki status społeczny mieli ludzie samotni (a konkretnie niezamężne, w mniejszej skali też bezżenni, którzy nie założyli rodziny i nie mieli dzieci) oraz starzy w perspektywie życia rodzinnego. Odnoszę się do społeczności wiejskiej, do „chłopskiej kultury tradycyjnej”, jak ją nazywał Kazimierz Dobrowolski¹. Rozpatrywane będą losy dwóch członków rodziny: ciocia i dziadka, gdyż są oni emblematycznym streszczeniem szerszych kategorii społeczno-kulturowych zarówno osób niezamężnych, bezżennych, jak i starych. W swoich rozważaniach nawiązuję głównie do schyłku II Rzeczypospolitej i czasów komunizmu, choć wplątam

1 Zob. K. Dobrowolski, *Chłopska kultura tradycyjna (Próba teoretycznego zarysu na podstawie materiałów źródłowych XIX i XX w. z południowej Małopolski)*, „Etnografia Polska” 1 (1958), s. 19–52.

też relacje starsze, np. ze schyłku XIX wieku. W tekście odwołuję się do trzech zasadniczych źródeł: opublikowanej relacji etnograficznej z małopolskiego Zaborowa sprzed II wojny światowej (wydanej po wojnie) autorstwa Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej (1897–1984), zbioru wywiadów zebranych przeze mnie w minionym pięcioleciu, a dotyczących kujawskiej animatorki kultury ludowej – Marii Patyk (1924–2011), wreszcie obszernego listu – w którym biskup łowicki senior Józef Zawitkowski (1938–2020)² opisał mi, jak w okresie stalinizmu wyglądało życie codzienne w mazowieckiej wsi Żdźary (sam pochodził z położonej dwa kilometry dalej niewielkiej wsi Wał, ale szerzej identyfikował siebie z wsią parafialną, czyli Żdźarami).

Ciocia

Samotność w kulturze tradycyjnej była postrzegana jako stan niepożądany, wszyscy zdrowi na ciele i umyśle winni realizować się w rolach żon i mężów, potem zaś matek i ojców. Wyjątkiem oczywiście byli ludzie, którzy wybierali kapłaństwo i życie konsekrowane. Generalnie jednak w świecie tym ontogeneza podporządkowana była filogenezie. Życie upodobnione było do relacji obserwowanych w przyrodzie, rodzina winna rodzić, obradzać, być płodna. Samotni owe prawa podważali. Wierzono w upersonifikowany Kosmos, który na wzór przyrody obdarowywał życiem, był płodny. Podkreśla Wojciech Józef Burszta:

Charakterystyczne [w światopoglądzie chłopskim] było [...] przekonanie o braku jakościowej różnicy między naturą a ludźmi, którzy stanowili jej część integralną – podobnie jak rośliny, zwierzęta,

2 Szerzej jego biografię prezentują: A. Żak, J. Skrzybnik, *Życie w rytm Bożych nut. Opowieść o biskupie Józefie Zawitkowskim*, Kraków 2021.

zjawiska atmosferyczne etc. Można zatem wnioskować, że na tej płaszczyźnie nadrzędną wartością dla ludu wiejskiego było podtrzymywanie solidarności życia w przyrodzie³.

Bezzenni i niezamężne podważali ów imperatyw niesienia życia, nie tylko się nie solidaryzowali z przyrodą, ale mogli ją obrazić, co skutkowałoby karą dotyczącą także innych, postronnych. Byli jałowi, a w ówczesnej mentalności jałowość była „zaraźliwa”, mogła skazić, zanieczyścić.

Czyli samotni byli niestosowni, podważali pożądane relacje społeczne. Człowiek bez rodziny niewiele znaczył. Pochodną tego była szeroko zakrojona stygmatyzacja niezamężnych i bezzennych. Wnikliwym obserwatorem społeczności wiejskiej w Galicji u schyłku XIX wieku jest Wincenty Witos. Kreśli on w interesujący sposób życie starych pańien i starych kawalerów, zdecydowanie jednak akcentując, że los kobiet był gorszy. W swoich wspomnieniach pozostawił takie oto świadectwo:

Staropanieństwo było uważane za wielkie upośledzenie, a do starych pańien odnoszono się z niechęcią, nazywając je pogardliwie „ciotami”. Stare panny zostawały z tych, których nikt nie chciał, bo nie miały ani majątku ani urody, z pańien, które przebiebrały zanadto aż zestarzały się i osiadły na koszu, z tych, co czując powołanie inne, nie chciały wyjść za mąż. Szły one też do klasztoru, jeżeli i ojcowie zdobyli się na potrzebną gotówkę albo też spędzały czas na modlitwie i rozmyślaniach, chodząc ponadto codziennie do kościoła. Niektóre cieszyły się dużym poważaniem szczególnie u gospodyń, które im też pomagały czym mogły. Z czasem „dewotki” straciły

3 W. J. Burszta, *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popnacyjalismem w tle*, Warszawa 2013, s. 217.

wiele na powadze i stały się przedmiotem drwin ze strony wielkiej części ludności, która twierdziła złośliwie, że wtenczas ofiarowały serce Panu Jezusowi, jak go nikt nie chciał⁴.

W realiach patriarchalnej wsi polskiej przełomu XIX i XX wieku ewidentnie bardziej pozytywny stosunek miano do starych kawalerów. Posiadali oni pewien autorytet, który jednak tracili, kiedy obserwowano ich życie samotnicze, a szczególnie paranie się pracami kobiecymi z konieczności⁵.

Dzisiaj określenie „ciota” w przypadku osoby samotnej przeszło do historii, raczej nie funkcjonuje, a jeśli już się pojawia, to w innym znaczeniu. Zastąpił je zwrot: „ciocia”. Prowadząca współcześnie badania etnograficzne w powiecie limanowskim Inga Kuźma na ogół spotykała się już z tłumaczeniem w rodzaju: „No to «ciocia», tak się je nazywa, te, co sobie męża nie brały”⁶.

Jeszcze jednakże w czasach bliskich współczesności rejestrowano zadawnione archaizmy kulturowe. Rejestrująca w latach 50. XX wieku etnograficzne badania terenowe w Załęczu Wielkim w Łódzkiem Wanda Drozdowska pokazuje, że samotni byli grupą stygmatyzowaną. Etnografka podała, iż za starą pannę uznawano już dziewczynę w wieku 25–27 lat, zaś po 30 roku życia wprost mówiono o takiej „ciota”. Starym kawalerem był mężczyzna około 30 roku, po 35 roku życia przezywano go jako „oberkawalera”⁷. Osobami tymi pogardzali

4 W. Witos, *Dzieła wybrane*, t. 1: *Moje wspomnienia*, cz. 1, przedm. E. Karczewski, J. R. Szaflik, Warszawa 1998, s. 85–86.

5 Por. W. Witos, *Dzieła wybrane*, t. 1: *Moje wspomnienia*, cz. 1, dz. cyt., s. 86.

6 I. Kuźma, *Współczesna religijność kobiet. Antropologia doświadczenia*, Wrocław 2008, s. 162.

7 W. Drozdowska, *Grupy rówieśnicze w Załęczu Wielkim (podział, obrzędy recepcyjne, życie towarzyskie)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 5 (1961), s. 103.

sąsiedzi, nie szanowała ich także wspólnota wiejska, np. zwracając się bezosobowo lub mówiąc na „ty”, wprost po imieniu, podczas gdy do pełnoprawnych gospodarzy zwracano się przez „wy”.

Tu jest kwestia kluczowa: osoby samotne stosunkowo rzadko były samodzielnymi gospodarzami. Obyczaj wiejski nakazywał przekazać odziedziczonego gospodarstwa po rodzicach komuś z bliższych krewnych, którzy założyli rodzinę: bratu, siostrze, bratanicy, bratanowi, siostrzenicy, siostrzeńcowi w pierwszej kolejności. Tym samym bezzenni i niezamężne mieli status niepełnych dorosłych, traktowano ich infantylnie, a wręcz ekonomicznie wykorzystywano, uważając za tanią siłę roboczą⁸.

Nie oznacza to, że tacy ludzie nie posiadali życia wewnętrznego. Tak o osobie określonej jako ciocia, inaczej ujna, opuszczonej przez męża alkoholika i pozostawionej samej sobie pisała Zawistowicz-Adamska: „Należy do tych ludzi, którzy skazani na samotność, wzbogacają swój świat wewnętrzny ciągłym rozmyśleniem, mając zawsze oczy szeroko rozwarte na cały otaczający świat. Najmniej zajmuje się sobą”⁹. Zawistowicz-Adamska kilkakrotnie podkreśli, że dzięki „ciotce” rozeznała społeczność wiejską Zaborowa, osoba ta okazała się niezwykle pomocna, znająca charaktery, towarzysząca i wspomagająca etnografkę w sytuacjach codziennych, zwłaszcza kiedy badaczka zносиła własne kryzysy i załamania w związku z trudami obserwacji terenowych.

Społeczność wiejska to, jak podają socjologowie, przede wszystkim wspólnota rodzin. Wszystko podporządkowane było rozwojowi rodowemu, nie indywidualnemu. Ludzie określali się jako „my”, bardzo rzadko jako „ja”, a zwracanie się przez „ty” (bezpośrednio po imieniu)

8 Por. W. Drozdowska, *Grupy rówieśnicze w Załęczu Wielkim...*, dz. cyt., s. 104.

9 K. Zawistowicz-Adamska, *Społeczność wiejska. Wspomnienia i materiały z badań terenowych. Zaborów 1837–38*, Warszawa 1958, s. 118.

stanowiło piętno i było upokarzające – prowadziło często do zwady. Życie zbiorowe w pełni dominowało nad indywidualnym.

Na tym tle ciekawa jest sylwetka animatorki kultury ludowej z Kujaw Marii Patyk. Będąc starą panną, poświęciła się społeczności Sławska Wielkiego, gdzie uczyła przez lata jako nauczyciel biologii. Była typowym altruistą, porównywano ją do Siłaczki. Cechowało ją oddanie dla społeczności lokalnej i dla rodziny. Mówiono o niej jako o cioci. W rodzinie niewątpliwie Maria Patyk miała oparcie, najbliżsi doceniali jej oddanie dla innych i wspierali w szeregu praktyk. Ksiądz Otton Szymków ze Strzelna zapamiętał:

To była osoba bardzo otwarta na problemy ludzi i na biedę ludzi, i okazuje się, że rodzina za jej trud jej pracy, to zaangażowanie bardzo była wdzięczna. Widać było, że ciocia przyjechała, to ciocia przyjechała, do tej cioci wszyscy lgnęli. Ona miała coś takiego, taki magnes, że ona przyciągała do siebie ludzi, przyciągała wszystkich¹⁰.

Rys pracy dla innych silnie przebija się w relacjach wspominających ją osób. Tak kontynuuje swoją wypowiedź ks. Szymków, z którym animatorka przez lata współpracowała:

Ona nie wyszła za mąż, może właśnie dlatego, żeby poświęcić się drugiemu człowiekowi od tego najmniejszego do najstarszego i pracując dla dobra właśnie społeczności, bo tak nie miałyby tyle czasu wolnego. Jakby miała dzieci, to musiałyby pracować w domu i tak dalej, obowiązki by były już inne. A tak nie wyszła za mąż i okazuje się,

10 B. Gapiński, *Maria Patyk. Kobieta niezwykła. Kujawska animatorka kultury i społecznik*, Gniezno 2018, s. 21.

że ten czas wolny cały poświęciła, po prostu byśmy powiedzieli w całości oddała się społeczeństwu¹¹.

To samo podkreśla Barbara Tomaszewska – hafciarka i członkini zespołu „Kujawy” (solistka) założonego przez animatorkę w 1965 roku: „Bardzo dużo się poświęcała, sama samotna była, to mogła się poświęcić. Jakby była mężatką, to rodzina już by dużo czasu zajęła..., ale tak bardzo, od rana do wieczora służyła ludziom”¹².

Prócz oddania dla szkoły, zespołu muzycznego czy koła gospodyń w Sławsku Wielkim pamiętała nieustannie o rodzinie z Pieck na Kujawach, wiedziała, że należy jej pomóc zwłaszcza podczas żniw czy wykopków. Nie wyobrażała sobie, by nie przyjechać do rodzinnego domu w trakcie wakacji i nie pomagać podczas sprzętu zboża, to zresztą powodowało, że wakacje nie były dla niej czasem relaksu, jak dla innych nauczycieli, lecz czasem pracy w rodzinnym gospodarstwie. Opowiada jej siostra Jadwiga Kowalska:

Trzydzieści lat była w Sławsku, ale ona nigdy w życiu na wczasach żadnych nie była, nigdy w życiu, tylko do nas na żniwa przyjeżdżała. Tak przyjeżdżała i pomagała, i sprzątała, i wszystko, i z nami szła wiązać, stogi stawiała, była na stogu zawsze, stawialiśmy przecież stogi dawniej¹³.

Nie był to przypadek odosobniony, gdyż czy to dzieci, czy dorośli ze Sławska Wielkiego, gdzie uczyła, pomagali rodzinie Marii w Pieckach, i to nie z przymusu, lecz raczej z życzliwości. Za wszystkimi tymi działaniami – od darcia pierza, przez pomoc w gospodarstwie,

11 B. Gapiński, *Maria Patyk...*, dz. cyt., s. 61.

12 B. Gapiński, *Maria Patyk...*, dz. cyt., s. 61.

13 B. Gapiński, *Maria Patyk...*, dz. cyt., s. 20.

po opiekę nad dziećmi – stała owa kobieta, która choć samotna starała się pomagać najbliższym – siostrze i czterem braciom, którzy założyli własne rodziny.

Przewyższała otoczenie swoim wykształceniem (studiowała biologię w Łodzi), pedagogicznym doświadczeniem, aktywnością jako animator kultury (założyła zespół ludowy i przewodziła lokalnemu kołu gospodyń wiejskich), wreszcie wybijała się dzięki wprawie w haftowaniu i propagowaniu haftu kujawskiego (zorganizowała blisko 60 kursów hafciarskich na Kujawach, przyczyniając się do renesansu tego rękodzieła). Szczególnie aktywizowała przy tym osoby wykluczone, żyjące w samotności bądź mające już problemy starcze¹⁴. Pozostała jednak skromną cicią, dla której najważniejsi byli najbliżsi. Jest ciekawym przykładem na to, jak odnieść sukces – wszak była najbardziej rozpoznawalnym twórcą ludowym na Kujawach Zachodnich, i z drugiej strony zdać się na rodzinę, pracować dla niej. Widać w niej dwie postawy – 1) osoby aktywnej w okresie Polski Ludowej i zarazem 2) typowe dla społeczności wiejskiej umniejszanie siebie i poświęcenie osoby samotnej przede wszystkim dla rodziny, a także dla społeczności Sławska Wielkiego. Nie była to osoba mówiąca o sobie per „ja”, ale szukająca zakorzenienia i oparcia w „my”, w podmiocie zbiorowym.

Określenie „cicia”, „ciotka” jest charakterystyczne dla niezamężnych kobiet na wsi. Jak podaje Inga Kuźma, ciotki są w relacjach rodzinnych najbliższą rodziną – pod względem pokrewieństwa to siostry matki bądź ojca. Stąd na kobiety samotne patrzono jak na osoby bliskie czy spoufalone¹⁵. Jak już wspomniałem, przytaczając Witosa, o osobach takich dość długo mówiono „ciota”, czyli łączono kobiety

14 Por. K. Dziubata, *Kto pamięta o dziedzictwie? Działania na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Sławsku Wielkim i Przyprostyni*, w: *Kultura i krajo-brazy pamięci*, red. M. Dziewierski, B. Pactwa, Katowice 2020, s. 302.

15 Por. I. Kuźma, *Współczesna religijność...*, dz. cyt., s. 163.

stanu wolnego ze złem, uważano, że były sługami szatana, że mogły zaszkodzić, parały się czarami i posiadały wiedzę czarnoksięską. To negatywne piętno zanikło wraz z kulturą ludową. Współcześnie pozostaje w użyciu quasi-rodzinne określenie „ciocia”, ktoś bliski – siostra rodzica. Tym samym z określenia obelżywego, wykpiwanego, budzącego trwogę i pogardę stało się ono określeniem pozytywnym, ciepłym, poufałym, świadczącym o zmianie wizerunku. Zresztą nawet społeczność tradycyjna opiekowała się ciociami, wujkami, stryjkami, babciami, dziadkami, którzy też mieli wiele do powiedzenia w zakresie kontroli społecznej¹⁶. W tej materii dużo się zmieniło w związku z zanikiem wielkiej rodziny i zdominowaniem przestrzeni społecznej przez model rodziny nuklearnej, niemniej przykład „cioci” pokazuje, że mamy tutaj do czynienia z kontynuacją. Również wspomniany przeze mnie brak niezależności ekonomicznej samotnych odszedł wraz z przemianami powojennymi do przeszłości. Stało się tak także dlatego, że zmieniły się relacje rodzinne, rodzina z dziećmi przestała być wyłącznym akceptowalnym wzorem kulturowym, zaistniała większa wariantywność ról społecznych, w tym tych pozarodzinnych. Współcześnie wręcz pojawili się niezależni ekonomicznie ludzie stanu wolnego, na dobre ugruntowani w kulturze tak zwanych „singli”.

Dziadek

Odmierna była sytuacja osób starych, które to miały w społeczności wiejskiej znaczny autorytet. Przy nich koncentrowała się pamięć, oni strzegli tradycji, wreszcie podczas odpustów czy urodzin spotykała się przy nich rodzina. W kulturze ludowej wszystko musiało

16 Por. K. Zamorski, *Pojęcie tradycyjnej społeczności wiejskiej w polskiej literaturze socjologicznej i etnograficznej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 46 (1985), s. 133.

mieć ugruntowanie w przeszłości, a właściwie w wiejskim czasie „zawsze” (jak to formułował Stefan Czarnowski¹⁷), stąd potrzebni byli depozytariusze tradycji – ludzie starzy, posiadający autorytet osobowy. Starcy mieli za sobą doświadczenie życiowe, zdobyli wiedzę i wprawieni byli w relacje *face to face*, nabyli szereg doświadczeń w toku praktyk rolniczych, rzemieślniczych i społecznych. Stanowili w wiejskim izolowanym świecie najważniejsze źródło wiedzy¹⁸. Struktura owej wiedzy miała w dużym stopniu charakter sekretny, tajemny, przekazywany nie każdemu, lecz nielicznym, co potęgowało autorytet ludzi starych (zabiegano o to, aby się zdobytą mądrością podzielili)¹⁹.

W sferze publicznej i domowej obowiązywał takt i szacunek wobec seniora. Starano się używać określeń synonimicznych względem słowa „stary”, sięgano do zdrobnień wskazujących na spoufalenie, na przykład o dziadku wyrażano się „dziadzius”. Tak wspomina swoje rodzinne relacje pochodzący z mazowieckiej wsi bp Józef Zawitkowski:

Na dziadka nie mówiło się dziadek,
bo chodziło wtedy po wsi dużo żebraków,
na nich się mówiło dziady.
Rodzice też straszili dzieci – dziadem.
Mówić do dziadka – dziadku
było niegrzecznie, grzecznie
mówiło się – dziadzius²⁰.

17 S. Czarnowski, *Podłoże ruchu chłopskiego*, w: S. Czarnowski, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1956, s. 168.

18 Por. K. Dobrowolski, *Chłopska kultura...*, dz. cyt., s. 32.

19 Por. K. Dobrowolski, *Chłopska kultura...*, dz. cyt., s. 32–33.

20 List bp. Józefa Zawitkowskiego do autora. Wspomnienia z dzieciństwa [2011].

Na co dzień do seniorów zwracano się w drugiej osobie liczby mnogiej („babciu, podajcie chleb”), a w czasie nieobecności seniora w trzeciej osobie liczby mnogiej („dziadek poszli do kościoła”); było to tak zwane dwojenie i trojenie, wskazujące na szacunek, respekt, poważanie wobec nestorów rodzinnych.

Ludzie starzy nie byli w stanie sprostać wyzwaniom wiejskiej ekonomii, na ogół nie wykonywali już ciężkich prac polowych, bali się zaliczenia do grona niepotrzebnych, bezużytecznych, chorych. Wieś tradycyjna nie miała zrozumienia dla choroby i inwalidztwa²¹, w skrajnych sytuacjach uznawała wręcz, że kalecy są nie do końca ludźmi, lecz istotami demonomorficznymi, groźnymi hybrydami pozostającymi w relacji ze sferą zła²². Istniała jednak sfera, która pozwalała schorowanym i słabym seniorom obronić się przed zupełnym zdegradowaniem. Była to ówczesna kultura religijna. Stefan Czarnowski wspomina, że seniorzy mieli w społeczności wiejskiej ugruntowaną pozycję autorytetów; był to autorytet formalny osób, które poprzez modlitwę bronią się przed bezużytecznością²³. Można powiedzieć inaczej, że poprzez pracę modlitewną rekompensowali sobie pracę fizyczną. Inne grupy to doceniały. Kazimiera Zawistowicz-Adamska pisze o Dziadku z małopolskiego Zaborowa, którego życie codzienne wyglądało podobnie, przy czym kluczowe dlań były poranne praktyki religijne:

Zjada na śniadanie żur z ziemniakami, trochę się krząta po obejściu i wyrusza do kościoła na mszę. Wspierając na kiju przygarbioną

21 Por. E. Szpak, *Mentalność ludności wiejskiej w PRL. Studium zmian*, Warszawa 2013, s. 210.

22 Por. O. Zadurska, *Ludowy wizerunek dzieci kalekich i jego społeczne konsekwencje*, „Litteraria Copernicana” 2017 nr 3 (23), s. 61, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/LC/article/view/LC.2017.050> (9.11.2019).

23 Zob. S. Czarnowski, *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, w: S. Czarnowski, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1956, s. 105–106.

postać, idzie rażno, równym, mocnym krokiem, odziany w ciężki kozuch, który nosi od wczesnej jesieni do późnej wiosny, jako że na starość krew już nie grzeje tak jak za młodu. W kościele siada zawsze na tym samym miejscu: bliżej ołtarza, po prawej stronie koło chorągwi. Rozmyśla o dusznym zbawieniu, z dnia na dzień sposobiąc się do wędrówki w zaświaty²⁴.

W cytacie tym pojawiają się kolejne z istotnych cech ówczesnego wymiaru starości – transgraniczność i transgresja. Byli bowiem seniorzy bliscy śmierci, zaświatom, ich słabnące atrybuty przejawiające się poprzez niedowidzenie, niedosłyszenie, dolegliwości układu kostnego i inne starcze dysfunkcje uznawano za zwiastuny bycia w innej kondycji – już typowej dla zaświatów²⁵. Stąd Dziadek z Zaborowa modli się i przygotowuje do wędrówki w zaświaty dzień w dzień w kościele – inni ze społeczności wiejskiej bacznie to obserwują. To respekt dla człowieka będącego niemal już w innej rzeczywistości, człowieka, którego drugim domem jest kościół i porządek sakralny (wówczas rozumiany w kontekście synkretyzmu religijno-magicznego, dodajmy: dziadek też zna się na magii, informuje, że potrafi zauroczyć).

Religia była najważniejszą przestrzenią aktywności osób starych, w tym wymiarze głównie się realizowały. Historyk Włodzimierz Mędrzecki w swojej książce o młodziży wiejskiej w Polsce centralnej przywołał świadectwo jednego z włościan z okresu międzywojennego, tak wspominającego swego dziadka:

Do najpiękniejszych momentów lat dziecinnych zaliczam Wigilię Bożego Narodzenia [...] pamiętam zawsze po spożyciu pośnika

24 K. Zawistowicz-Adamska, *Spółeczność wiejska...*, dz. cyt., s. 93.

25 Por. B. Wałęciuk-Dejneka, *Ludowy obraz kobiety – perspektywa inności. Folklor i literatura*, Siedlce 2014, s. 24.

dziadek siadał na krawędzi łóżka, odświętnie jak przystało ubrany w nową koszulę lnianą, zawiązany pod szyją czerwoną tasiemką. [...] Od czasu do czasu zażywając tabakę opowiadał długo, długo w noc ze znajomością najmniejszych szczegółów o Narodzeniu Chrystusa, o Pastuszkach, o Trzech Królach i Herodzie okrutniku. [...] W końcu dziadek przechodził do legend i opowiadał o strachach i duchach pokutujących na wsi²⁶.

Podobnie wypowiada się o już wspomnianym 90-letnim Dziadku z Zaborowa Zawistowicz-Adamska:

Siedzimy z Dziadkiem na ławie koło pieca. Jest Boże Narodzenie. W kącie izby jarzy się choinka. Dziadek wygląda odświętnie. Wprawdzie ma na sobie zawsze ten sam kozuch, ale wygolony jest starannie (goli się na każdą niedzielę), wąsy ma krótko przystrzyżone, siwe włosy ułożone są koło uszu w pukle, bo Dziadek nosi długie włosy wedle starej mody. Piękny orli profil rysuje się wyraziście na tle wybielonego pieca. Dziadek ma w rękach wielką książkę do nabożeństwa, z której modli się z górą pół wieku²⁷.

Powyższe cytaty ukazują człowieka starego jako przedstawiciela przede wszystkim kultury rodzinnej, to on przekazuje rodzinie pamięć po tych, którzy odeszli, to on w wieczór wigilijny opowiada o historiach biblijnych (zgodnych z „biblią ludową”), on modli się i prowadzi tego wieczora modłom. To nie przypadek – w momencie fuzji tego świata z zaświatami podczas wieczoru wigilijnego potrzebne jest przywołanie osoby bliskiej tamtej rzeczywistości jako mediatora, w tej

26 W. Mędrzecki, *Młodość wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002, s. 147.

27 K. Zawistowicz-Adamska, *Spółeczność wiejska...*, dz. cyt., s. 98.

mitycznej i magiczno-religijnej czasoprzestrzeni potrzeba odnieść się do pośrednika, a takim był człowiek stary. Od seniora rozpoczynał się wieczór wigilijny, konkretnie od jego modlitwy, zaintonowanej kolędy, to gospodarz po złożeniu życzeń swej małżonce łamał się opłatkiem według zasady starszeństwa, od starych rodziców poczynając.

Rodzina była podstawową przestrzenią aktywności ludzkiej. Pełniła szereg funkcji: produkcyjną, prokreacyjną, wychowawczą, integracyjno-ekspresyjną, religijną, kulturową, rekreacyjną, zabezpieczającą²⁸. Człowiek stary miał zapewnione dożywocie. Świadczenia dożywotnie różnie nazywano w zależności od regionu, najpopularniejsze to wycug i wymowa. Po prostu dzieci przejmujące gospodarstwo albo gwarantowały rodzicom – „wycuźnikom” – utrzymanie za zrzeczenie się włości, albo pozostawiały im część roli i zagrody, by mogli przy niewielkiej pomocy z zewnątrz się utrzymać. W zaborze pruskim i częściowo rosyjskim te świadczenia były spisywane, na pozostałych terenach, a zwłaszcza w Galicji, zadowalano się umową ustną. Na ogół umowy dożywotnie były wygórowane i często podczas na przykład Wielkiego Kryzysu czy II wojny światowej pozostawały tylko postulatem, a w obliczu panującej nędzy seniorzy dopominali się o niewielką ich część. Czasami zrzekanie się majątku było formą degradacji, prowadzącą wręcz do żebractwa, bywało, że dzieci okazywały się wyrodne, mogło nawet dochodzić, o czym informowała prasa przełomu XIX i XX wieku, do fizycznego znęcania się i rękoczynów²⁹. Władysław Orkan zapamiętał podhalańską

28 Por. U. Lehr, *U schyłku życia. Starość mieszkańców wsi Beskidu Śląskiego i Podhala*, Warszawa 2007, s. 127.

29 Por. W. Mędrzecki, *Uwagi o starości na wsi polskiej w XIX wieku*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2016, s. 80–81.

wersję Czwartego przykazania: „Czcij ojca, matkę i obchodź się z nimi dobrze... dopokąd ci gruntu nie zapiszą”³⁰.

Ludzie starzy często też wychowywali najmłodsze pokolenie. Pierwszorzędnie uczyli dzieci posłuszeństwa względem rodziców i oddania dla rodziny. Przekazywali informacje o wiejskich obowiązkach, pracy w domu i na gospodarstwie. Dziadkowie na ogół wychowywali wnuków, babcie niańczyły wnuczki. Seniorzy bawili się i przechadzali z dziećmi. Uczuć intymnych w przestrzeni publicznej na ogół nie okazywali, ale czynili to w zaciszu domowym. Babcie ponadto bardzo często wyróżniały się jako osoby kojarzące małżeństwa. Seniorzy generalnie stali na straży moralności wiejskiej.

Ludzie sędziwi najbardziej obawiali się zakwalifikowania do grupy osób beużytecznych. Póki starczało sił, starali się pomagać rodzinie, zmywali naczynia, gotowali, niańczyli wnuków, pilnowali kóz czy drobiu, chodzili do lasu zbierać chrust, a latem maliny. Starano się za wszelką cenę oddalić widmo beużyteczności. Osłabienie organizmu jednak postępowało, nie dało się wszystkiego wykonywać samemu, należało się zdać na innych, wreszcie u kresu życia leżało się bezwładnie na piecu czy w łóżku i doczekiwało końca. „Nicnierobienie” było w tym wiejskim świecie największym piętnem, u człowieka złożonego ciężką chorobą wywoływało wręcz wolę odejścia z tego świata³¹. Stąd póki starczyło sił, starano się choć symbolicznie pomagać tym, którzy prowadzili gospodarstwo.

30 T. Kalniuk, *Mityczni obcy. Dzieci i starcy w polskiej kulturze ludowej przełomu XIX i XX wieku*, Toruń 2014, s. 121–122.

31 Por. U. Lehr, *Od dożywocia do emerytury. Społeczno-kulturowe uwarunkowania strategii przetrwania*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2016, s. 138.

Przestrzenią osób starych był ogród, oni szczepili drzewa, zbierali owoce, starzy chłopci doglądali pasieki pszczół. Tak wspomina bp Zawitkowski:

Dziadzius był pszczelarzem.
W ciężkie żniwne południe
najchętniej odpoczywał przy ulu,
gdzie wlatywały pszczoły.
Pszczoły go nie ugryzły.
Z wosku robił świece do kościoła³².

Nietypowa praca na gospodarstwie, jak pszczelarstwo czy sadownictwo, wyprawy po chrust do lasu, zbieranie na miedzach ziół i kwiatów (np. na Matki Boskiej Zielnej), dbanie o przydrożne krzyże i figury – wszystko to aktywności na terenach świata na wpółoswojonego czy nawet jak las nieoswojonego. Anekumena, w co wierzone, pozostawała w łączności z tamtym światem, dlatego ludzie starzy, kierujący się w te przestrzenie, byli na swój sposób zabezpieczeni przed działaniem sił demonicznych. Były to wręcz miejsca dla nich stworzone, im bliskie, przed którymi młodsze generacje drżały.

Seniorzy pomagali rodzinie także podczas prac polowych, o ile siły jeszcze na to pozwalały. Ziemia była podstawą chłopskiego systemu aksjonormatywnego. Dawała poczucie spełnienia, dumy, honoru. Starcy nie lubili, jak ktoś z zewnątrz wtrącał się w ich wiejskie gospodarowanie. Biskup Zawitkowski zapamiętał traumatyczne wydarzenie z dzieciństwa, kiedy to jego dziadek zbuntował się podczas ściągania kontyngentów na rzecz państwa w okresie stalinizmu. Wspomina:

32 List bp. Józefa Zawitkowskiego..., dz. cyt.

Najbardziej bolały chłopów
obowiązkowe dostawy zboża, mięsa
i to za marne grosze wg hektara.
Najtrudniej było bogatym.
Tych nazywano kułakami.
Takim kułakiem był mój dziadziuś.
Były ciężkie żniwa.
Woziliśmy snopki,
a na podwórku stał agent i krzyczał:
Dlaczego jeszcze nie odstawione
zboże dla państwa.
Dziadek nie wytrzymał,
chwycił za widły i po chłopsku
chyba by załatwił agenta,
ale ten uciekł.
Za to kolegium przysądziło
dziadkowi 3 dni aresztu – w żniwa³³.

Tym, co wyróżniało ludzi starych, było spoufalenie ze śmiercią. Śmierć była oswojona (według określenia Philippe Ariès³⁴), czekano na nią. Liczono, że z jej nadejściem: wreszcie się odpocznie – po ciężkiej pracy na tym padole. Śmierć była przypominana przez innych. Oddajmy jeszcze raz głos Zawistowicz-Adamskiej:

[postronni chłopci zwykli idąc drogą pozdrawiać Dziadka w następujący sposób:]

33 List bp. Józefa Zawitkowskiego..., dz. cyt.

34 Ph. Ariès, *Człowiek i śmierć*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1992, s. 19–41.

Oj, Dziadku, Dziadku, a toście już starzy! Niedługo staniecie już na boskim sądzie!

[...] Ładne macie roki, Dziadku! Czas już na Was, choć jeszczeście krzepcy³⁵.

Komentuje te zachowania etnografka:

Nawet najbliżsi mu tę rychłą śmierć przypominają. Z troskliwości. Bo tu się nie mówi o śmierci przyciszonym głosem. I nikomu nie dziwo, że dziadkowi życie dogasa powoli, że zmierza niepostrzeżenie ku mrokom wieczności, jak jesienny, cichy zmierzch ku cieniom nocy³⁶.

Jak można zauważyć, to typowa śmierć oswojona, na którą się przygotowano, którą inni niejako przyzywają, mówią o niej bez ogródek i lęku, to przygotowanie do konania w otoczeniu rodziny, najbliższych i wspólnoty wiejskiej. O śmierci ot po prostu informowano, bez trwogi. Istotne w tym było, że ludzie sędziwi niwelowali opozycję życie – śmierć, żyjąc w przedziwnej rzeczywistości, jeszcze tu na ziemi i zarazem w przedśionku tamtego świata³⁷. Stąd śmierć i pogrzeb seniora rodu stanowiły prawdziwe misterium, kiedy celebrowano wspólnotę wiejską. Samo teatrum pogrzebowe też reżyserował nierzadko konający, zwykłą koleją rzeczy było przyszykowanie sobie stosownego stroju do trumny. Wspomina bp Zawitkowski:

35 K. Zawistowicz-Adamska, *Spółeczność wiejska...*, dz. cyt., s. 103.

36 K. Zawistowicz-Adamska, *Spółeczność wiejska...*, dz. cyt., s. 103.

37 Por. B. Gapiński, *Starość i religijność w społęczności chłopskiej*, w: *Doniosłość i powszedniość chleba*, red. B. Gapiński, R. Stanek, Gniezno 2016, s. 104 (O Zdrowy Chleb, 4).

Dziadziuś przygotował sobie na śmierć
koszulę, kalesony, garnitur, buty.
Prosił tatę: „A do trumny włóż mi
maciejówkę, bo czym się będę witał
w niebie z Panem Jezusem i Matką Boską.
Daj mi w rękę różaniec i książeczkę,
A w rękę przy zgonie daj mi gromnicę,
tylko tę woskową. Jak zgaśnie włóż mi
ją do trumny”³⁸.

Rozważania biskupa pozwalają konstatować, że taka śmierć nie budziła strachu, była poprzedzona stosownym zachowaniem, mającym raczej naturę szykowania ubrania do dalekiej podróży; podobnie jak na tym świecie miało być na tamtym.

Podsumowanie

Bezzenni, niezamężne z jednej strony i starzy z drugiej stanowili dwie grupy społeczne wyróżniające się w wiejskim świecie. Obie dotyczyła stygmatyzacja. Bezzenni i niezamężne musieli znosić poniżenie, podległość względem zamężnych przedstawicieli swojej wspólnoty rodzinnej, wysłuchiwać pod swoim adresem wiele żartów postronnych i zwracania się per „ty” nawet przez małe dzieci, co musiało boleć i było piętnem symbolicznym. Nie odgrywali ważniejszej roli w domu, na wsi czy w parafii. Jednak poprzez określenie „ciocia”, a rzadziej także „wujek” podkreślano w tradycji ludowej bliskość tych osób względem wielkiej rodziny, oni byli jej członkami. Oni się dla niej poświęcali. Nawet wyemancypowana, wyedukowana i rozpoznawalna na całych Kujawach Maria Patyk przede wszystkim działała z myślą

38 List bp. Józefa Zawitkowskiego..., dz. cyt.

o rodzinie. Jeszcze w Peerelu funkcjonowało dawne obelżywe określenie „ciota”, ale ewidentnie rezygnowano z niego. Ciocia natomiast to ktoś bliski, kochany, na kim można się oprzeć, to osoba pomocna, życzliwa. Kiedy rodzina przestała być jedyną drogą życia, bezżenni czy niezamężne zyskali większą autonomię, stali się wręcz, co dawniej było nie do pomyślenia, niezależni ekonomicznie, mało tego – wyznaczali awans społeczny i odnosili sukcesy (na co też wpływ miała kultura masowa preferująca swoistą modę na singli).

Starzy ludzie jak ognia bali się zaliczenia do grona nieużytecznych, stąd, na co wskazałem, starali się angażować w sprawy domu, gospodarstwa, rodziny. Byli autorytetami, jeśli chodzi o przekaz tradycji. Wiejski ethos wręcz opierał się na ich zwornikowym autorytecie. W sytuacjach codziennych musieli jednak ustępować gospodarzom, mogli zostać nawet wygnani na żebry czy doświadczyć przemocy fizycznej, a w przestrzeni domowej byli często marginalizowani. Nawet gdy niedomagali, nie pozostawali bezużyteczni, gdyż niemożność wykonywania prac fizycznych rekompensowali „pracą” modlitewną. Młodzi zaniedbywali praktyki kultowe, starzy przeciwnie, póki mogli – chodzili do kościoła, na cmentarz, dbali o przydrożne figury, modlili się litaniami w domach i uczyli pacierzy dzieci. Było w tej mentalności echo wierzeń o zaświatach, najbardziej widoczne podczas obrzędów, takich jak wigilia, czy poprzez pogodzenie się z własną śmiercią.

Zarówno wyróżnioną tutaj „ciocię”, jak i „dziadka” cechowało oddanie rodzinie, w obliczu słabości – czy to społecznej, czy fizycznej – żyli oni z myślą o najbliższych. To niewątpliwie ludzie oddani swoim bliskim (w przypadku cioci także przyszywanym), poświęcający się dla innych, ludzie niekoncentrujący się na sobie, lecz rozumiejący, że żyją w wiejskim świecie „my”, we wspólnocie wiejskiej określanej jako „federacja rodzin”³⁹.

39 I. Bukraba-Rylska, *Socjologia wsi polskiej*, Warszawa 2008, s. 141.

Streszczenie

Tematem artykułu jest postrzeganie w chłopskiej kulturze tradycyjnej osób pełnoletnich, które funkcjonują w rodzinie, ale nie pełnią roli gospodarza czy gospodyni domu. Są to dwie kategorie: ludzie samotni (bezzenni) i starzy. Ci, którzy nie założyli własnej rodziny, żyjąc w stanie wolnym, i ci, którzy zdali gospodarstwo, stając się wycuźnikami. Symbolem jest tutaj niezamężna ciotka i stary dziadek. Bazuję na materiałach z Kujaw (działalność animatorki kultury Marii Patyk), opisie społeczności Żdżary na Mazowszu (wspomnienia bp. Józefa Zawitkowskiego) i relacji etnograficznej z małopolskiego Zaborowa Kazimierzy Zawistowicz-Adamskiej. Materiał źródłowy odnosi głównie do realiów okresu od schyłku II Rzeczypospolitej do końca komunizmu. Przestrzenią, w jakiej ujęto samotność i starość, jest głównie życie codzienne. Rodzina w tej kulturze odgrywała doniosłą rolę – determinowała życie, stąd społeczność wiejska nie bez przyczyny określana jest jako „federacja rodzin”. W relacji do tej wspólnoty pozostawali samotni – otaczani przez wielką rodzinę opieką (troszczącą się o ciocię i wujka), czy też ludzie starzy, względem których dzieci–gospodarze miały zobowiązania. Jednak obie kategorie społeczne: samotni i starzy, w przestrzeni społecznej były też stygmatyzowane, co również staje się przedmiotem refleksji.

Słowa kluczowe: tradycyjna społeczność wiejska, niezamężne kobiety, „stare panny”, ludzie starzy, dziadkowie

Summary

Aunts and grandfathers in traditional families.

The unmarried and the old in peasant societies

The subject of this presentation is the way the adults who function in families, but are not the owners of farms are perceived. There are two categories: single people (unmarried) and the old. The first group consists of the people who did not start their own families and the second are the ones who passed their farms to their families thus becoming so-called “wycuźnik.” An unmarried aunt and an old grandfather both stand as the symbols of the mentioned categories. I base my work on materials from Kujawy (the activity of cultural animator – Maria Patyk), the description of the society of Żdżary in Mazowsze (Bishop Józef Zawitkowski’s memories) and the ethnographic

report from Zaborów in Małopolska by Kazimiera Zawistowicz-Adamska. The materials mainly refer to the end of Second Polish Republic till the end of communism in Poland. I will concentrate on families and old age mainly in reference to everyday life. In peasant culture, it was the family who determined whole lives. That is why, peasant societies are described as “federations of families.” In such communities there existed the unmarried – taken care of by their big family (who looked after their aunts and uncles), and, the old – towards whom their offspring had certain obligations. However, both these social categories the lonely and the old were discriminated against in societies – the problem I also attempt to focus on.

Keywords: peasant rural community, unmarried women, old maids, old people, grandfathers

ks. Łukasz Marczak

<https://orcid.org/0000-0003-1553-1747>

UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

Transmisja wartości rodziny w perspektywie realizacji zrównoważonego rozwoju

Wstęp

Pojęcia, takie jak rodzina i zrównoważony rozwój występują w życiu społecznym powszechnie i w związku z tym są różnorodnie rozumiane. Semantyka tych pojęć jest bardzo ciekawa, ukazuje ich odmienne znaczenia w różnych kontekstach. Opis relacji między językiem a rzeczywistością może zmieniać znaczenie rodziny w życiu społecznym, które poddane zostało realizacji celów zrównoważonego rozwoju. Rozumienie podstawowych kategorii życia społecznego ma znaczenie w realizacji polityk społecznych, które z różnym natężeniem wpływają na kondycję rodziny. Stąd wobec realizacji polityk zrównoważonego rozwoju wydaje się, że z punktu widzenia socjologicznego nigdy nie wyczerpuje się potrzeba analizy dot. kondycji rodziny i transferu tej wartości w systemach społecznych i gospodarczych, zwłaszcza

w kontekście starzenia się społeczeństw i wzrostu zainteresowania trendami ekologicznymi w gospodarce i codziennych praktykach.

Opracowanie ma na celu ukazać transmisję wartości rodziny w procesie realizacji zrównoważonego rozwoju. Najpierw dokona się rozróżnienia pomiędzy ideą, polityką a zasadą etyczno-społeczną w kontekście kategorii zrównoważony rozwój. Następnie wskaże się wartość rodziny w perspektywie analizy społeczno-prawnej dotyczącej realizacji celów zrównoważonego rozwoju, po czym przejdzie się do przedstawienia statusu zasady zrównoważonego rozwoju i jej zastosowania. Narrację zogniskuje się wokół odpowiedzi na pytanie: jak realizacja zrównoważonego rozwoju może wzmocnić rodzinę? Jedną z możliwości jest program ukierunkowania celów zrównoważonego rozwoju na koncepcję dobra wspólnego. Niezbędny jest do tego spójny system zasad etyczno-społecznych, w oparciu o który można tworzyć strategie rozwoju społeczno-gospodarczego. Dla egzemplifikacji takiego działania przedstawi się ramowy program takiej strategii, którą wypracowali Matthias Kasper i Gerd Hofielen.

Ze względu na wyzwanie systemowego balansowania płaszczyznami dobra wspólnego perspektywa niemieckich badaczy think tanku Humanistic Management Practices gGmbH z Berlina wydaje się adekwatna do współczesnych strategii rozwojowych. Gerd Hofielen jest ekspertem zarządzania przedsiębiorstwem w uwarunkowaniach wielokulturowości. Matthias Kasper specjalizuje się w edukacji alternatywnych form gospodarowania ukierunkowanego na współzależność społeczno-środowiskową. Strategia podlega ocenie etycznej.

1. Zrównoważony rozwój – ideologia i polityka a zasada etyczno-społeczna

Życie społeczne charakteryzuje przenikanie się systemów wartości i ich modyfikacja. Transmisja wartości zachodzi ze względu na

występowanie różnorodnych przyczyn, które mają wpływ na większą dominację jednych systemów wartości nad pozostałymi. Transmisja wartości jest typowa dla funkcjonowania zróżnicowanych aksjologicznie społeczeństw, w których innowacyjność zwiększa znaczenie niektórych wartości ze względu na ich realizację. Wartości z punktu nauk socjologicznych rozumie się jako „zinternalizowane standardy zachowań odziedziczone przez osoby w procesie socjalizacji w kulturowym kontekście określonego społeczeństwa”¹.

Kategorię zrównoważony rozwój jako zjawisko aksjologiczne ujmuje się jako wartość idealną, jako standard modelowy, wzorcowy. Z jednej strony wartość idealna jest niemożliwa do urzeczywistnienia, z drugiej strony wyznacza jednak kierunek dążeń człowieka. Ideał wskazuje zatem na wzorzec przewodni w realizacji celów, tzw. leitmotiv. Zrównoważony rozwój w złożoności celów i towarzyszących im wartości, w zakresie swojego oddziaływania tworzy ideologię, spajającą kultury w jej globalnym wymiarze, łączącą światopoglądy o charakterze międzypokoleniowym. Lokalny wymiar zrównoważonego rozwoju obejmuje dążenie do zabezpieczenia dobra państwa. Stąd zrównoważony rozwój jako ideologia ujmowany jest jako zbiór wiodących i dominujących idei skupiających w sobie ujęcia: polityczne, prawne, ekonomiczne, filozoficzne, społeczne, ekologiczne, a nawet religijne².

Wartość idealna w realiach złożoności społeczno-gospodarczej i środowiskowej różni się więc od wartości możliwej – niezrealizowanej jeszcze, ale nadającej się do skutecznego ze względu na faktyczne uwarunkowania związane z występowaniem potrzeb ludzkich. Wartość idealna bądź idealistyczna różni się tym bardziej od wartości

1 W. Piwowarski, *Socjologia religii*, Lublin 1996, s. 242.

2 Por. *Słownik socjologii i nauk społecznych*, red. G. Marshall, Warszawa 2006, s. 122n.

faktycznej, która zyskała uznanie i została urzeczywistniona, wyrażając konkretny stan rzeczy³. Stąd wartość idealna znajduje swoje odzwierciedlenie w realizowanej polityce, ujmowanej z punktu widzenia aksjologicznego w sensie troski o dobro wspólne. Do świata wartości należą wszystkie kategorie, którym przyznaje się wagę znaczeniową zwłaszcza pod względem naznaczającym całość społeczną. W ten krąg wlicza się także kategorię zrównoważonego rozwoju. Wartość pozytywną posiadają głównie wartości idealne i ideały, przez co w życiu społecznym rozumie się je jako dobra, do których jednostki społeczne dążą ze względu na postawę szacunku względem nich⁴. Zrównoważony rozwój jako idea gospodarowania, w którym zaspokojenie potrzeb obecnego pokolenia nie odbiera szans rozwoju przyszłym pokoleniom, posiada wartość pozytywną. Realizm realizowania takiej polityki jest już przedmiotem badań na polu wielu dyscyplin. W przejawach życia społecznego zauważa się zespół powiązanych funkcjonalnie norm i wartości, które tworzą całościowy system aksjonormatywny.

Idei poszukiwania balansu między systemami społecznymi i gospodarczymi przy uwzględnieniu jakości ekosystemów towarzyszy realnie prowadzona polityka, ogólnie definiowana jako realizacja celów skupiających się wokół rozwoju państwa przy wykorzystaniu odpowiednich do tego środków. Wartość idealna szuka więc ukonkretnienia w realizacji wspólnych dóbr przez władzę, której powołanie całościowo ma służyć kreacji ładu społecznego⁵. Dobra te są imperatywami normatywnymi i w realizacji polityk umożliwiają pełny, integralny rozwój człowieka. Wartość rozwoju od założenia

3 Por. W. Stróżewski, *Transcendentalia i wartości*, w: W. Stróżewski, *Istnienie i wartość*, Kraków 1981, s. 90–95.

4 Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963, s. 54.

5 Por. J. Mazur, *Pro familia et societate. Wybrane zagadnienia polityki społecznej*, Kraków 2013, s. 11.

idealistycznego staje się wartością coraz bardziej faktyczną wraz z tworzeniem wartości wspólnych, będących środkami służącymi do realizacji celów osobowych⁶. W ten sposób drogą do rozwoju społecznego i osobowego każdej jednostki jest realizacja zasad etyczno-społecznych. Zasady te nie ulegają zmianie, istnieją odwiecznie i są wyłaniane w konkretnych uwarunkowaniach niesprzyjających integralnemu rozwojowi osobowemu⁷. Stąd idea znajduje urzeczywistnienie w polityce i w miarę niemożności realizacji celów podstawowych grup społecznych – służących także rozwojowi państwa – wyłania się zasady etyczno-społeczne stojące na straży wartości podstawowych nadających sens i tożsamość jednostkom ludzkim, jak i całym społecznościom⁸. W kręgu tych wartości znajdują się: godność ludzka, życie, praca, własność prywatna, integralny rozwój. Życie społeczne składa się z wielu takich kategorii, pośród których znajduje się rodzina, powiązana z różnorodnymi systemami społecznymi, gospodarczymi i towarzyszącą im kulturą. Rodzina jest jedną z wielu grup społecznych i jednocześnie wartością podstawową ze względu na jej fundamentalne odniesienie do funkcjonowania państwa. Zapewnienie warunków do rozwoju rodziny staje się więc jedną z podstawowych funkcji polityki państwa.

2. Wartość rodziny i cele zrównoważonego rozwoju

Z punktu widzenia nauk socjologicznych w perspektywie polityk zrównoważonego rozwoju jednym z najbardziej eksplorowanych obszarów badań jest sytuacja demograficzna, która znacząco wpływa na politykę społeczną i stabilność gospodarki. Wraz z innowacyjnością

6 Por. W. Piwowarski, *ABC katolickiej nauki społecznej*, Pelplin 1993, s. 61–63.

7 Por. W. Piwowarski, *ABC katolickiej nauki społecznej*, dz. cyt., s. 61–63.

8 Por. W. Piwowarski, *Socjologia religii*, dz. cyt., s. 242.

gospodarki ze względu na ewolucję kwestii ekologicznej istotne stają się uwarunkowania wzrostu udziału ludzi starszych w społeczeństwie⁹. Rodzina w otoczeniu społeczno-gospodarczym i środowiskowym wciąż pozostaje podstawową grupą społeczną, która ze względu na swą funkcjonalność wobec systemu społeczno-gospodarczego wymaga wsparcia. Tym bardziej jest to zauważalne w sytuacji, kiedy model rodziny w Polsce zmieni się choćby w wyniku procesu podwójnego starzenia się, wzrostu liczebności osób zaliczanych do kategorii później starości (powyżej 80. lub 85. roku życia)¹⁰. W sytuacji demograficznej Polski takim procesom, naznaczonym zwiększeniem występowania osób z orzeczoną stopniem niepełnosprawności (20% w wieku powyżej 80 lat), towarzyszą wyznaczone w polityce globalnej cele zrównoważonego rozwoju.

Jeszcze bardziej uzasadnione jest wsparcie rodziny w przypadku jakichkolwiek niejasności semantycznych mogących wpłynąć na jej redefinicję i postrzeganie osób starszych czy dzieci w rodzinie. Ideologiczność programów rozwoju staje się tym bardziej zauważalna, gdy wraz z ich realizacją pojawiają się zjawiska społeczne powstałe wskutek redefinicji podstawowych kategorii społecznych, których konsekwencją jest marginalizacja osób w tzw. wieku nieprodukcyjnym, dzieci lub osób starszych. Zmiana rozumienia rodziny i dywersyfikacja modeli rodzin jest już faktem i domaga się nie tylko wskazania przyczyn takiego stanu, ale także strategii wyjścia charakteryzujących się podjęciem konkretnego działania, przyjęcia odpowiedniej antropologii społecznej. Jest ona niezbędna wobec pojawiających się

9 Por. A. Świerczek, *Rodzina w kontekście kryzysu demograficznego w Polsce, w: Aspekty teoretyczne i praktyczne w pracy socjalnej wobec przemian i wyzwań społecznych XXI wieku*, red. M. Duda, L. Szot, A. Świerczek, t. 2, Kraków 2017, s. 56–60.

10 Por. R. Iwański, *Opieka długoterminowa nad osobami starszymi*, Warszawa 2017, s. 75.

rodzin zatomizowanych, patchworkowych czy związków jednopłciowych. Zdaniem Michała Gierycza w ujęciu praw podstawowych UE dokonano redefinicji fundamentalnych prawnomiędzynarodowych przesłanek antropologicznych w odniesieniu do relacji osoby, małżeństwa oraz rodziny, co zadecydowało o rozumieniu natury człowieka. Takie zjawisko utrudnia lub całkowicie uniemożliwia realizację polityki rodzinnej na poziomie UE¹¹. Ukierunkowanie procesu wsparcia rodziny odpowiadałoby unieważnianiu niektórych tradycyjnych idei i wartości, wśród których znajduje się rodzina obejmująca wszystkie kategorie wiekowe jednostek przynależących do tej grupy społecznej. Proces unieważniania tradycyjnych wartości charakteryzuje politykę opartą na antropologii nieograniczonej, która z jednej strony redukuje status człowieka (do poziomu zwierząt, roślin czy bytów nieożywionych), a z drugiej strony absolutyzuje go, czyniąc zeń najwyższą istotę stworzonego świata i jedyne jego autokreatora. W tak rozumianym świecie wiodącą rolę odgrywają ludzie silni i aktywni w życiu społecznym. Ludzie najstarsi lub jeszcze nienarodzeni mogą zostać w ideologicznych działaniach na rzecz zrównoważonego rozwoju zmarginalizowani, a ich status w zakresie tzw. zdrowia reprodukcyjnego niekiedy bywa niżej klasyfikowany niż jednostek społecznych pozostających w sile wieku.

Redefinicja rodziny dokonała się już marksistowskiej teorii prawa, które zniosło moralne ograniczenia natury ludzkiej i wyzwoliło w człowieku nieograniczony potencjał samowyzwolenia się z dotychczasowych norm cechujących religię chrześcijańską i tradycję ukształtowaną wskutek procesów socjalizacyjnych charakteryzujących religię. Gierycz określa ten proces apogeum elastyczności prawa, które prowadzi

11 Zob. M. Gierycz, *Unii europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny. Antropologiczne i polityczne znaczenie w kontekście starzenia się Europy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 22 (2015) nr 2, s. 69–83.

do formułowania polityk będących próbą realizacji ładu społecznego opartego na nowych, zredefiniowanych kategoriach społecznych¹². Proces ten – jak twierdzi Marguerite A. Peeters – doprowadza do dekonstrukcji wartości chrześcijańskich w imię tworzonej nowej, zsekularyzowanej etyki¹³. Jej egzemplifikacją są nieantropocentryczne etyki środowiskowe. Przez dekonstrukcję podstawowych, klasycznych kategorii społecznych rozumie się tutaj rozwarstwienie semiotycznej budowy języka w celu przekształcenia sensu kategorii powszechnie używanych w życiu społecznym, zarówno w normach prawa, jak i w języku potocznym. Wynikiem zdekonstruowanej rzeczywistości społecznej są nowe paradygmaty życia społeczno-gospodarczego i społeczno-ekologicznego, które mają na celu tworzyć nową kulturę, w dużej mierze silnie skorelowaną i poddaną wpływom nurtów etyk nieantropocentrycznych albo skrajnie antropocentrycznych¹⁴. Redefinicja kategorii rodziny nie jest jedynym przykładem. W perspektywie realizacji celów zrównoważonego rozwoju zmiana znaczenia dotyczy wielu symboli kultury chrześcijańskiej. Egzemplifikacją takich procesów może być m.in. działalność skandynawskiej firmy Ikea, która realizując cele zrównoważonego rozwoju, proponowała nazywać „Boże Narodzenie” „zimową imprezą”, a „choinkę” „rośliną sztuczną do wewnątrz”¹⁵. Z jednej strony studia nad ideologią zrównoważonego rozwoju pozwalają wskazać obszary posthumanizmu wyzwającego byty zwierzęce

12 Zob. M. Gierycz, *Europejski spór o człowieka*, Warszawa 2017, s. 274–277.

13 Zob. M. A. Peeters, *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej*, Warszawa 2010, s. 192.

14 Por. A. Ganowicz-Bącznyk, *Etyka środowiskowa*, w: *Etyka. Część II. Filozoficzna etyka życia spełnionego*, red. S. Janeczek, A. Starościc, Lublin 2016, s. 181–208.

15 Polskie Radio 24, „Zimowa impreza” zamiast Bożego Narodzenia w Ikea, https://polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2398997,Zimowa-impreza-zamiast-Bozego-Narodzenia-w-Ikei?fbclid=IwAR3LotK2JPjHmVca4UsAGVE3GHngi_HU7B6s7z-7Mo1MZpkIHj2SndwaL8k (6.11.2019).

i roślinne, afirmując je. Z drugiej strony odsłaniają ujęcia ekofeminizmu upodabniającego kobiety i zwierzęta w kulturze patriarchalnej¹⁶.

Nowa kultura wyrażająca się niekiedy w postulatach marginalnych środowisk społecznych stoi w opozycji do tożsamości aksjologicznej ładu społecznego, potwierdzonej w preambule do Konstytucji i wyrażającej się w ładzie prawnym – *ordo iuris*. Złożony charakter normatywny rzeczywistości społecznej pozwala harmonijnie łączyć ją z życiem społecznym, którego dynamika zmian współgra z aktywnością naukową opierającą się na analizie współczesnych problemów pluralistycznych społeczeństw. Stąd nauki społeczne przy wykorzystaniu metod socjologicznych czerpią inspirację z analiz systemów normatywnych. Powołując się na analizę społeczno-prawną Rozalii Kielmans-Ratyńskiej z Instytutu na rzecz Kultury Prawnej dot. interpretacji Agendy 2030, zauważa się umniejszenie statusu małżeństwa poprzez redefinicję tego związku i podważanie jego naturalnego charakteru wyrażającego się w relacji osób odmiennej płci¹⁷. Agenda Zrównoważonego Rozwoju 2030 wraz ze swoim politycznym naciśkiem wzbudza również kontrowersje z powodu nieuzasadnionego przyjmowania wskaźników w zakresie tzw. zdrowia seksualnego i reprodukcyjnego. Chociaż cele zrównoważonego rozwoju są ukierunkowane na ludzi poprzez eliminację ubóstwa czy zapewnienie dobrobytu gospodarczego, to jednak zdaniem Kielmans-Ratyńskiej nie pojawiają się adekwatne sformułowania definiujące rodzinę jako podstawową grupę społeczną. Wydaje się, że pominięcie pierwotnej – socjalizacyjnej – funkcji rodziny marginalizuje tę wspólnotę osób również we wtórnych procesach socjalizacyjnych, wyrażających się

16 Por. Zwierzęta, *gender, kultura. Perspektywa ekologiczna, etyczna i krytyczna*, red. M. Dąbrowska, A. Barcz, Lublin 2014.

17 Zob. R. Kielmans-Ratyńska, *Agenda 2030 – przyszłość bez rodziny*, <https://ordoiuris.pl/rodzina-i-malzenstwo/agenda-2030-przyszlosc-bez-rodziny> (28.11.2019).

w kształtowaniu osobowości młodych ludzi i tworzeniu uwarunkowań rozwoju, ich relacyjności względem siebie nawzajem. Pomijanie podstawowych funkcji rodziny kontrastuje z postulatami równości płci i wydaje się umniejszać rolę rodziny, pozbawiając ją tradycyjnie przypisanych jej zadań socjalizacyjnych.

W realizacji celów zrównoważonego rozwoju ujmowanych w perspektywie globalnej pośród wielu teorii i poglądów na temat rodziny niezrozumiała jest marginalizacja tej podstawowej grupy społecznej w życiu społecznym. Na marginalizację rodziny wpływa przyjmowana koncepcja człowieka. Ideologia zrównoważonego rozwoju wydaje się wpisywać w posthumanistyczną optykę rehabilitującą zwierzęta, rośliny i byty nieożywione. Ekologiczne ujęcia zrównoważonego rozwoju nadają bytom nieludzkim status podmiotowy, rezygnując jednocześnie z antropocentryzmu i centralnego pozycjonowania człowieka, który w nurcie posthumanizmu nie jest odrębnym gatunkiem¹⁸. Posthumanistyczna optyka zmienia koncepcję rodziny w modelu zachodnioeuropejskim, redukując liczebność tej grupy społecznej. Na podstawie aktów normatywnych powolnej zmianie ulega złożoność płciowa na poziomie małżeństwa, które z działań redeficyjnych ujmuje się tylko jako związek partnerski. Podstawowym motywem zakładania rodzin w kształtowanej kulturze posthumanistycznej staje się czynnik emocjonalny – reprodukcja schodzi na dalszy plan realizacji więzi małżeńskiej czy partnerskiej. Dbałość o emocjonalny komfort w posthumanistycznych społeczeństwach dopełnia troska człowieka o zwierzęta i środowisko naturalne¹⁹.

18 Por. H. Mamzer, *Posthumanizm we współczesnych modelach rodzin: zwierzęta jako członkowie rodziny?*, w: *Rodzina wobec wyzwań współczesności*, red. I. Taranowicz, S. Grotowicz, Wrocław 2015, s. 153.

19 Por. H. Mamzer, *Posthumanizm we współczesnych modelach rodzin: zwierzęta jako członkowie rodziny?*, dz. cyt., s. 153.

3. Status zasady zrównoważonego rozwoju i jej zastosowanie – transmisja wartości

Naczelnym stanem rządzącym człowiekiem w ramach jego struktury wewnętrznej i osobowości jest potencjalność. Na zewnątrz człowiek wyraża się w działaniu i przyjmowanych postawach, pośród których nie można zapomnieć o komponencie społeczno-etycznym. Naturę ludzką rozpatruje się w podwójnym aspekcie: ogólnym i jednostkowym. Sens ogólny mówi o gatunkowej charakterystyce osoby ludzkiej, która jest niezmienna i jednakowa dla wszystkich ludzi (*in actu primo*). W sensie indywidualnym (*in actu secundo*) natura ludzka jest zmienna, rozwija się w zależności od uwarunkowań miejsca i czasu. Wszechstronność rozwoju zależy m.in. od bogactwa życia społecznego, które pomaga człowiekowi osiągać wyższy stopień doskonałości. Podstawową grupą społeczną jest rodzina, ale oprócz niej występuje szereg społeczności przyczyniających się do rozwoju fizycznego, psychicznego, intelektualnego, kulturowego czy duchowego jednostki społecznej. Tworzeniu takich uwarunkowań odpowiada zasada dobra wspólnego, która we współzależności z zasadą pomocniczości i solidarności tworzy system principiów społecznych zabezpieczających podstawowe komórki życia społecznego, wzmacniając je przy zastosowaniu zasad o charakterze szczegółowym. Szerokie uwarunkowania wpływające na kondycję rodziny i wartości z nią korelujące w wąskich zakresach realizacji polityk ogniskują się wokół życia społeczno-gospodarczego. Transmisja wartości przy zastosowaniu systemu podstawowych zasad etyczno-społecznych sprawia, że rodzinę ujmuje się w jednoznacznie zdefiniowanym układzie odniesienia podstawowych wartości²⁰. U źródeł transmisji

20 Por. J. Turowski, *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Lublin 2001, s. 115–128.

wartości podporządkowanych zasadom etyczno-społecznym jest jednorodny, personalistyczny system aksjonormatywny, z którego wyrasta kultura chrześcijańska²¹.

Jedną ze szczegółowych zasad etyczno-społecznych jest zasada zrównoważonego rozwoju, która w zakresie aksjologicznym mówi o realizacji polityk zrównoważonego rozwoju w duchu antropocentryzmu umiarkowanego. Zastosowanie tej zasady szczegółowej niesie ze sobą ważne implikacje. Odnosi działanie społeczne do podstawowych zasad etyczno-społecznych i sprawia, że transmisja wartości odwołuje się do antropologii personalistycznej, odcinając się od nurtów nieantropocentrycznych, pośród których znajdują się orientacje biocentryczne, fizjocentryczne, patocentryczne i ekocentryczne. Analiza transmisji wartości rodziny w kontekście realizowanych polityk środowiskowych pozwala stwierdzać, że personalistyczne ujęcie działań w obszarze społeczno-gospodarczym sytuuje człowieka w centrum interakcji społecznych niezależnie od jego wieku, ale ze względu na posiadaną godność i podstawowe prawo do życia od poczęcia aż do naturalnej śmierci. Kultura personalistyczna ujmuje nie tylko interakcje, ale relacje osobowe tworzące więzi społeczne. Transmisja wartości wraz z zastosowaniem zasady zrównoważonego rozwoju polega na komunikowaniu światu społecznemu wartości wzmacniających pozycję człowieka, służących jego integralnemu rozwojowi. Odbywa się to w poszczególnych zakresach życia społecznego, w których człowiek i rodzina wraz z szeregiem pozostałych wartości tworzą w obrębie złożonego układu aksjonormatywnego specyficzną, personalistyczną sytuację aksjologiczną. Personalizm dla relacji rodziny z jej otoczeniem, także tym środowiskowym, kształtuje habitus, który konstytuuje rodzinę jako grupę społeczną o podstawowym znaczeniu

21 Por. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012, s. 315–345.

dla życia społecznego ze względu na jej pozycję, rolę i szereg funkcji wpływających na całokształt świata społecznego i zmianę społeczno-środowiskową w kontekście ideologii zrównoważonego rozwoju. Przy tak ujmowanej transmisji wartości rodziny małżeństwo pozostaje stałym związkiem mężczyzny z kobietą.

Zasada zrównoważonego rozwoju w dymensji społecznej ma na celu komunikować ów habitus zwłaszcza w perspektywie polityki środowiskowej i restrukturyzacji systemów gospodarczych zmieniających swoją dynamikę i umocowanie zasobowe ze względu na trendy ekologiczne. W życiu gospodarczym wyrażają się one w postulatach przejścia na typ gospodarowania w układzie zamkniętym (*circular economy*). Personalistyczny habitus rodziny w transmisji wartości przy realizacji celów zrównoważonego rozwoju stanowi o rezultacie oddziaływań socjalizacyjnych. Zasada etyczno-społeczna zakłada realizację ideału w działaniach na polu polityki rozumianej jako „troska o dobro wspólne” tak, aby rezultatem zastosowania takiej polityki pozostawał personalistyczny układ aksjologiczny. Jest on niezbędny do interioryzowania wartości i norm w rozwoju życia społecznego, a poprzez transmisję wartości zabezpiecza status rodziny w perspektywie międzypokoleniowej. Przy upowszechnianiu trendów ekologicznych odwzorowywanie działań na podstawie personalistycznego układu wartości komunikuje wzorce zachowań, znaki i treści kultury, objaśniając jednocześnie ich znaczenie. Pierre Bourdieu określa ten proces jako przemoc symboliczną i nazywa go mechanizmem reprodukcji kulturowej. Sprowadza się on do socjalizacji rozumianej w sensie oddziaływania przemocy symbolicznej od najmłodszych lat życia we wszystkich środowiskach wychowawczych.

Realizacja celów zrównoważonego rozwoju skłania do analizy złożoności systemowej, tak by odpowiednio modelować politykę państwa w kontekście zachodzących w nim procesów społecznych poddanych niekiedy oddziaływaniu różnych ideologii mogących

umniejszać wartość osoby ludzkiej. Dla systemów społecznych wydaje się to konieczne w zakresie uwarunkowań mogących zakłócać integralny rozwój człowieka w perspektywie jego podstawowego środowiska wzrostu, interioryzowania wartości i ich komunikowania. Państwo, stojąc na straży ładu społecznego, ma władzę dokonywania analizy działań ludzkich, tworzenia nakazów i zakazów służących realizacji jednych wartości, a odrzucaniu tych, które mogłyby podnosić ryzyko burzenia ładu społecznego. W perspektywie międzypokoleniowej niesprawiedliwe są uwarunkowania godzące w naturalny charakter rodziny lub marginalizujące ludzi ze względu na kategorię wieku (starość, życie nienarodzone). Dobro wspólne społeczności w wymiarze międzypokoleniowym nie zostanie zrealizowane, gdy mniejsze społeczności – wraz z tą najbardziej podstawową, rodzinną – nie zostaną zespolone wokół wspólnego celu, jakim jest dobro i jego rozwój²².

4. Ekonomia dobra wspólnego – aksjologiczny kontekst zrównoważonego rozwoju i rodziny

Próby wprowadzania zmian semantycznych w odniesieniu do rodziny i towarzyszące temu procesy społeczne związane z pluralizmem wartości budzą niekiedy obawę, że niektóre tradycyjne wartości i chrześcijańskie idee zostaną unieważnione. Tworzące się nowe, coraz bardziej kulturowo pluralistyczne społeczeństwa wymagają od państwa rozważenia potrzeby wypracowania nowych mechanizmów prawnych i ekonomicznych umożliwiających bardziej jednorodne rozumienie

22 Por. W. Piwowarski, *Rodzina jako społeczność naturalna według św. Tomasza z Akwinu*, „Roczniki Filozoficzne” 8 (1960) nr 2, s. 99.

rodziny. Polityka zrównoważonego rozwoju wzmacnia rodzinę, gdy jest ona rozumiana jednorodnie, zwłaszcza w kontekście działań zmierzających do redefinicji tej kategorii społecznej. Jednorodność semantyczna wynikająca z fundamentu antropologicznego utrzymuje w stabilności chrześcijański model rodziny, akcentujący dobro wszystkich jej członków, także tych starzejących się. Wobec narracji proponujących zmianę rozumienia rodziny, jej modelu, struktury i roli w społeczeństwie spójny system zasad etyczno-społecznych ma fundamentalne znaczenie dla utrzymania międzypokoleniowego ładu społeczno-moralnego.

Z socjologicznego punktu widzenia w realizacji celów zrównoważonego rozwoju kondycja rodziny jest istotna dla zachowania integralności rozwoju społeczno-gospodarczego. Cel społeczności i jej rozwój określa natura społeczna człowieka. Wzmocnienie rodziny w realizowanej polityce zrównoważonego rozwoju państwa dokonuje się wraz z zaspokajaniem potrzeb rodziny, zapewnieniem warunków zaistnienia życia wraz z troską o jego właściwy rozwój na każdym etapie życia. Wzmocnienie wartości rodziny i zachowanie stabilności tej podstawowej grupy społecznej zależy zatem od odpowiednich uwarunkowań społecznych, wyzwających w człowieku siłę zdolną tak ją ukierunkowywać, by realizacja tej wartości przynosiła korzyść zarówno jednostce, jak i społeczności. Polityka zatem wzmacnia rodzinę, kiedy zapewnia jej możliwość zrodzenia potomstwa, jego utrzymanie i wychowanie przy zachodzących jednocześnie procesach zmian demograficznych. Wzmocnienie rodziny dokonuje się wraz z odpowiednią polityką względem osób starszych, których udział w polskim społeczeństwie rośnie. Prognozuje się, że liczba ludności w wieku 80 lat i więcej w skali Polski wzrośnie do roku 2050 z 1,5 mln do 3,5 mln. Przy wzrastającej liczbie osób starszych i wraz z procesem podwójnego starzenia się wsparcia będą potrzebować nie tylko sześćdziesięciolatkowie, lecz także osiemdziesięciolatkowie, osoby chore,

samotne i niepełnosprawne²³. Wzmocnienie rodziny dokonuje się w polityce społecznej w oparciu o koncepcję praw człowieka.

Polityka zrównoważonego rozwoju w realizacji *sustainable development goals* z punktu widzenia etyki społecznej ukierunkowana jest na realizację ideału rozwoju integralnego, co sprzężone jest z tworzeniem uwarunkowań społeczno-gospodarczych zmierzających do niwelowania dysproporcji rozwojowych. W wyniku procesów demograficznych zachodzących w poszczególnych państwach wsparcie rodziny może dokonać się wraz z systemowym działaniem adresowanym do ludności we wszystkich etapach życia. Niezbędna ku temu jest infrastruktura instytucjonalna państwa, które może łagodzić przeżywanie starości dostępem do personelu opieki społecznej i tworzeniem ośrodków przeznaczonych dla ludzi starszych obciążonych niekiedy nie tylko wiekiem, lecz także niepełnosprawnością. Odpowiednia polityka środowiskowa powiązana z funkcjonowaniem instytucji pomocowych adresowanych do takiej kategorii ludzi stanowi istotne wsparcie w poszczególnych etapach starzenia się.

W koncepcji zrównoważonego rozwoju kategoria rodziny nie występuje bezpośrednio jako wartość znacząca dla osiągania celów tego rozwoju, niemniej jednak jest obecna pośrednio. Koncepcja bowiem wskazuje działania wpisujące się w uwarunkowania społeczno-gospodarcze, które rodzina w różnych zakresach życia gospodarczego sama wykorzystuje, pozostając ważnym podmiotem wpływającym na kreację otoczenia społeczno-środowiskowego. W realizacji polityk transmisja wartości rodziny domaga się nadawania sensu życia na etapie starym tak, by życie w starości można było twórczo przeżywać.

23 Por. M. Adamczyk, *Specyfika procesów starzenia się społeczeństwa polskiego w kontekście wskaźników zrównoważonego rozwoju*, w: *Wybrane problemy społeczne. Terazniejszość – przyszłość*, red. E. Grudzińska, M. Mikołajczyk, Warszawa 2018, s. 120.

Zasada zrównoważonego rozwoju tworzy wówczas personalistyczną sytuację aksjologiczną, w której człowiek na każdym etapie życia jest kluczową wartością, a uwarunkowania środowiskowe mają mu służyć do optymalizacji jego rozwoju psychosomatycznego.

W realizacji celów zrównoważonego rozwoju prace instytucji społecznych wspomaga ekonomia dobra wspólnego²⁴. Jest to model strategii organizacji pracy włączający 20 najbardziej znaczących obszarów działania instytucji społecznych pogrupowanych według istotnych wartości, wśród których pierwszą i podstawową jest godność ludzka. Bilans dobra wspólnego pozwala ukierunkować działania instytucji według systemu zasad etyczno-społecznych. Realizacja tej strategii ma na celu stworzyć personalistyczny układ aksjologiczny, w którym wartość rodziny jest chroniona ze względu na godność ludzką. Strategia włącza jeszcze kategorie solidarności i sprawiedliwości, przy jednoczesnej realizacji ekologicznych celów zrównoważonego rozwoju. W bilansie dobra wspólnego znaczącą wartość zyskuje również przejrzystość i współdecydowanie. Marginalizację wartości rodziny i otoczenia społecznego wskutek ekologicznej nadinterpretacji zrównoważonego rozwoju niweluje się w dowartościowywaniu znaczenia instytucji społecznych. Ekonomia dobra wspólnego pozwala realizować cele rozwoju zrównoważonego, mając na uwadze obszar gospodarczy, w którym członkowie rodziny odnajdują się w różnych zakresach wiekowych. W instytucjonalizacji pracy socjalnej według wyszczególnionych kryteriów dobra wspólnego wzmocnienie rodziny może dokonać się w obszarach: dostawcy usług w organizacji pomocy społecznej, zarządzania własnością, relacji z partnerami finansowymi, współpracy z podmiotami wspomagającymi instytucje pracy socjalnej,

24 Por. M. Kasper, G. Hofielen, *Punkten für das Gemeinwohl und die Sustainable Development Goals*, Berlin 2019.

klientów pracy socjalnej i ich rodzin. Strategię przewidzianą do realizacji celów zrównoważonego rozwoju można zaadresować do instytucji pomocy społecznej i współpracujących z nimi podmiotów.

Zakończenie

Koncepcja zrównoważonego rozwoju może wzmacniać rodzinę wyłącznie w powrocie do rozumienia polityki jako „roztropnej troski o dobro wspólne”. Dobro wspólne zakotwiczone jest w systemie zasad etyczno-społecznych, którego podstawową kategorią jest rodzina rozumiana jako podstawowa komórka życia społecznego. Jednorodność definicji rodziny, zwłaszcza w ujęciach prawa, oraz prawidłowa antropologia społeczna w realizacji celów zrównoważonego rozwoju stają się głównymi płaszczyznami odniesienia wobec niezrozumiałych prób redefinicji podstawowych kategorii społecznych, w tym rodziny. Na straży realizacji polityk zrównoważonego rozwoju stoi zasada zrównoważonego rozwoju. Jej celem jest opis zastanej rzeczywistości społecznej silnie naznaczanej trendami ekologicznymi, następnie ocena etyczna i korekta działań społecznych, mająca na celu realizację zrównoważonego rozwoju w odniesieniu do kategorii dobra wspólnego. Głównie w powrocie do stabilnych punktów odniesienia osadzonych na podstawowych kategoriach wchodzących w zakres ideowy personalizmu chrześcijańskiego rodzina wobec zmieniających się trendów kulturowych i demograficznych ma szansę zachować swoje znaczenie i odpowiednio wypełniać wynikające z jej natury zadania. Wzmocnienie rodziny następuje wraz z dostrzeżeniem potrzeb rozwoju ludzi wszystkich kategorii wiekowych w przestrzeni życia rodzinnego, zarówno tych najmłodszych, nawet jeszcze nienarodzonych, jak i tych najstarszych, może już częściowo zmarginalizowanych ze względu na proces starzenia się. Kategoria ludzi w tzw. wieku produkcyjnym, poddana czynnikom ekonomicznym, staje się kluczowa

dla integralnego rozumienia wartości rodziny. Procesy socjalizacyjne w głównej mierze zależne są od rozumienia wartości, identyfikacji z nimi i w konsekwencji – ich realizacji. W tych zależnościach z jednej strony nauki społeczne silnie korelują z normami prawa, z drugiej strony normy prawne w życiu społecznym wynikają z zauważanych nieprawidłowości w organizacji życia społecznego.

Streszczenie

Opracowanie ma na celu ukazać transmisję wartości rodziny w procesie realizacji zrównoważonego rozwoju. Najpierw dokona się rozróżnienia pomiędzy ideą, polityką a zasadą etyczno-społeczną w kontekście kategorii zrównoważony rozwój. Następnie wskaże się wartość rodziny w perspektywie analizy społeczno-prawnej dotyczącej realizacji celów zrównoważonego rozwoju, po czym przejdzie się do przedstawienia statusu zasady zrównoważonego rozwoju i jej zastosowania. Narrację zogniskuje się wokół odpowiedzi na pytanie: jak realizacja zrównoważonego rozwoju może wzmacniać rodzinę? Jedną z możliwości jest program ukierunkowania celów zrównoważonego rozwoju na koncepcję dobra wspólnego. Niezbędny jest do tego spójny system zasad etyczno-społecznych, w oparciu o który można tworzyć strategie rozwoju społeczno-gospodarczego. Dla egzemplifikacji takiego działania przedstawi się ramowy program takiej strategii, którą wypracowali Matthias Kasper i Gerd Hofielen.

Słowa kluczowe: zrównoważony rozwój, zasada etyczno-społeczna, transmisja wartości, rodzina

Summary

Transmission of family values in the perspective of the implementation of sustainable development

The aim of the study is to show the transmission of family values in the process of implementing sustainable development. First, a distinction will be made between the idea, policy and ethical and social principle in the context of the category of sustainable development. Then, the value of the

family will be indicated in the perspective of the socio-legal analysis of the implementation of the sustainable development goals, and then the status of the principle of sustainable development and its application will be presented. The narrative will focus on the answer to the question: how can the implementation of sustainable development strengthen the family? One possibility is a program of focusing the SDGs on the concept of the common good. For this, a coherent system of ethical and social principles is necessary, on the basis of which strategies for social and economic development can be created. To exemplify such action, the framework program of such a strategy, developed by Matthias Kasper and Gerd Hofielen, will be presented.

Keywords: sustainable development, ethical and social principle, transmission of values, family

Paweł Ulman*

<https://orcid.org/0000-0002-1911-8821>

UNIWERSYTET EKONOMICZNY W KRAKOWIE

Magdalena Zając

<https://orcid.org/0000-0003-1019-4243>

UNIWERSYTET EKONOMICZNY W KRAKOWIE

Gospodarstwa domowe osób starszych i ich sytuacja ekonomiczna

Wprowadzenie

Zanim zostanie omówiony badany problem dotyczący sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych osób starszych, warto powiedzieć po krótku, kim tak naprawdę jest senior. Funkcjonuje wiele definicji określających osoby starsze. Można je sklasyfikować i ograniczyć do tych o znaczeniu formalnym oraz nieformalnym¹. Definicje

* Publikacja została dofinansowana ze środków subwencji przyznanej Uniwersytetowi Ekonomicznemu w Krakowie.

1 R. J. Kijak, Z. Szarota, *Starość. Między diagnozą a działaniem*, Warszawa 2013, s. 18.

nieformalne starości wykorzystują zazwyczaj pojęcia, jakich używa się na co dzień w celu określenia osób starszych i są to wielokrotnie synonimy związane ze stopniem zaawansowania pewnego rodzaju niepełnosprawności, niedołążności lub niedomagania. Określa się w ten sposób osoby chore z deficytami lub wymagające opieki. Seniorem jest osoba starsza, jest to również emeryt, rencista, staruszek, osoba w wieku podeszłym lub sędziwym². Wiek osoby starszej w Polsce nie jest określony i ujednolicony, jeżeli chodzi o przywileje i bonifikaty, z jakich senior może korzystać. Mając na uwadze ten sam brak jednolitości w krajach Unii Europejskiej, trudnościami staje się rozpatrzenie wieku przyjętego za granicę początku starości. W Polsce formalnie granicę rozpoczęcia starości określa ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych, gdzie w artykule 4 osoba starsza jest definiowana jako osoba, która ukończyła 60 rok życia³. Według definicji proponowanej przez Światową Organizację Zdrowia [WHO] granica rozpoczęcia się wieku starszego również wynosi 60 lat. Ta sama granica przyjęta jest przez Organizację Narodów Zjednoczonych [ONZ]⁴. Natomiast, jak podaje Główny Urząd Statystyczny [GUS], zgodnie ze standardami Eurostatu oraz wytycznymi Organizacji Współpracy

-
- 2 M. Chałas, *Kto to jest osoba starsza?* Wystąpienie i prezentacja na konferencji „Senior to brzmi dostojnie”, 24.10.2018 r., na Wydziale Ekonomiczno-Socjologicznym Uniwersytetu Łódzkiego (https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKewjexNpIH_Y_wAhXN-yOKHC9RC38QFjAAegQIAHAD&url=https%3A%2F%2Fwww.uni.lodz.pl%2Fplik%2F7797%2Fe1eazf685f6966397a35e7e17cdo8869&usg=AOvVawo8EPWauXUwTUVtNinoocls); G. Kaufman, G. H. Elder, *Revisiting age identity: A research note*, „Journal of Aging Studies” 16 (2) (2002), s. 169–176; M. Miche, A. Brothers, M. Diehl, H. W. Wahl, *The Role of Subjective Aging Within the Changing Ecologies of Aging: Perspectives for Research and Practice*, „Annual Review of Gerontology & Geriatrics” 35 (2015), s. 211–237.
 - 3 Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych, Dz. U. poz. 1705.
 - 4 P. Kowal, J. E. Dowd, *Definition of an older person. Proposed working definition of an older person in Africa for the MDS Project*, <http://doi.org/10.13140/2.1.5188.9286>.

Gospodarczej i Rozwoju [OECD], osobami starszymi są osoby mające 65 i więcej lat⁵. Niektórzy za granicę rozpoczęcia starzenia się przyjmują wiek 50 lat, natomiast wszelkiego rodzaju zwolnienia z opłat, rabaty bądź bezpłatne leki są przyznawane osobom w wieku 70+ lub 75 lat i więcej⁶.

Starzenie się ludności Polski to proces nieodwracalny o globalnym charakterze, mający wiele przyczyn, do których między innymi zalicza się spadek urodzeń oraz wydłużanie się przeciętnego dalszego trwania życia, jak również rozwój medycyny i wzrost świadomości w zakresie możliwości dbania o zdrowie⁷. Głównym miernikiem określającym poziom starości demograficznej jest udział osób starszych w ogóle populacji oraz indeks starości, który określa liczbę dziadków przypadających na 100 wnuków⁸. Na bazie wielu przeprowadzonych badań obserwuje się znaczny przyrost niektórych grup ludności, w tym szczególnie osób starszych. Jak podają dane statystyczne, w połowie 2018 roku liczebność Polski kształtowała się na poziomie 38 413 tys.

-
- 5 GUS, *Jakość życia w Polsce w 2015 r. Wyniki badania spójności społecznej*, Warszawa 2017.
 - 6 M. Chałas, *Kto to jest osoba starsza?*, dz. cyt.; V. F. Skirbekk, U. M. Staudinger, J. E. Cohen, *How to Measure Population Aging? The Answer Is Less than Obvious*, „Gerontology” 65 (2019) no. 2, s. 136–144; A. Balachandran, K. S. James, *A multi-dimensional measure of population ageing accounting for Quantum and Quality in life years: An application of selected countries in Europe and Asia*, „SSM Popul Health” 7 (April 2019), 100330; E. Trafiałek, *Polska starość w dobie przemian*, Katowice 2003, s. 69–90.
 - 7 E. Sojka, *Wybrane aspekty sytuacji demograficzno-społecznej osób starszych w województwie śląskim*, „Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016 nr 286, s. 146–164; E. Frączak, *Proces starzenia się ludności Polski*, „Studia Demograficzne” 2002 nr 2, s. 3–28; E. Sojka, *Process of Ageing of Silesia Province Population Until 2035*, „Bulletin of Geography. Socio-Economic Series” 2011 no. 16, s. 121–138.
 - 8 *Procesy demograficzne i metody ich analizy*, red. J. Kurkiewicz, Kraków 2010, s. 79; GUS, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, Warszawa 2014.

mieszkańców, w tym osób powyżej 65 roku życia było 6 619 tys., co stanowiło aż 17,2% ludności kraju. W porównaniu do statystyk z roku 1990, osoby powyżej 65 lat w stosunku do całej populacji stanowiły tylko 10,2%⁹. Według prognozy demograficznej dla Polski na lata 2008–2035 liczba ludności zmniejszy się z 38 mln do 35 mln, przy jednoczesnym wzroście liczby osób powyżej 65 lat – z 5 mln do 8 mln, czyli z 13,9% do 23,2%¹⁰. Natomiast przewidywane zmiany dla Polski dotyczące liczby i struktury ludności w wieku 60 i więcej lat, w perspektywie do 2050 roku, przewidują spadek liczby ludności o 4,5 mln, przy czym będzie następował systematyczny wzrost liczby osób w wieku powyżej 60 roku życia, która może osiągnąć nawet 13,7 mln¹¹. Prognozuje się także wzrost liczby ludności powyżej 65 roku życia, której udział w miastach osiągnie 35%, a na obszarach wiejskich przekroczy 30%¹².

Zjawisko starzenia się społeczeństwa zapoczątkowane zostało już w latach 50. i 60. XX wieku. Zmiany demograficzne oraz wzrost liczby ludności w wieku starszym jest niejako korzystnym i pozytywnym zjawiskiem związanym ze wcześniej wspomnianym wydłużaniem się trwania życia¹³. Dane przedstawiają wydłużanie się przeciętnego dal-

9 Kancelaria Senatu. Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, *Aktywność osób starszych*. Opracowanie tematyczne OT-672, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/170/plik/ot-672.pdf> (1.11.2019).

10 GUS, *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, Warszawa 2009, s. 156; GUS, *Prognoza ludności gmin na lata 2017–2030*, Warszawa 2017, s. 39.

11 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, Warszawa 2018, s. 10.

12 GUS, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, dz. cyt., s. 34; E. Rydz, *Proces starzenia się ludności w województwie pomorskim i jego społeczno-ekonomiczne konsekwencje*, Słupsk–Warszawa 2012, s. 36–58.

13 S. Zrinščak, S. Lawrence, *Active ageing and demographic change: challenges for social work and social policy*, „European Journal of Social Work” 17 (2014) no. 3, s. 313–321.

szego trwania życia i tak np. dla roku 2010 wskazywano 73,3 lat dla mężczyzn i 80,6 lat dla kobiet; dla roku 2030 wartości te – według prognozy GUS sięgną: 77,6 lat – mężczyźni i 83,3 lat – kobiety, natomiast dalsze trwanie życia w Polsce w roku 2035 będzie wynosiło od 77,1 do 78 lat dla mężczyzn oraz 82,9 do 83,4 lat dla kobiet¹⁴. Takie wyniki zależne są od różnorodności poziomów życia oraz funkcjonowania systemu ochrony zdrowia i opieki nad osobami starszymi¹⁵.

Prognozy Eurostatu wskazują, że do roku 2050 w krajach Unii Europejskiej przybędzie ludności w wieku 65 lat i więcej. Wyliczenia prowadzą również do wniosków, że efektem zmian demograficznych będzie mniejsza liczba osób aktywnych zawodowo przypadających na jednego seniora. Z czterech osób zmniejszy się ona do dwóch¹⁶. W analizach wyodrębnia się także udział osób sędziwych, tj. osób z najstarszych grup wiekowych, które notabene stanowią coraz większą grupę ludności. Te zmiany strukturalne powodują wzrost liczby ludności w wieku 60–79 lat w ogólnej liczbie ludności¹⁷. Z uwagi

14 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2012, s. 36; GUS, *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, dz. cyt., s. 152.

15 Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, dz. cyt., s. 173; GUS, *Prognoza ludności na lata 2014–2050*, Warszawa 2014, s. 25.

16 C. Żołędowski, *Starzenie się ludności – Polska na tle Unii Europejskiej*, „Problemy Polityki Społecznej” 2012 nr 17, s. 29–43; R. Desjardins, *The relationship between attaining formal qualifications at older ages and outcomes related to active ageing*, „European Journal of Education” 54 (2019) 1, s. 30–47; R. Murkowski, *Zaawansowanie procesu starzenia się populacji polski w latach 1990–2050*, „Studia Oeconomica Posnaniensia” 6 (2018) nr 9, s. 59–77; A. Ochocki, *Starzenie się ludności a redystrybucja dochodów*, „Wiadomości Statystyczne” 64 (2019) nr 10, s. 53–62.

17 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, dz. cyt., s. 167; Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji, *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*. Opracowanie tematyczne OT-601, Warszawa 2011, s. 1; A. Warych-Juras, J. Gałka, *Starzenie się ludności w polskich obszarach metropolitalnych*, w: *Człowiek w przestrzeni*

na podjęty temat opracowania watro wspomnieć również, że osoby starsze to osoby, które najczęściej pozostają w związku małżeńskim. Wśród osób w wieku sędziwym jest aż 2/3 osób owdowiałych, w tym aż 90% stanowią samotnie żyjące kobiety¹⁸.

Osoby starsze, podlegając różnicowanym formom komunikacji we współczesnym społeczeństwie, mogą mieć niejednokrotnie problem z wyrażaniem swoich zamiarów i potrzeb dostosowania się do szans, jakie tworzy aktualny rynek dóbr i usług¹⁹. Prowadzi to do tworzenia się specyficznych barier społeczno-ekonomicznych, z jakimi musi zmierzyć się gospodarka kraju. Ze względu na zmiany społeczeństwo polskie stanie przed wieloma wyzwaniem oraz potrzebą zmiany priorytetów związaną z działalnością polityki publicznej, a także koniecznością rozwoju polityki społecznej i socjalnej w celu zaspokajania potrzeb starszych osób w przyszłości. Należy ponadto nadmienić, że globalne zmiany demograficzne zachodzące w współczesnym społeczeństwie stanowią również przyczyny zmian w formowaniu się zależności rodzinnych oraz wpływają na jej wewnętrzne funkcjonowanie, co oznacza, że wzrost liczby ludności w wieku starszym prowadzi do konieczności dostosowania się gospodarki kraju do realizacji wszelkich przedsięwzięć skierowanych właśnie do tej grupy wiekowej²⁰.

zurbanizowanej, red. M. Soja, A. Zborowski, Kraków 2011, s. 99–110; G. Trzpiot, J. Szoltysek, *Starzenie się funkcjonalnych grup wieku a kapitał społeczny*, „Ekonometria” 2017 nr 2, s. 9–17; P. Szukalski, *Starzenie się ludności miast wojewódzkich – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, „Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny” 2017 nr 12, s. 1–5.

- 18 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, dz. cyt., s. 9; A. Kotlarska-Michalska, *Starość w aspekcie socjologicznym*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 12 (2000), s. 147–158.
- 19 H. Zielińska-Więczkowska, K. Kędziora-Kornatowska, T. Kornatowski, *Starość jako wyzwanie*, „Gerontologia Polska” 2008 nr 3, s. 131–136.
- 20 E. Trafiałek, *Kapitał społeczny w starzejącym się społeczeństwie*, „EXLIBRIS Biblioteka Gerontologii Społecznej”/„Polish Social Gerontology Journal” 14 (2017)

Konsekwencje tych zmian związane będą głównie z problemem: (1) zapewnienia opieki medycznej, (2) funkcjonowania opieki i pomocy społecznej, (3) podtrzymania aktywności i aktywizacji osób starszych i zainicjowania odpowiednich programów w tym zakresie, (4) poniesienia kosztów oraz wydatków na zaspokojenie świadczeń kierowanych do grupy potrzebujących²¹.

Następstwem wynikającym z powiększania się grupy seniorów będzie wzrost zapotrzebowania na opiekę zdrowotną, w tym ambulatoryjną opiekę zdrowotną, w ramach której najważniejsze są porady lekarskie w zakresie podstawowej i specjalistycznej opieki oraz porady stomatologiczne w przychodniach oferowane stricte dla seniorów. Coraz bardziej narasta potrzeba rozwoju i wzrostu dostępności do opieki geriatrycznej, czyli tworzenia stacjonarnych oddziałów szpitalnych zapewniających kompleksową opiekę medyczną oraz usługi pielęgnacyjne skierowane do osób w podeszłym wieku. Wiąże się to również z rozwojem stacjonarnych zakładów opieki długoterminowej, hospicyjnej i paliatywnej²². W ramach sprawowanej opieki warto wymienić również leczenie uzdrowiskowe, które kierowane jest do zróżnicowanych grup wiekowych, niemniej jednak

nr 2, s. 18–20, 27–28; G. Trzpiot, *Prognozy ludności dla Polski – perspektywa logistyki społecznej*, Katowice 2013, s. 70–91; WHO, *Health and ageing. A discussion paper*, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/66682/WHO_NMH_HPS_01.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (1.11.2019).

21 A. Więcek, M. Mossakowska, P. Błędowski, *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludności w Polsce*, Poznań 2012, s. 407; B. Szopa, *Konsekwencje procesu starzenia się społeczeństwa. Wybrane problemy*, „Problemy Zarządzania” 14 (2016) nr 2 (59) t. 1, s. 24–38; A. Przybyłka, *Świadczenia dla osób starszych i niepełnosprawnych w ramach systemów ochrony zdrowia i pomocy społecznej (wybrane zagadnienia)*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Oeconomica” 2013 nr 297, s. 183–190.

22 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, dz. cyt., s. 91.

osoby starsze są częstszymi beneficjentami wyżej wymienionych świadczeń.

W najbliższym czasie powinno się określić możliwości wykształcenia zarówno kadry medycznej składającej się z lekarzy opiekujących się i udzielających pomocy osobom starszym, jak i ratowników medycznych, którzy znacznie częściej udzielają pomocy osobom w wieku powyżej 65 roku życia. Kolejną grupą zawodową, istotną z punktu widzenia opieki nad seniorem, są pielęgniarki koordynujące opiekę nad tą osobą, sprawujące pomoc w miejscu zamieszkania, ordynujące leki²³. Ważnym zawodem, na który wzrasta popyt na współczesnym rynku pracy, jest między innymi opiekun medyczny sprawujący opiekę nad osobami starszymi. Kształcenie odpowiedniej liczby osób w tym kierunku pozwoli zdjąć wiele obowiązków z personelu medycznego. Opiekun medyczny jest to osoba o odpowiednich kwalifikacjach medycznych uprawniona do sprawowania podstawowej pielęgnacji, pomocy i utrzymania sprawności zarówno fizycznej, jak i aktywności społecznej osoby starszej. Wyzwaniem jest analiza potrzeb i kosztów realizacji w odniesieniu do wielkości personelu i opiekunów, którzy będą sprawować odpowiednią i wystraszającą opiekę nad seniorami.

Kolejnym zadaniem staje się zagwarantowanie pomocy społecznej oraz opieka nad osobami starszymi, tak jak wynika to z ustawy o pomocy społecznej i aktów wykonawczych do tej ustawy. Wraz ze wzrostem liczby ludności w wieku starszym zmieniają się potrzeby społeczne, a ich zaspokojenie w zakresie grupy seniorów realizowane jest w formach (1) świadczeń pieniężnych, (2) świadczeń niepieniężnych i (3) możliwości skorzystania z programów rządowych służących

23 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, dz. cyt., s. 34; J. Kujawska, *Organizacja i zarządzanie opieką nad osobami starszymi*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 1 (2015) nr 74, s. 709–720.

osobom starszym²⁴. Dodatkowe środki pieniężne, z których mogą korzystać osoby starsze, są wypłacane przez ZUS. Prócz emerytur stanowiących zazwyczaj główne źródło utrzymania, funkcjonują również renty związane z niezdolnością do pracy oraz renty rodzinne, jak również renty socjalne. Istnieje ponadto szereg świadczeń dla osób niesamodzielnych, świadczeń przedemerytalnych oraz różnego rodzaju dodatki²⁵. Osoby starsze najczęściej korzystają ze świadczeń pielęgnacyjnych, rodzinnych i zasiłków rehabilitacyjnych lub pogrzebowych²⁶. Zmianie ulegają także świadczenia, na które mogą liczyć osoby starsze, a są to zasiłki stałe, okresowe i celowe. Wraz ze wzrostem liczby ludności w starszym wieku wzrośnie liczba wypłacanych świadczeń, co może w przyszłości spowodować zmniejszenie się kwot wypłacanych poszczególnym osobom. Dochody, jakie zasilają salda seniorów, zależą również od ich indywidualnych decyzji pozostania na rynku pracy oraz wielkości oszczędności skumulowanych przez kolejne lata życia i czas świadczenia pracy. Dochody z najmu, dochody ze świadczeń jednorazowych lub otrzymywanych krócej niż przez okres jednego roku, dochody z pracy na własny rachunek, z pracy

24 T. Karkowski, *Dostosowywanie zasobów kadry medycznej do potrzeb starzejącego się społeczeństwa*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 13 (2015) nr 1, s. 82–94.

25 ZUS, *Ustalanie uprawnień do świadczeń*, <https://www.zus.pl/ustalanie-uprawnien-do-swiadczen> (1.11.2019).

26 *Informator prawny*, <https://www.infor.pl/prawo/emerytury/> (1.11.2019); M. Góra, *Thinking About Pension Systems for the 21st Century: A Few Remarks Based on the Polish Example*, „CASE Research Paper” 2018 no. 154, s. 17; ZUS, *500+ dla osób niezdolnych do samodzielnej egzystencji – najczęściej zadawane pytania*, <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/biezace-wyjasnienia-komerek-merytorycznych/swiadczenia-500-dla-osob-niezdolnych-do-samodzielnej-egzystencji-najczesciej-zadawane-pytania> (1.11.2019); GUS, *Sytuacja gospodarstw domowych w 2018 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/sytuacja-gospodarstw-domowych-w-2018-r-w-swietle-wynikow-badania-budzetow-gospodarstw-domowych,3,18.html> (1.11.2019).

dorywczej oraz rolnictwa także kształtują ostateczną kwotę, jaką badana grupa wiekowa dysponuje²⁷.

Do świadczeń niepieniężnych zalicza się w szczególności usługi opiekuńcze i specjalistyczne, o których wspomniano powyżej, tak jak i te, które są świadczone w miejscu zamieszkania osób starszych. Należą do nich usługi świadczone w ośrodkach wsparcia lub całodobowe usługi świadczone w rodzinnym domu pomocy albo w domu pomocy społecznej. Osoby starsze mogą również skorzystać z placówek zapewniających całodobową opiekę nad osobami niepełnosprawnym czy przewlekle chorymi²⁸. W ramach pomocy powstaje wiele nowych programów rządowych, związanych nie tylko z opieką nad osobami sędziwymi, ale i wsparciem żywnościowym oraz tworzeniem jednostek pomocowych i zapewniających rozrywkę i możliwość spędzania czasu wolnego. Wraz ze wzrostem liczby ludności starszej zapotrzebowanie na tego typu przedsięwzięcia będzie wzrastać i będzie nasilać się potrzeba stworzenia nowych atrakcyjnych ofert, o wyższych standardach i poziomie realizacji celów. Konsekwencją jest wzrost liczby miejsc pracy, co wiąże się z potrzebami zapewnienia środków finansowych na zatrudnienie wykwalifikowanej obsługi²⁹.

Istotną rolę w zakresie opieki nad osobami starszymi pełnią również ośrodki: pomocy społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie

27 L. Morawski, *Źródła dochodów i zamożności emerytów na tle innych grup wiekowych*, w: G. Bukowska, G. Kula, L. Morawski, *Ryzyko ubóstwa osób starszych*, Warszawa 2011, s. 135; J. Czapiński, P. Błędowski, *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna 2013. Raport tematyczny*, Warszawa 2014, s. 9–31.

28 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, dz. cyt., s. 18.

29 J. Niedbalski, *Kultura organizacyjna państwowych instytucji opiekuńczych na przykładzie domów pomocy społecznej dla osób starszych*, „Przedsiębiorczość i Zarządzanie” 19 (2018) z. 11 cz. 2, s. 423–437.

świadczące zadania z zakresu usług opiekuńczych itp., które swoją działalnością obejmują coraz więcej osób potrzebujących.

Zmianom podlega też sytuacja na rynku pracy i aktywność zawodowa osób starszych. Osoby aktywne zawodowo w wieku powyżej 60 roku życia stanowią mniej więcej około 7,3% ogółu aktywnych zawodowo. Znacznie więcej aktywnych zawodowo jest nadal mężczyzn niż kobiet³⁰.

Dane statystyczne i wyniki badania empirycznego

W celu analizy sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych wykorzystano dane z *Badania budżetów gospodarstw domowych* (BBGD). Jest ono jednym z najważniejszych badań reprezentacyjnych przeprowadzanych przez GUS. Głównym celem tego badania jest rejestracja poziomu dochodów i ich źródeł oraz poziomu wydatków i ich rodzajów w polskich gospodarstwach domowych. W okresie od 1957 roku, od kiedy w sposób nieprzerwany BBGD jest w Polsce przeprowadzane, ten główny cel jest realizowany, chociaż zmieniała się metoda badania, zakres zbiorowości gospodarstw domowych oraz sam zakres merytoryczny badania. Obecnie pozyskuje się dane nie tylko o dochodach i wydatkach, ale również o strukturze demograficznej gospodarstwa domowego, spożyciu podstawowych artykułów żywnościowych, wyposażeniu gospodarstw domowych w dobra trwałego użytku, sytuacji mieszkaniowej oraz subiektywnie

30 Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, dz. cyt., s. 24; E. Antczak, K. Lewandowska-Gwarda, *Dynamika procesu starzenia się ludności w Polsce. Ocena z wykorzystaniem metod strukturalno-geograficznych*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2018 nr 4 (74), s. 89–110.

ocenianej sytuacji materialnej. Wspomniane obszary badania pozwalają na wieloaspektową analizę sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych różnych grup społecznych, w tym gospodarstw domowych osób starszych.

Jak już wcześniej zostało wspomniane, jako osoby starsze będą rozumiane osoby w wieku co najmniej 60 lat. W zasadniczej części prezentacji wyników analizy empirycznej posłużono się indywidualnymi danymi z 2018 roku, selekcionując je w taki sposób, aby badaniu poddane zostały jedynie osoby w wieku co najmniej 60 lat i ich gospodarstwa domowe. Tak więc dane o dochodach i wydatkach zostały przeliczone na osobę (podzielone przez liczbę osób w gospodarstwie domowym) i odnoszą się do gospodarstwa domowego osoby starszej. Takie podejście jest uzasadnione tym, że w BBGD wydatki, jak również niektóre kategorie dochodów odnosi się do całości gospodarstwa domowego (nie rozdziela się na poszczególnych członków gospodarstwa domowego). Ponadto bardziej nas interesuje sytuacja ekonomiczna gospodarstw domowych³¹, w których żyją starsi ludzie, a nie jedynie ich indywidualne dochody czy wydatki, które są składową budżetu całego ich gospodarstwa domowego.

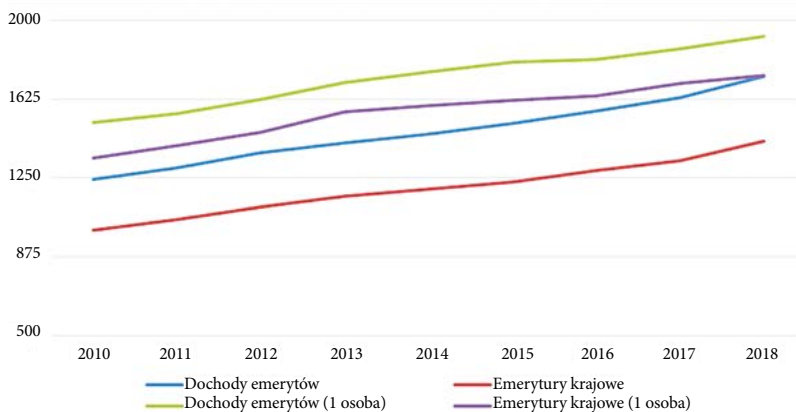
Zanim przedstawione zostaną zapowiadane wyżej wyniki analizy sytuacji ekonomicznej gospodarstw osób starszych w 2018 roku poniżej zaprezentujemy dynamikę dochodów i wydatków gospodarstw domowych, których głównym źródłem utrzymania jest emerytura. Odpowiednie dane zaczerpnięto z kolejnych publikacji GUS (*Budżety gospodarstw domowych*), w których nie pokazuje się dochodów i wydatków gospodarstw domowych osób starszych rozumianych jako jedna z grup społecznych. Najbliższą kategorią obejmującą

31 Należy mieć również na uwadze, że gospodarstwo domowe jest definiowane przez GUS jako grupa osób wspólnie mieszkających i wspólnie się utrzymujących (GUS, *Zeszyt metodologiczny. Badanie budżetów gospodarstw domowych*, Warszawa 2018, s. 269).

w zasadniczej części gospodarstwa osób starszych są gospodarstwa utrzymujące się głównie z emerytury, co nie wyklucza sytuacji, że w takim gospodarstwie nie ma osoby w wieku 60 lat i więcej (np. z powodu uzyskania prawa do emerytury w wieku niższym niż 60 lat), chociaż taka sytuacja powinna występować raczej rzadko.

Wykres 1 prezentuje zmiany przeciętnego poziomu dochodów na osobę oraz emerytur na osobę w gospodarstwach, w których głównym źródłem utrzymania jest emerytura oraz w gospodarstwach jednoosobowych tego typu. W tym drugim przypadku niewątpliwie badana osoba jest emerytem.

Wykres 1. Dynamika przeciętnych dochodów ogółem oraz emerytur krajowych na osobę w gospodarstwach domowych z emeryturą jako głównym źródle utrzymania

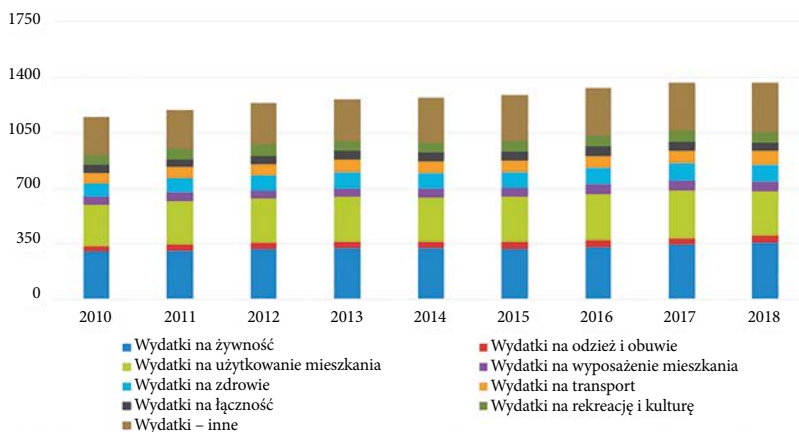
Źródło: opracowanie własne na podstawie BBGD (kolejne lata od 2011 do 2019).

Wszystkie kategorie dochodów wykazały dynamiczny wzrost w badanym okresie 9 lat. Emerytury krajowe w jednoosobowych gospodarstwach emerytów charakteryzują się największą przeciętną wartością spośród badanych kategorii dochodów i wzrosły z poziomu 1343,77 zł w 2009 roku do poziomu 1735,79 zł, czyli o ponad 29%. Podobne

przyrosty można odnotować w przypadku pozostałych prezentowanych typów dochodów. Warto zwrócić uwagę na różnicę między poziomem dochodów ogółem w jednoosobowych gospodarstwach emerytów a poziomem emerytur krajowych w tych gospodarstwach. Wskazuje ona na wielkość innych dochodów niż emerytury w budżecie domowym tych gospodarstw. Stanowią one ok. 10% ogółu dochodów.

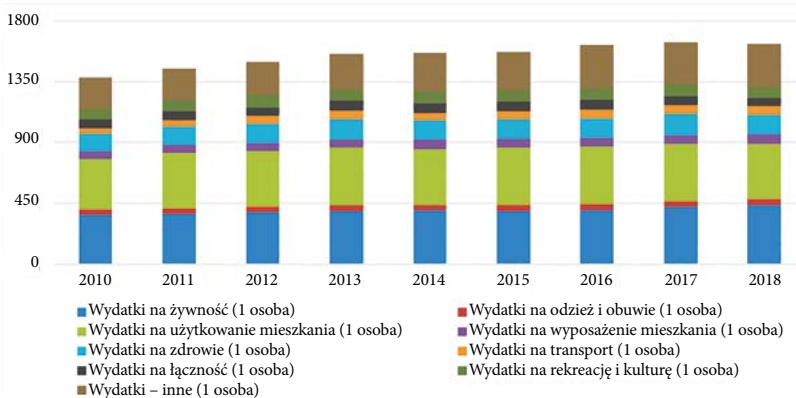
Na wykresie 2 i 3 zaprezentowane zostały struktury wybranych grup wydatków w gospodarstwach utrzymujących się przede wszystkim z emerytury oraz jednoosobowych gospodarstw emeryckich.

Wykres 2. Struktura wydatków w gospodarstwach domowych, w których głównym źródłem utrzymania jest emerytura – okres 2010–2018

Źródło: opracowanie własne na podstawie BBGD (kolejne lata od 2011 do 2019).

Wykres 3. Struktura wydatków w gospodarstwach domowych jednoosobowych, w których głównym źródłem utrzymania jest emerytura – okres 2010–2018

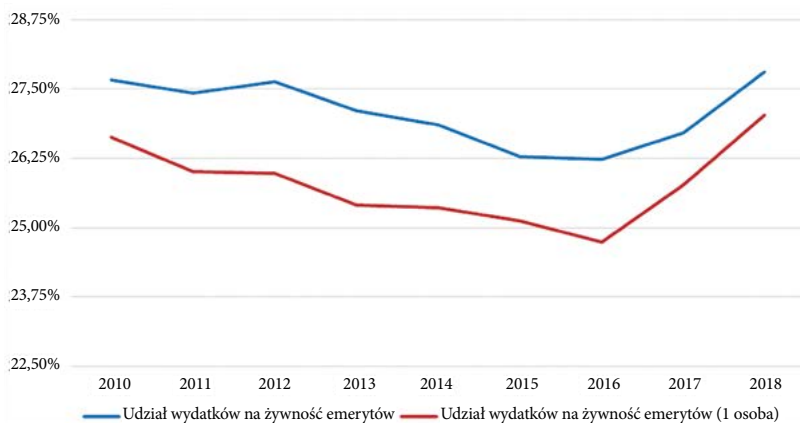

Źródło: opracowanie własne na podstawie BGD (kolejne lata od 2011 do 2019).

W jednym i drugim przypadku obserwuje się wzrost wydatków ogółem w badanych gospodarstwach domowych w latach 2010–2018. W przypadku wieloosobowych gospodarstw wzrost ten wyniósł ok. 19,5%, a w przypadku gospodarstw jednoosobowych ok. 18,3%. Porównując ten wynik z przyrostem dochodów, możemy zauważyć, że jest on niższy o ok. 10 punktów procentowych, co z kolei wskazuje na wzrost możliwości oszczędzania części dochodu w przypadku przeciętnego (statystycznego) gospodarstwa domowego osób utrzymujących się głównie z emerytury. Znaczącym udziałem w wydatkach ogółem badanych gospodarstw charakteryzują się wydatki na żywność (ok. 27–28%), użytkowanie mieszkania (ok. 21–25%) i wydatki na zdrowie (ok. 8–9%). W związku z tym, że udział wydatków na żywność można traktować jako wskaźnik zamożności gospodarstwa domowego, co wynika z niskiej elastyczności dochodowej tych wydatków, powodującej wzrost wartości tego wskaźnika w sytuacji spadku dochodów (a więc i spadku wydatków ogółem),

na wykresie 4 pokazane zostało kształtowanie się tego udziału w badanym okresie 9 lat.

Wykres 4. Udział wydatków żywnościowych w wydatkach ogółem dla gospodarstw domowych, w których głównym źródłem utrzymania są dochody z emerytury w latach 2010–2018 – gospodarstwa wieloosobowe i jednoosobowe

Źródło: obliczenia własne na podstawie BBGD (kolejne lata od 2011 do 2019).

W latach od 2010–2016 zasadniczo udział wydatków na żywność w wydatkach ogółem badanych gospodarstw wykazywał tendencję malejącą z poziomu ok. 26,5–27,5% do poziomu 24,7–26,3%, po czym nastąpił wzrost do poziomu ok. 27–28%. Wzrost ten może wynikać ze wzrostu cen żywności obserwowanych w ostatnich latach przy proporcjonalnie mniejszym przyroście kwoty wydatków ogółem.

W dalszej części zaprezentowane zostaną wyniki analizy statystycznej dla gospodarstw domowych osób w wieku co najmniej 60 lat, dokonane na bazie indywidualnych danych z BBGD za 2018 roku. W kolejnych tabelach 1–6 przedstawione zostały struktury osób starszych ze względu na wybrane cechy społeczno-ekonomiczne.

Tabela 1. Struktura terytorialnego rozmieszczenia osób starszych w układzie województw w Polsce w 2018 roku

Województwo	Udział (w %)	Województwo	Udział (w %)
dolnośląskie	7,64	podkarpackie	5,47
kujawsko-pomorskie	5,28	podlaskie	3,21
lubelskie	6,12	pomorskie	5,52
lubuskie	2,42	śląskie	11,78
łódzkie	6,94	świętokrzyskie	3,56
małopolskie	8,73	warmińsko-mazurskie	3,38
mazowieckie	13,42	wielkopolskie	9,02
opolskie	2,86	zachodniopomorskie	4,63

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Tabela 2. Struktura osób starszych w układzie ze względu na główne źródło utrzymania w Polsce w 2018 roku

Główne źródło utrzymania	Udział (w %)	Główne źródło utrzymania	Udział (w %)
praca najemna na stanowisku robotniczym	11,17	emerytura	64,34
praca najemna na stanowisku nierobotniczym	10,14	renta	6,31
użytkowanie gospodarstwa rolnego	3,89	świadczenia pozostałe	0,93
praca na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym w użytkowaniu indywidualnym, wykonywanie wolnego zawodu	2,88	dary, alimenty i pozostałe dochody	0,11
własność	0,17	inne przychody	0,08

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Tabela 3. Struktura osób starszych w układzie ze względu na klasę miejscowości zamieszkania w Polsce w 2018 roku

Klasa miejscowości	Udział (w %)	Klasa miejscowości	Udział (w %)
500 tys. mieszkańców i więcej	12,17	20–99 tys. mieszkańców	20,69
200–499 tys. mieszkańców	9,41	poniżej 20 tys. mieszkańców	13,60
100–199 tys. mieszkańców	8,97	wieś	35,16

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Tabela 4. Struktura osób starszych w układzie ze względu na typ biologiczny gospodarstwa w Polsce w 2018 roku

Typ gospodarstwa	Udział (w %)	Typ gospodarstwa	Udział (w %)
małżeństwo bez dzieci	38,10	małżeństwo z przynajmniej 1 dzieckiem na utrzymaniu i innymi osobami	10,49
małżeństwo z 1 dzieckiem na utrzymaniu	0,94	matka z dziećmi na utrzymaniu i innymi osobami	2,18
małżeństwo z 2 dziećmi na utrzymaniu	0,09	ojciec z dziećmi na utrzymaniu i innymi osobami	0,29
małżeństwo z 3 dziećmi na utrzymaniu	0,01	inne osoby z dziećmi na utrzymaniu	0,99
małżeństwo z 4 (i więcej) dziećmi na utrzymaniu	0,01	gospodarstwa jednoosobowe	23,71
matka z dziećmi na utrzymaniu	0,03	pozostałe	23,15
ojciec z dziećmi na utrzymaniu	0,01	x	x

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Tabela 5. Struktura osób starszych w układzie ze względu na liczbę osób w gospodarstwie i stan cywilny w Polsce w 2018 roku

Liczba osób w gospodarstwie	Udział (w %)	Stan cywilny	Udział (w %)
1	23,71	kawaler, panna	4,03
2	43,31	żonaty, zamężna	59,90
3	14,81	wdowiec, wdowa	30,81
4	5,84	rozwiedziony, rozwiedziona	4,74
5 i więcej	12,33	w separacji	0,52

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Tabela 6. Struktura osób starszych w układzie ze względu na wykształcenie i płeć w Polsce w 2018 roku

Poziom wykształcenia	Udział (w %)	Płeć	Udział (w %)
co najwyżej gimnazjalne	24,62	mężczyzna	41,26
zasadnicze zawodowe	29,45	kobieta	58,74
średnie	32,85	x	x
wyższe	13,08	x	x

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Charakteryzując pokrótce badaną zbiorowość osób starszych, można stwierdzić, że najczęściej zamieszkują one województwo mazowieckie i śląskie, a najrzadziej lubuskie i opolskie, co jest zasadniczo zgodne z terytorialnym rozkładem ludności ogółem w Polsce. W zdecydowanej większości głównym źródłem utrzymania gospodarstw domowych osób starszych jest emerytura, natomiast praca najemna stanowi główne źródło utrzymania gospodarstwa dla nieco ponad 20% osób. Najczęściej osoby starsze mieszkają na wsi i w małych miastach, tworząc gospodarstwa małżeństw bez dzieci na utrzymaniu

oraz gospodarstwa osób samotnych. Wśród osób starszych przeważają te, które żyją w związku małżeńskim. Znaczny udział stanowią także osoby samotne z powodu śmierci współmałżonka. Osoby starsze charakteryzują się raczej niższym poziomem wykształcenia – ponad połowa z nich ma wykształcenie co najwyżej zasadnicze zawodowe. W badanej grupie przeważają kobiety.

W kolejnej części niniejszego opracowania przedstawione zostaną przeciętne wartości dochodów na osobę oraz wydatków na osobę ogółem, jak również dla wybranych grup wydatków. Wspomniane kategorie ekonomiczne obliczono dla gospodarstw osób starszych w większości przekrojów prezentowanych w tabelach 1–6. W tabeli 7 pokazano więc, jak kształtują się dochody i wydatki na osobę gospodarstw osób starszych w przekroju ze względu na województwa.

Tabela 7. Dochody i wydatki gospodarstw domowych osób starszych w 2018 roku w układzie województw

Województwo	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
dolnośląskie	1852,67	1394,08	364,65	41,28	291,22	105,82	98,16	54,81	438,13
kujawsko-pomorskie	1726,43	1328,73	361,73	44,00	271,15	100,72	115,63	55,05	380,44
lubelskie	1695,71	1210,32	340,33	45,07	222,34	93,38	100,87	46,50	361,85
lubuskie	1852,43	1342,64	374,97	33,35	289,93	99,83	84,97	52,73	406,87
łódzkie	1727,08	1348,57	354,20	46,00	270,73	122,47	96,49	49,36	409,32
małopolskie	1741,71	1140,70	341,52	40,38	269,88	87,10	68,37	39,36	294,09
mazowieckie	2087,18	1533,57	386,80	51,43	297,76	130,02	142,84	52,13	472,58

Województwo	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
podkarpackie	1518,68	1065,85	328,14	39,66	215,25	74,09	72,92	41,39	294,39
podlaskie	1647,83	1161,12	367,34	34,94	229,47	72,31	121,64	42,68	292,74
pomorskie	1847,55	1418,44	385,92	47,85	293,56	120,93	80,03	63,49	426,67
śląskie	2030,99	1498,97	381,34	44,12	331,36	114,11	110,71	50,21	467,12
świętokrzyskie	1715,13	1276,31	366,68	41,95	293,31	102,59	108,39	35,82	327,58
warmińsko-mazurskie	1709,73	1128,35	347,18	38,54	250,57	83,60	65,47	44,31	298,69
wielkopolskie	1740,36	1145,41	320,34	37,88	264,04	86,19	75,84	48,19	312,94
zachodniopomorskie	1871,94	1375,66	377,38	46,66	299,00	84,89	108,99	56,70	402,02
Ogół	1825,33	1322,71	360,61	43,39	277,63	102,73	99,55	49,35	389,45

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Zdecydowanie najlepszą sytuację ekonomiczną obserwujemy w gospodarstwach osób starszych zamieszkujących województwo mazowieckie i śląskie, natomiast najniższymi wartościami przeciętnych dochodów i wydatków charakteryzują się gospodarstwa w województwie podkarpackim. W związku z relatywnie niskimi wydatkami na żywność w województwie wielkopolskim zaobserwowano tam najniższą wartość udziału wydatków żywnościowych w wydatkach ogółem (ok. 23%), natomiast najwyższą w województwie mazowieckim (blisko 28%). Pomimo więc relatywnie wysokich dochodów w tym województwie okazuje się, że – być może z powodu wysokich cen produktów i usług – wydatki na zaspokojenie odpowiednich potrzeb

są również wysokie, co nie jest oczywiście równoznaczne z lepszą sytuacją ekonomiczną gospodarstw osób starszych zamieszkujących województwo mazowieckie. Trzeba też mieć na uwadze, że zbiorowość osób zamieszkujących to województwo jest dość różna, w zależności czy zamieszkują w Warszawie lub jej okolicach czy w innych rejonach województwa mazowieckiego. Warto również zwrócić uwagę na relatywnie duże zróżnicowanie terytorialne wydatków na zdrowie i transport. W niektórych województwach przeciętny poziom tych wydatków jest dwa razy większy od ich najniższego poziomu. Z powyższego wynika, że istnieje terytorialne zróżnicowanie poziomu dochodów i wydatków w gospodarstwach osób starszych, które z jednej strony może być spowodowane poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego poszczególnych regionów Polski, a z drugiej – w przypadku wydatków – zróżnicowaniem cen.

W tabeli 8 zaprezentowano, w analogicznym układzie jak wyżej, dochody i wydatki gospodarstw osób starszych w podziale ze względu na wybrane główne źródła utrzymania gospodarstwa domowego. Wzięto pod uwagę jedynie te kategorie źródeł utrzymania, dla których w tabeli 2 zaobserwowano udziały większe niż 1%.

Tabela 8. Dochody i wydatki gospodarstw domowych osób starszych w 2018 roku w układzie ze względu na wybrane główne źródło utrzymania

Główne źródło utrzymania	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
praca najemna na stanowisku robotniczym	1554,92	990,71	281,71	37,98	191,34	48,00	95,81	43,03	292,85
praca najemna na stanowisku nierobotniczym	2310,98	1506,96	348,78	70,83	259,09	83,54	178,66	56,37	509,69

Główne źródło utrzymania	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
użytkowanie gospodarstwa rolnego	1717,60	881,40	278,50	43,55	134,18	51,97	100,43	35,91	236,86
praca na własny rachunek poza gospodarstwem rolnym w użytkowaniu indywidualnym, wykonywanie wolnego zawodu	2293,26	1452,13	346,99	69,39	258,77	84,50	157,82	56,50	478,17
emerytura	1811,92	1375,63	380,22	40,03	301,57	117,82	91,34	49,92	394,74
renta	1602,15	1318,30	387,05	30,47	319,69	118,85	41,23	50,53	370,46

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Zdecydowanie najlepszą sytuacją dochodową charakteryzują się te gospodarstwa, które utrzymują się z pracy na własny rachunek, natomiast najniższą gospodarstwa utrzymujące się przede wszystkim z renty. Warto zwrócić uwagę na wysoką wartość wydatków żywnościowych w tych gospodarstwach, co przy niskim poziomie wydatków ogółem daje wysoką wartość wskaźnika wydatków żywnościowych (29%). Podobnie wydatki na utrzymanie mieszkania oraz na zdrowie w gospodarstwach utrzymujących się z renty są najwyższe, co pogłębia trudną sytuację ekonomiczną tych gospodarstw. W sumie relatywnie sztywne wydatki stanowią tu blisko 63% ogółu wydatków.

W tabeli 9 pokazano zróżnicowanie dochodów i wydatków badanej grupy gospodarstw domowych ze względu na klasę miejscowości zamieszkania gospodarstwa domowego osób starszych.

Tabela 9. Dochody i wydatki gospodarstw domowych osób starszych w 2018 roku w układzie ze względu na klasę miejscowości w 2018 roku

Klasa miejscowości	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
500 tys. mieszkańców i więcej	2275,75	1632,11	390,67	51,37	336,99	144,46	125,68	61,44	521,49
200–499 tys. mieszkańców	2133,25	1651,35	396,98	51,56	336,37	128,57	157,95	67,04	512,90
100–199 tys. mieszkańców	2022,27	1473,98	379,71	50,30	305,81	121,60	105,17	55,31	456,08
20–99 tys. mieszkańców	1875,86	1345,09	368,69	41,45	296,42	108,16	81,92	53,37	395,08
poniżej 20 tys. mieszkańców	1768,22	1253,10	358,33	42,07	284,16	93,56	70,04	44,70	360,25
wieś	1529,14	1102,83	331,73	38,33	220,61	76,91	95,23	38,34	301,69

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

W przypadku podziału badanych gospodarstw domowych ze względu na klasę miejscowości zamieszkania można zauważyć, że dochody i wydatki spadają wraz ze spadkiem wielkości miejscowości. Ponadto w przypadku poszczególnych kategorii wydatków ich spadek jest mniej więcej proporcjonalny do spadku poziomu przeciętnych dochodów, chociaż wskaźnik wydatków żywnościowych rośnie wraz ze spadkiem wielkości miejscowości z poziomu 24% dla największych miast do 30% dla gospodarstw zamieszkujących na wsi.

W tabeli 10 pokazano natomiast dochody i wydatki gospodarstw osób starszych ze względu na wybrane kategorie typu biologicznego gospodarstwa. Dobór tych kategorii był analogiczny jak w przypadku rodzaju głównego źródła utrzymania i odnosił się do tych typów, dla których częstość ich występowania przekroczyła 1% (zob. tabela 4).

Tabela 10. Dochody i wydatki gospodarstw domowych osób starszych w 2018 roku w układzie ze względu na wybrany typ biologiczny gospodarstwa.

Typ biologiczny gospodarstwa	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
małżeństwo bez dzieci	1998,50	1454,77	390,29	47,14	288,49	119,93	132,20	52,20	424,52
małżeństwo z przynajmniej 1 dzieckiem na utrzymaniu i innymi osobami	1350,64	822,48	233,06	44,44	134,61	40,92	88,22	36,27	244,96
matka z dziećmi na utrzymaniu i innymi osobami	1223,89	839,38	242,31	40,73	155,40	47,27	60,89	39,66	253,12
gospodarstwa jednoosobowe	1962,82	1639,63	441,02	43,81	404,32	142,68	67,61	58,20	481,99
pozostałe	1712,08	1081,84	307,31	35,85	215,16	71,75	88,23	42,94	320,61

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Zdecydowanie w najlepszej sytuacji dochodowej są gospodarstwa małżeństw bez dzieci i gospodarstwa jednoosobowe. W przypadku tych pierwszych – można przypuszczać – mamy do czynienia najczęściej z dwójką starszych osób, natomiast w przypadku gospodarstwa jednoosobowego badana osoba jest wieku co najmniej 60 lat (takie zostało przyjęte założenie przy prezentowanych badaniach). W tym drugim przypadku odnotowujemy zdecydowanie najwyższy poziom wydatków żywnościowych, wydatków na utrzymanie mieszkania czy zdrowie. Wynika to z braku efektu skali, który odnosi się do gospodarstw wieloosobowych, w których następuje redukcja poziomu wydatków na osobę w odniesieniu do wydatków w dużej mierze

niezależnych od liczby osób, jakimi są np. wydatki na utrzymanie mieszkania. Z tego powodu pomimo relatywnie wysokiego poziomu przeciętnych dochodów gospodarstwa jednoosobowe są w gorszej sytuacji ekonomicznej niż gospodarstwa z dwiema dorosłymi osobami. Przypuszczenie to znajduje potwierdzenie w wynikach zaprezentowanych w tabeli 11, w której gospodarstwa jednoosobowe mają zdecydowanie największe wydatki na osobę na żywność, utrzymanie mieszkania oraz zdrowie.

Tabela 11. Dochody i wydatki gospodarstw domowych osób starszych w 2018 roku w układzie ze względu na liczbę osób w gospodarstwie domowym

Liczba osób w gospodarstwie	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
1	1962,82	1639,63	441,02	43,81	404,32	142,68	67,61	58,20	481,99
2	1954,14	1417,54	382,94	45,79	284,50	115,63	123,97	51,42	413,29
3	1738,39	1115,96	310,64	38,05	217,13	71,79	98,32	43,68	336,35
4	1561,23	952,45	270,02	40,00	168,70	54,53	85,52	41,82	291,84
5 i więcej	1337,82	803,62	230,39	42,18	134,08	40,58	83,29	35,42	237,67

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

W dwóch ostatnich tabelach (12 i 13) przedstawiono dochody i wydatki gospodarstw z osobami starszymi ze względu na ich stan cywilny, jak i poziom wykształcenia. Najwyższymi dochodami na osobę charakteryzują się gospodarstwa tych osób starszych, które są po rozwodzie, a następnie osób pozostających w związku małżeńskim,

choć zasadniczo nie obserwujemy tak dużych różnic w przeciętnych poziomach badanych dochodów i wydatków, jak to miało miejsce w przypadku innych przekrojów analizowanej zbiorowości. Natomiast takie zróżnicowanie jest obecne w podziale gospodarstw ze względu na wykształcenie osoby starszej. Wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia zdecydowanie wzrastają przeciętne dochody na osobę, jak i wydatki ogółem oraz wydatki dla kolejnych kategorii towarów i usług. Pomimo wysokich wydatków na żywność w gospodarstwach osób starszych z wyższym wykształceniem ich udział w wydatkach ogółem wynosi 21,6%, podczas gdy w przypadku osób z najniższym poziomem wykształcenia 31,5%. Wyniki te są wprost przeniesieniem sytuacji ekonomicznej osób z różnymi poziomami wykształcenia w czasie ich aktywności zawodowej, kiedy to wykształcenie jest główną determinantą poziomu płac.

Tabela 12. Dochody i wydatki gospodarstw domowych osób starszych w 2018 roku w układzie ze względu na stan cywilny

Stan cywilny	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie mieszkania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
kawaler, panna	1766,67	1342,60	367,29	48,31	286,15	105,79	62,75	51,26	421,05
żonaty, zamężna	1852,04	1285,94	351,05	43,69	249,83	97,86	118,23	47,96	377,31
wdowiec, wdowa	1754,98	1343,61	369,93	39,97	315,81	109,79	69,58	49,81	388,73
rozwidziony, rozwiedziona	1998,00	1622,15	407,89	57,34	369,65	117,55	93,57	62,13	514,02
w separacji	1797,97	1437,71	426,87	46,64	313,68	86,76	63,78	50,31	449,67

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Tabela 13. Dochody i wydatki gospodarstw domowych osób starszych w 2018 roku w układzie ze względu na wykształcenie

Wykształcenie	dochód na osobę	Wydatki na osobę							
		ogółem	żywność	odzież i obuwie	utrzymanie miesz- kania	zdrowie	transport	rekreacja i kultura	inne
co najwyżej gimnazjalne	1429,13	1002,24	315,76	30,18	221,44	76,82	58,73	35,27	264,05
zasadnicze zawodowe	1620,29	1155,04	341,18	36,96	251,26	81,54	81,26	43,62	319,23
średnie	1944,20	1446,72	383,59	47,92	308,78	114,20	108,14	55,17	428,92
wyższe	2734,63	1992,29	431,07	71,39	364,63	170,46	196,01	74,14	684,59

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych BBGD z 2018 roku.

Podsumowanie

Wyniki prognoz demograficznych jednoznacznie przedstawiają dynamiczny wzrost liczby ludności w starszym wieku, obrazując proces starzenia się społeczeństwa w niedalekiej przyszłości. Osoby starsze często uzależnione są od otoczenia, a ta zależność może być skutkiem większej chorobliwości lub specyficznych przypadłości dotyczących te osoby. Skala i rozwój potrzeb tej grupy społecznej jest zróżnicowana, co za tym idzie – konsekwencje społeczno-ekonomiczne również ulegają znaczącym zmianom. Wśród obszarów kryzysowych należy wymienić m.in. sytuację ekonomiczną (poziom zdolności zarobkowania bądź obniżenie statusu majątkowego), społeczną (potrzeby przynależności, aktywności i potrzeby kulturalne), psychologiczną (związane z potrzebami emocjonalnymi i duchowymi), oraz funkcjonalną (czynności dnia codziennego i opieką). Należy podkreślić,

że nastąpi: (1) wzrost kosztów z powodu zwiększonego zatrudnienia pracowników odpowiedzialnych za opiekę nad seniorami, (2) wzrost liczby miejsc pracy dla odpowiednio wykwalifikowanego personelu, (3) zwiększenie się zapotrzebowania na świadczenia pieniężne wśród potrzebujących seniorów, (4) konieczność modernizacji, zmiany struktury, doposażenia miejsc realizacji usług kierowanych do osób starszych.

W artykule przyjęto definicję osoby starszej jako osoby mającej 60 lat i więcej, opracowano i porównano dla tej grupy wiekowej dane statystyczne, charakteryzując pokrótce rozmieszczenie osób starszych w poszczególnych województwach (najwięcej woj. mazowieckie – 13,42%, najmniej woj. lubuskie – 2,42%), przedstawiono strukturę głównych źródeł utrzymania, pokazując, że największą część dochodu uzyskiwano w gospodarstwach osób starszych ze świadczeń emerytalnych – 64,34%, a najmniej bo – 0,17% – z własności. Ciekawym porównaniem stało się również przedstawienie struktury osób starszych w klasach miejscowości zamieszkania. Jak wynika z badania, największy udział procentowy seniorów odnotowany w 2018 roku był na wsiach i wynosił 35,16%, a najniższy w miastach – 8,97% – zamieszkiwanych przez 100–199 tys. mieszkańców. Warto podkreślić, że najwięcej osób starszych określało się statusem osób pozostających w związkach małżeńskich – 59,9%.

Wyniki wskazują, że w latach 2010–2018 dynamicznie wzrastały dochody z emerytur. Przedstawiono strukturę wydatków gospodarstw domowych, w których głównym źródłem utrzymania była emerytura zarówno dla gospodarstw domowych jednoosobowych, jak i wieloosobowych. W obydwu przypadkach obserwuje się wzrost wydatków ogółem, odpowiednio ok. 18,3% i 19,5%. Najczęściej środki finansowe przeznaczane są na zakup żywności, opłacenie mieszkania i bardzo ważne z punktu widzenia utrzymania zdrowia wydatki na zdrowie sięgające 9% ogółu wydatków. Najwyższy dochód na osobę w roku 2018

odnotowany został w województwie mazowieckim – 2087,18 zł, natomiast wydatki ogółem na jedną osobę starszą również w tym województwie wyniosły 1533,57 zł. Najniższy dochód odnotowano w województwie podkarpackim – 1518,68 zł, a wydatki wyniosły 1065,85 zł.

Jeżeli uwaga zostanie skupiona na poziomie dochodów gospodarstw domowych osób starszych w układzie ze względu na wybrane główne źródło utrzymania, to w roku 2018 w największą kwotę – 2310,98 zł – odnotowano w przypadku gospodarstw głównie utrzymujących się z pracy najemnej na stanowisku nierobotniczym, w przypadku których ogółem wydatki stanowiły 1506,96 zł, w tym wydatki na zdrowie pochłonęły 83,54 zł. Natomiast dochód w gospodarstwach utrzymujących się głównie z emerytury i renty wynosił odpowiednio 1811,92 zł i 1602,15 zł. Warto podkreślić, że dochody osób starszych nie różnią się znacząco, jeśli rozpatruje się je pod względem tego, czy jest to gospodarstwo jedno czy dwuosobowe, bowiem dochód na osobę w gospodarstwie jednoosobowym wynosił 1962,82 zł, a w dwuosobowym 1954,14 zł.

Zaprezentowane wyniki badania sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych osób starszych pokazują, że sytuacja ta poprawia się, chociaż jest znacząco zróżnicowana ze względu na różne grupy społeczne.

Streszczenie

Globalne zmiany demograficzne dotyczące zarówno Polski, jak i innych krajów świata, stanowią przedmiot badań wielu dziedzin nauki. Wzrost odsetka ludności w wieku starszym to przyczyna wielu przemian gospodarczych kraju, które prowadzą do coraz to nowych konsekwencji społeczno-ekonomicznych. Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji ekonomicznej gospodarstw domowych, w których żyją osoby starsze. W części metodologicznej przedstawione zostało zjawisko starzenia się. Tam też wyodrębniono najważniejsze jego konsekwencje wpływające zarówno na społeczeństwo, jak i sytuację ekonomiczną państwa. Określono również i dostosowano do analizowanego

problemu definicję seniora. W części empirycznej przedstawione zostały dochody i wydatki gospodarstwach domowych osób starszych. Zaprezentowano ich dynamikę, przeanalizowano główne źródła utrzymania oraz wskazano, jak się one kształtują w zależności od stanu cywilnego, wykształcenia czy liczby osób zamieszkujących dane gospodarstwo domowe osób starszych.

Słowa kluczowe: sytuacja ekonomiczna seniorów, starzenie się populacji, gospodarstwa domowe osób starszych, bezpieczeństwo bytu na starość, dochody i wydatki gospodarstw domowych

Summary

Households of the elderly and their economic situation

Global demographic changes concerning Poland and other countries of the world are the subject of research in many fields of science. The increase in the percentage of the elderly population is the cause of many economic changes in the country, which lead to new socio-economic consequences. The aim of the article is to present the economic situation of households in which elderly people live. The methodological part presents the phenomenon of aging. There, the most important consequences affecting the society and the economic situation of the state were identified. The definition of a senior was also defined and adjusted to the analysed problem. The empirical part presents the income and expenditure of households of the elderly. Their dynamics were presented, the main sources of income were analysed and it was indicated how they are shaped depending on marital status, education or the number of people living in a given household of elderly people.

Keywords: economic status of seniors, population aging, households of the elderly, security of existence in old age, household income and expenses

Elżbieta Kurzępa

<https://orcid.org/0000-0003-0032-8607>

POLITECHNIKA RZESZOWSKA

Definicja mniejszości narodowych i etnicznych w polskim prawodawstwie na tle rozwiązań międzynarodowych

1. Ochrona praw mniejszości narodowych i etnicznych – wprowadzenie do problematyki

Zainteresowanie problematyką mniejszości narodowych i etnicznych na kontynencie europejskim wzrosło wraz z zakończeniem II wojny światowej, kiedy to społeczność międzynarodowa uznała, że prawne podstawy systemu bezpieczeństwa na świecie nie mogą istnieć bez odpowiednich gwarancji także dla członków zbiorowości mniejszościowych. Gwarancje w zakresie praw członków mniejszości (określanych jako mniejszości narodowe, etniczne bądź językowe) zostały włączone do międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka, jednak, jak wskazuje większość doktryny prawa międzynarodowego,

mają one charakter praw indywidualnych, nie zaś kolektywnych, które wskazywałyby na fakt, że grupy mniejszościowe uznane zostały za podmiot prawa międzynarodowego¹.

Najbardziej znaczące rozwiązania w zakresie ochrony praw mniejszości narodowych i etnicznych opracowano w ramach Rady Europy, jednak pewne gwarancje dla społeczności mniejszościowych określono również w aktach prawa międzynarodowego o charakterze uniwersalnym. Było to jednak trudne zadanie, gdyż istnieją znaczące różnice pomiędzy systemami politycznymi i kulturalnymi wielu państw, w tym w zakresie postrzegania społeczności mniejszościowych, co nie sprzyja wypracowaniu jednolitych rozwiązań. Jeśli chodzi z kolei o prawodawstwo Unii Europejskiej, to kwestia ochrony mniejszości poruszana jest stosunkowo rzadko, zwykle w postaci klauzuli antydyskryminacyjnych, bez doprecyzowania charakteru społeczności mniejszościowych, do których takie ewentualne odniesienia są skierowane. Z kolei w aktach prawa pierwotnego czy pochodnego dominuje raczej pojęcie „pochodzenie etniczne”, które również nie jest zdefiniowane. Należy zaznaczyć, że standardy międzynarodowe determinują zwykle określone rozwiązania także na szczeblu ustawodawstwa krajowego, choć jak dotąd wiele państw europejskich, także o charakterze multikulturowym, nie zdecydowało się na przyznanie tym szczególnym grupom obywateli żadnych uprawnień w ramach krajowego systemu prawnego. Trzeba także zauważyć, że przyznanie społecznościom mniejszościowym na gruncie prawa międzynarodowego pewnych gwarancji nie zawsze wiąże się określeniem w aktach prawa międzynarodowego ich definicji. Kwestię takiego ustalenia pozostawia się w gestii poszczególnych państw.

1 Por. R. Andrzejczuk, *Prawa człowieka podstawą prawa narodów do samostanowienia*, Lublin 2004, s. 94–95.

Analizę rozwiązań normatywnych w kwestii definiowania mniejszości warto poprzedzić wyjaśnieniem rozumienia pojęcia „mniejszość” oraz pojęć „mniejszości narodowe” i „mniejszości etnicznej”, prezentowanych w literaturze przedmiotu. W *Słowniku języka polskiego* pojęcie „mniejszość” określane jest jako „mniejsza część jakiejś całości” bądź „grupa ludności danego państwa różniąca się od większości jego mieszkańców przynależnością narodową, rasową lub wyznaniową”².

W nauce dominują obecnie dwa sposoby definiowania mniejszości, tj. prawnicze oraz socjologiczne. Pierwsze z nich odnosi się przede wszystkim do kryteriów liczbowych, obiektywnych, takich jak język czy religia. To właśnie w definicjach prawniczych stosuje się dookreślenie, np. mniejszość narodowa, etniczna czy językowa. Z kolei w definicjach o charakterze socjologicznym nacisk kładzie się w szczególności na kryteria subiektywne, takie jak poczucie tożsamości czy narodowej odrębności, wola pielęgnowania tych wartości itd.³.

Pojęcie mniejszości zostaje doprecyzowane zwykle przez określenie „narodowe” i „etniczne”. To właśnie zbiorowości o takim charakterze są przede wszystkim przedmiotem zainteresowania społeczności międzynarodowej i ustawodawstw krajowych. Należy pamiętać, że wyżej określone pojęcia stosowane są często zamiennie, gdyż brak jest ich językowego dookreślenia. Powyższe terminy są także definiowane w nauce prawa, socjologii, politologii czy etnografii, jednak nie udało się opracować ich jednolitej definicji. Ich interpretacja od dawna budzi kontrowersje, co z kolei przekłada się na problemy w zakresie normatywnego wyodrębnienia mniejszości narodowych i etnicznych.

2 *Słownik języka polskiego PWN*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/mniejszość.html> (22.10.2018).

3 Por. G. Janusz, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011, s. 34.

W literaturze tematu „mniejszość narodowa” określana bywa jako „grupa, która znajduje się w liczebnej mniejszości wobec pozostałej ludności, posiada obywatelstwo kraju zamieszkiwania, odróżnia się od reszty obywateli cechami etnicznymi, językowymi, kulturowymi lub religijnymi oraz posiada świadomość narodową, subiektywną wolę bycia mniejszością i podkreśla swą odrębność”⁴. Z kolei pojęcie „mniejszość etniczna” bywa stosunkowo często używane jako synonim pojęcia „mniejszość narodowa”, choć jak wskazują definicje o charakterze socjologicznym, są to jednak określenia rodzajowo od siebie różne. W ujęciu szerszym mniejszość etniczna tym odróżnia się od mniejszości narodowej, że obejmuje również mniejszości nie-dające określić się jako narodowe (klanowe, plemienne, inne przednarodowe lub nienarodowe). W węższym znaczeniu jest to specyficzna grupa etniczna, nieukształtowana narodowo i niezgłaszająca postulatów typu narodowego, określana często wyłącznie w kategoriach etnograficznych⁵.

Z kolei w polskich definicjach sformułowanych na gruncie piśmiennictwa „mniejszość etniczna” rozumiana bywa jako „wspólnota obejmująca obywateli danego państwa powstała w wyniku procesu historycznego, posiadająca poczucie swej odrębności, trwałe formy integracji na podstawie wspólnego pochodzenia, języka lub religii, ale niemająca aspiracji ujmowanych w kategoriach państwa”⁶. Prezentowane są także poglądy, iż różnica pomiędzy mniejszością narodową i etniczną jest niezwykle trudna do uchwycenia. Wydaje się jednak, że mniejszość etniczna ma szerszy zakres i zawiera w sobie

4 M. Barwiński, *Pojęcie narodu oraz mniejszości narodowej i etnicznej w kontekście geograficznym, politycznym i socjologicznym*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2004 nr 5, s. 11.

5 M. Barwiński, *Pojęcie narodu oraz mniejszości narodowej...*, dz. cyt., s. 11–12.

6 H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 15.

mniejszość narodową. Tę ostatnią można określić jako najdojrzałą formę mniejszości etnicznej⁷.

Warto zwrócić uwagę, że w piśmiennictwie podnosi się, iż podstawowym kryterium różnicującym mniejszości narodowe i etniczne jest m.in. kryterium instytucjonalne, tj. fakt, czy dana mniejszość w innym państwie stanowi większość, decyduje o jej statusie mniejszości narodowej. Przedstawiciele wspólnoty kulturowej nieposiadającej państwa są zaś mniejszością etniczną⁸.

2. Uniwersalny system ochrony praw mniejszości – sposoby definiowania

Wskazując na regulacje międzynarodowe z zakresu ochrony mniejszości narodowych i etnicznych, trzeba mieć na uwadze, że w dokumentach o charakterze uniwersalnym nie opracowano wiążącej definicji mniejszości narodowych ani mniejszości etnicznych, choć to zwykle do nich takie prawne rozwiązania są skierowane.

System ochrony mniejszości przyjęty pod auspicjami Ligi Narodów łączony jest zwykle ze zbiorem tzw. traktatów mniejszościowych (13 traktatów), które gwarantowały mniejszościom równość wobec prawa oraz prawo do posługiwania się językiem ojczystym⁹.

Należy zaznaczyć, że w okresie działalności Ligi Narodów określono ogólną definicję mniejszości, zgodnie z którą: „pod pojęciem

7 Por. B. Mikołajczyk, *Mniejszości w prawie międzynarodowym*, Katowice 1996, s. 15.

8 Por. A. Krasnowolski, Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji, *Prawa mniejszości narodowych i etnicznych w prawie międzynarodowym i polskim*. Opracowania tematyczne OT-599, Warszawa 2011, s. 4.

9 Por. P. Daranowski, *Prawa mniejszości w powszechnym prawie międzynarodowym*, w: *Sytuacja ludności polskiej na Wschodzie w świetle obowiązującego prawa i praktyki*, red. D. Górecki, Toruń 2009, s. 29–68.

mniejszości rozumie się krąg osób innej rasy, religii lub języka niż większość ludności wchodzącego w grę państwa. Mniejszości te [ich członkowie – E. K.] są z kolei dwojakiego rodzaju: są obywatelami obcego państwa; są obywatelami wchodzącego w grę państwa”¹⁰. Zwraca uwagę duży stopień ogólnikowości niniejszej definicji, jak również możliwość zakwalifikowania do szeroko rozumianych mniejszości także grup cudzoziemców.

Jakiegokolwiek wzmianki o konieczności ochrony mniejszości narodowych i etnicznych zabrakło z kolei w Karcie Narodów Zjednoczonych powołującej w 1945 roku Organizację Narodów Zjednoczonych. Jednakże w 1947 roku Komisja Praw Człowieka funkcjonująca w ramach Organizacji Narodów Zjednoczonych powołała Podkomisję do Zapobiegania Dyskryminacji i Ochrony Mniejszości. Celem prac podkomisji było włączenie do Powszechnej deklaracji praw człowieka definicji mniejszości, jednak ostatecznie do tego nie doszło, aczkolwiek zawarto w niniejszej rezolucji klauzulę antydyskryminacyjną zabraniającą dyskryminowania m.in. ze względu na rasę, narodowość czy pochodzenie społeczne¹¹. Dla członków społeczności mniejszościowych przewidziano zatem system ochrony indywidualnej, na równi z innymi ludźmi chronionymi w ramach systemu ochrony praw indywidualnych¹².

Brak wzmianki w Powszechnej deklaracji praw człowieka o konieczności ochrony mniejszości był rezultatem sporu, jaki w trakcie

10 G. Janusz, *Definiowanie mniejszości w dokumentach międzynarodowych i aktach prawa wewnętrznego*, „Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia” 15 (2008) 2, s. 96 <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=6069> (22.10.2018).

11 Por. R. Bierzanek, *Prawa narodów i prawa mniejszości narodowych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1990 z. 10, s. 40.

12 Por. J. Hołda, Z. Hołda, D. Ostrowska, J. A. Rybczyńska, *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2008, s. 138.

prac nad deklaracją zaistniał między państwami europejskimi a państwami tzw. Nowego Świata (tj. Stanami Zjednoczonymi, Kanadą, Australią, Nową Zelandią i państwami latynoamerykańskimi), z których to druga grupa państw była przeciwna rozszerzaniu ochrony na społeczności mniejszościowe i postulowała raczej ich asymilację¹³. Należy jednak zwrócić uwagę na prace trzeciej sesji podkomisji, której efektem było przedłożenie 30 stycznia 1950 roku Komisji Praw Człowieka sprawozdania zawierającego podstawowe zasady ochrony mniejszości i zapobiegania dyskryminacji zatytułowanego *Rezolucja w sprawie definicji mniejszości dla celów ochrony przez Podkomisję do Zapobiegania Dyskryminacji i Ochrony Mniejszości Narodów Zjednoczonych*¹⁴. W dokumencie tym, który nie miał charakteru prawnie wiążącego, określono definicję mniejszości, nie precyzując jednak jej charakteru i w sposób ogólny określając, że może chodzić zarówno o odrębność etniczną, jak i religijną lub językową.

Istotny z punktu widzenia ochrony mniejszości narodowych i etnicznych w uniwersalnym systemie ochrony praw człowieka był niewątpliwie Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych opracowany w ramach ONZ, a ściślej jego art. 27, w myśl którego: „W Państwach, w których istnieją mniejszości etniczne, religijne lub językowe, osoby należące do tych mniejszości nie mogą być pozbawione prawa do własnego życia kulturalnego, wyznawania i praktykowania własnej religii oraz posługiwania się własnym językiem wraz z innymi członkami danej grupy”¹⁵. O ile niniejszy przepis jest gwarancją uprawnień dla społeczności mniejszościowych, enumeratywnie

13 Por. R. Wieruszewski, *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich (osobistych) i politycznych. Komentarz*, Warszawa 2012, System Informacji Prawnej „LEX” (23.10.2018).

14 Por. G. Janusz, *Definiowanie mniejszości...*, dz. cyt., s. 97 (22.10.2018).

15 Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.

w nim wyszczególnionych, o tyle nie podaje definicji tychże grup, pozostawiając kwestię ich dookreślenia prawodawstwu krajowemu. Należy także podkreślić, że podmiotami uprawnionymi na podstawie powołanego przepisu są jednostki należące do społeczności mniejszościowych, nie zaś całe grupy traktowane jako odrębne podmioty tzw. praw kolektywnych¹⁶.

Jak zauważono powyżej, pakt nie określa definicji mniejszości, podobnie jak inne akty prawa międzynarodowego o charakterze uniwersalnym. Z tego powodu opracowanie takiej definicji, choć o charakterze prawnie niewiążącym, powierzono ekspertowi ONZ. Działając na zlecenie Podkomisji ds. Zapobiegania Dyskryminacji i Ochrony Mniejszości Komisji Praw Człowieka ONZ Francesco Capotorti, na podstawie orzecznictwa międzywojennego Stałego Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, a także uwzględniając propozycje wielu państw, zaproponował następującą definicję: „mniejszość narodowa to grupa mniejsza liczebnie od reszty społeczeństwa w danym państwie, niezajdująca się w pozycji dominującej, której członkowie, będąc obywatelami tego państwa, charakteryzują się cechami etnicznymi, wyznają religię lub posługują się językiem innym niż reszta społeczeństwa i manifestują, jeśli nawet tylko pośrednio, solidarność ukierunkowaną na zachowanie ich kultury, tradycji, religii lub języka”¹⁷. Zwraca uwagę fakt, że opracowano wyłącznie definicję mniejszości narodowej, nie odnosząc się w żaden sposób do mniejszości

16 Por. M. Jabłoński, *Normatywne podstawy ochrony praw mniejszości – wybrane zagadnienia*, w: J. B. Banach-Gutierrez, M. Jabłoński, *Aktualne problemy ochrony wolności i praw mniejszości w Polsce i na świecie*, Wrocław 2017, s. 23.

17 Z. Kedzia, W. Płowiec, *Ochrona mniejszości narodowych w pracach Komitetu Praw Człowieka*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010, s. 41; *Minority rights: international standards and guidance for implementation*, United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner, New York–Geneva 2010, s. 2.

etnicznych, językowych i religijnych, które z kolei uwzględniono w art. 27 paktu. Trzeba ponadto zauważyć, że zaproponowana definicja nawiązuje zarówno swoim charakterem do definicji historyczno-prawnych, jak i socjologicznych. Wskazano w niej bowiem nie tylko na czynniki obiektywne, tak jak m.in. liczebność, obywatelstwo, język czy religia, lecz również na czynniki subiektywne, takie jak poczucie więzi i solidarność ze wspólnotą¹⁸. Nie nawiązano natomiast w żaden sposób do ewentualnej więzi członków takiej grupy z innym narodem, który charakteryzowałby się zorganizowaną państwowością.

Innym aktem prawnym o charakterze uniwersalnym, odnoszącym się w całości do członków społeczności mniejszościowych jest Deklaracja praw osób należących do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych, będąca Rezolucją Zgromadzenia Ogólnego ONZ nr 47/135 z dnia 10 grudnia 1992 roku. Dokument ten, choć prawnie niewiążący, posiadający jedynie charakter doradczy w stosunku do państw członkowskich, stanowi zbiór wytycznych w zakresie sposobu kształtowania sytuacji prawnej tej części społeczeństwa. W deklaracji nie zdefiniowano jednak ani mniejszości narodowych ani etnicznych. W art. 2 tego dokumentu określono natomiast, że osoby należące do mniejszości narodowych lub etnicznych, religijnych i językowych (zwane osobami należącymi do mniejszości) mają prawo do korzystania ze swej własnej kultury, do wyznawania i praktykowania swej własnej religii oraz do używania swego własnego języka, publicznie i prywatnie, swobodnie i bez ingerencji lub jakiegokolwiek formy dyskryminacji¹⁹. Dokonano zatem rozróżnienia różnych rodzajów mniejszości, pozostawiając otwartą kwestię ich doprecyzowania i zdefiniowania.

18 Por. M. Barwiński, *Pojęcie narodu oraz mniejszości narodowej...*, dz. cyt., s. 69.

19 https://www.spoleczenstwoobywatelskie.gov.pl/sites/default/files/deklaracja_praw_osob_nalezacych_do_mniejszosci.pdf (23.10.2018).

3. Mniejszości narodowe i etniczne w regionalnych systemach ochrony praw mniejszości – sposoby definiowania

Problematyka ochrony praw mniejszości podjęta została także w ramach regionalnych systemów ochrony praw człowieka. Trzeba wskazać przede wszystkim na Radę Europy, która posiada imponujący dorobek w zakresie ochrony społeczności mniejszościowych. Jednym z podstawowych jej dokumentów jest Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności²⁰. W tym dokumencie brakuje bezpośredniego odwołania się do społeczności mniejszościowych. Zawarto natomiast na gruncie art. 14 tzw. klauzulę antydyskryminacyjną, w myśl której korzystanie z praw i wolności wymienionych w niniejszej konwencji powinno być zapewnione bez dyskryminacji wynikającej z takich powodów, jak płeć, rasa, kolor skóry, język, religia, przekonania polityczne i inne, pochodzenie narodowe lub społeczne, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie bądź z jakichkolwiek innych przyczyn. Zwraca uwagę fakt, że w przepisie posłużono się pojęciem „mniejszości narodowych”, w żaden sposób go jednak nie definiując.

Bardzo istotnym dokumentem z punktu widzenia ochrony praw mniejszości jest z kolei Karta języków regionalnych lub mniejszościowych²¹ przyjęta przez Komitet Ministrów jako Konwencja Rady Europy 25 czerwca 1992 roku. Z kolei 5 listopada 1992 roku tekst skierowano do podpisu przez państwa członkowskie, a karta weszła w życie 1 marca 1998 roku²². Polska ratyfikowała ją w 2008 roku, a zaczęła

20 Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.

21 Dz. U. z 2009 r. Nr 137, poz. 1121.

22 E. Godlewska, M. Lesińska-Staszczuk, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, w: *Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny*, red. E. Godlewska, M. Lesińska-Staszczuk, Lublin 2013, s. 12.

ona obowiązywać od 1 czerwca 2009 roku. Karta zawiera określenie szeregu celów, które w zakresie ochrony języków regionalnych lub mniejszościowych powinny osiągnąć państwa-sygnatariusze, a także środki, które umożliwią ich osiągnięcie. W jej art. 1 określono definicję języków regionalnych lub mniejszościowych stanowiąc, że „języki regionalne lub mniejszościowe oznaczają języki, które: są tradycyjnie używane na określonym terytorium państwa przez obywateli tego państwa tworzących grupę mniejszą liczebnie od pozostałej części ludności tego państwa, różnią się od oficjalnego języka (języków) tego państwa, nie obejmuje to ani dialektów oficjalnego języka (języków) tego państwa, ani języków migrantów”. Brakuje zatem jednoznacznej definicji samych mniejszości, natomiast w definicji języków objętych ochroną pojawia się jedynie kryterium liczebności, wskazujące na grupę, która takimi językami powinna się posługiwać.

Innym istotnym aktem prawnym w zakresie ochrony praw mniejszości, opracowanym w ramach Rady Europy, jest Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych z dnia 1 lutego 1995 roku²³. Weszła ona w życie 1 lutego 1998 roku. W swoim tytule zawiera odniesienie wyłącznie do mniejszości narodowych, choć w treści dokumentu brakuje definicji tych społeczności. W preambule konwencji wskazano jednak na element etniczności, jako jeden ze składających się na tożsamość osoby, choć dokument nie operuje pojęciem mniejszości etnicznej²⁴. Wydaje się, że według postanowień konwencji etniczność,

23 Dz. U. z 2002 r. Nr 22, poz. 209.

24 Por. T. Gardocka, *Mniejszości narodowe i etniczne – zagadnienie definicji*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, dz. cyt., s. 90. Zgodnie z treścią preambuły do Konwencji Ramowej o Ochronie Mniejszości: „(...) zważywszy, że pluralistyczne i prawdziwie demokratyczne społeczeństwo powinno nie tylko szanować etniczną, kulturalną, językową i religijną tożsamość każdej osoby należącej do mniejszości narodowej, lecz także tworzyć odpowiednie warunki pozwalające im wyrażać, zachowywać i rozwijać tę tożsamość”.

podobnie jak język czy religia, składa się na poczucie narodowej odrębności, która jest kluczowa w zakresie przynależności do mniejszości narodowej.

Jednocześnie należy pamiętać, że Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy określiło definicję „mniejszości narodowej”, która znalazła się w Rekomendacji nr 1201 z 1993 roku²⁵. Nie została jednak zaakceptowana przez Komitet Ministrów Rady Europy i dlatego nie włączono jej do treści konwencji ramowej. Zgodnie z jej postanowieniami mniejszość narodową należy rozumieć jako grupę osób w danym państwie, które mieszkają na terytorium tego państwa oraz są jego obywatelami, utrzymują długotrwałe, ustabilizowane i stałe związki z tym państwem, demonstrują publicznie odrębność etniczną, kulturową, religijną lub językową i są widoczne w społeczeństwie, a także są zainteresowane grupowym przetrwaniem i podtrzymywaniem wspólnej narodowej tożsamości²⁶. Definicja ta łączy zatem elementy obiektywne i subiektywne, wskazuje na warunek obywatelstwa państwa, w którym dana społeczność zamieszkuje, jednak nie określa wymogu utożsamiania się z narodem, który byłby zorganizowany we własnym państwie. Etniczność została natomiast uznana za jeden z elementów narodowej tożsamości. Można zatem postawić tezę, że według postanowień rekomendacji nie istnieje mniejszość narodowa bez odrębności etnicznej, a w takim razie ta ostatnia jest określeniem szerszym.

Dla omawianego zagadnienia istotne są również rozwiązania dotyczące społeczności mniejszościowych opracowanych w ramach

25 *Recommendation 1201 (1993) on Additional protocol on the rights of minorities to the European Convention on Human Rights*, Doc. CoE/PA/Rec 2101 (1993), Strasbourg 01.02.1993, s. 2–5.

26 Por. S. Łodziński, *Równość i różnica. Mniejszości narodowe w porządku demokratycznym w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2005, s. 49.

Konferencji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (od 1 stycznia 1995 roku Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie). W początkowym okresie współpracy państw w ramach tej organizacji o charakterze regionalnym w sposób bardzo ogólny odniesiono się do kwestii mniejszości. W Akcie końcowym KBWE, przyjętym 1 sierpnia 1975 roku określono jedynie, że „państwa uczestniczące, na których terytorium znajdują się mniejszości narodowe, będą szanować prawo osób należących do mniejszości do równości wobec prawa, dadzą im pełną możliwość rzeczywistego korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności i w ten sposób będą chronić uzasadnione interesy w tej dziedzinie”²⁷. Dokument ten, w którym posłużono się określeniem „mniejszości narodowej”, w żaden sposób jej nie definiuje. Wypada dodać, że jakkolwiek na przestrzeni lat system ochrony mniejszości ulegał sukcesywnemu udoskonalaniu w ramach KBWE, a następnie od 1 stycznia 1995 roku w ramach OBWE (Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie), to jednak nie zdecydowano się na opracowanie wspólnej definicji mniejszości narodowych. W dokumentach opracowanych w ramach tej współpracy pojawia się wyłącznie odniesienie do mniejszości narodowych, nie zaś etnicznych. Z kolei na podstawie Dokumentu helsińskiego *Wyzwania czasu przemian* z 10 lipca 1992 roku zapadły ustalenia, które doprowadziły do powołania instytucji Wysokiego Komisarza KBWE/OBWE ds. Mniejszości Narodowych²⁸. W dokumencie zaniechano określenia definicji mniejszości narodowych, a Wysokiemu Komisarzowi przyznano status instrumentu głównie o charakterze politycznym;

27 E. Godlewska, M. Lesińska-Staszczuk, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, dz. cyt., s. 15.

28 Por. M. Jeziorski, *Wysoki Komisarz KBWE do spraw Mniejszości Narodowych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1994 nr 2 (47), s. 135–139; K. Pękalska, *Charakter prawny i funkcje Wysokiego Komisarza OBWE ds. Mniejszości Narodowych*, „Humanities and Social Sciences” XXII, 24 (2/2017), s. 217.

jest bowiem uprawniony do zapobiegania konfliktom i monitorowania sytuacji mniejszości narodowych, nie zaś do rozstrzygania indywidualnych skarg członków takich społeczności²⁹.

Odnosząc się z kolei do rozwiązań Unii Europejskiej w zakresie ochrony i definiowania mniejszości narodowych i etnicznych, trzeba zaznaczyć, że o ile zauważalny jest w ostatnich latach wzrost zainteresowania problematyką ochrony mniejszości, o tyle w unijnym systemie prawa brakuje legalnej definicji mniejszości, choć rzecz jasna w dokumentach unijnych pojawiają się określenia odnoszące się do mniejszości. Można tu wspomnieć chociażby o tzw. kryteriach kopenhaskich, które opracowane zostały w 1993 roku w ramach szczytu Rady Europejskiej w Kopenhadze. Określono w nich kryteria, których spełnienie miało umożliwić państwom europejskim ubieganie się o członkostwo. W pierwszej grupie kryteriów wskazano na: stabilność instytucji gwarantujących demokrację, rządy prawa, przestrzeganie praw człowieka i ochronę mniejszości. Mimo że kryteria mówiły ogólnie o mniejszościach, to w składanych raportach redakcyjnych wyraźnie odnoszono zobowiązania w tym zakresie do mniejszości narodowych³⁰.

Zwraca uwagę Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską z dnia 13 grudnia 2007 roku³¹. W jego artykule 1a określono, że „Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości. Wartości te są wspólne Państwom Członkowskim w społeczeństwie opartym

29 Por. K. Pękalska, *Charakter prawny i funkcje...*, dz. cyt., s. 218.

30 Por. G. Pawlikowski, *System ochrony praw osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych w Europie*, „Polityka i Społeczeństwo” 2011 nr 8, s. 285.

31 Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569.

na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn”. Zatem poszanowanie praw mniejszości uzyskało rangę wartości Unii Europejskiej. W traktacie nie doprecyzowano jednak charakteru tych mniejszości.

Kolejnym dokumentem jest Karta praw podstawowych Unii Europejskiej. W jej artykule 21, stanowiącym swego rodzaju klauzulę antydyskryminacyjną, postanowiono, że zakazana jest wszelka dyskryminacja w szczególności ze względu na płeć, rasę, kolor skóry, pochodzenie etniczne lub społeczne, cechy genetyczne, język, religię lub przekonania, poglądy polityczne lub wszelkie inne poglądy, przynależność do mniejszości narodowej, majątek, urodzenie, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną³². W niniejszym przepisie posłużono się zatem pojęciem mniejszości narodowych oraz pochodzenia etnicznego, co wskazuje na przyjęcie odmiennego znaczenia tych określeń. Nie dokonano jednak legalnego rozróżnienia wskazanych pojęć.

Warto podkreślić, że pojęcie pochodzenia etnicznego pojawiło się już na gruncie Traktatu z Amsterdamu zmieniającego Traktat o Unii Europejskiej, traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nim akty³³. Na jego podstawie do Traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską dodano art. 6a, w myśl którego, „bez uszczerbku dla innych postanowień niniejszego Traktatu i w granicach kompetencji, które Traktat powierza Wspólnocie, Rada, stając jednomyślnie na wniosek Komisji i po konsultacji z Parlamentem Europejskim, może podjąć środki niezbędne w celu zwalczania wszelkiej dyskryminacji ze względu na płeć, rasę lub pochodzenie

32 Tekst Karty Praw Podstawowych UE ze strony https://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/karta.pdf (29.10.2018).

33 Dz. U. z 2004 r. Nr 90, poz. 864.

etniczne, religię lub światopogląd, niepełnosprawność, wiek lub orientację seksualną”.

Podobne postanowienia posiadające charakter klauzuli antydyskryminacyjnych znalazły się w traktacie o funkcjonowaniu Unii Europejskiej, a także w aktach prawnych o charakterze wtórnym, tj. w dyrektywach, rezolucjach czy zaleceniach, jednak w żadnym nie określono definicji mniejszości. Należy jednak zauważyć, że wszystkie postanowienia unijne dotyczące ochrony mniejszości mają postać walki z dyskryminacją m.in. związaną z pochodzeniem etnicznym³⁴.

Ciekawy wydaje się fakt, że w zasadzie jedyne definicje społeczności mniejszościowych określone w regionalnym systemie praw człowieka zostały zawarte w dokumentach opracowanych w ramach Inicjatywy Środkowoeuropejskiej oraz w ramach Wspólnoty Niepodległych Państw. W dokumentach tych posłużono się wyłącznie pojęciem „mniejszość narodowa”, nie używając natomiast pojęcia etniczności. Chodzi m.in. o *Instrument Inicjatywy Środkowoeuropejskiej ochrony praw mniejszości* przedstawiony do podpisu w Turynie w dniu 19 listopada 1994 roku. Zgodnie z jego postanowieniami mniejszość narodową określa się jako grupę mniejszą liczebnie od pozostałej części ludności w danym państwie, której członkowie, będący obywatelami danego państwa, mają etniczne, religijne lub językowe cechy odróżniające je od pozostałej części ludności i kierują się wolą zachowania własnej kultury, tradycji, religii lub języka³⁵. Należy zauważyć, że w definicji tej występują zarówno elementy obiektywne (obywatelstwo, odmienność etniczna, religijna lub językowa), jak i subiektywne (wola zachowania własnej kultury, tradycji, religii lub języka). Brak natomiast wymogu identyfikowania się z narodem zorganizowanym

34 Por. E. Godlewska, M. Lesińska-Staszczuk, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, dz. cyt., s. 23.

35 Por. G. Janusz, *Definiowanie mniejszości...*, dz. cyt., s. 101 (29.10.2018).

we własnym państwie. Dokument ten nie ma jednak rangi umowy międzynarodowej i nie jest prawnie obowiązujący³⁶.

Drugim z dokumentów jest Konwencja Wspólnoty Niepodległych Państw o ochronie praw osób należących do mniejszości narodowych, którą przyjęto w Moskwie 21 października 1994 roku. W jej art. 1 określono, że „dla celów niniejszej Konwencji pod pojęciem osób należących do mniejszości narodowych rozumie się osoby stale zamieszkałe na terytorium jednej z Umawiających się Stron i mające jej obywatelstwo, które swoim etnicznym pochodzeniem, językiem, kulturą religią lub tradycją odróżniają się od pozostałej ludności danej Umawiającej się Strony”³⁷. Zwraca zatem uwagę fakt, że definicja mniejszości narodowych przyjęta na gruncie Konwencji Wspólnoty Niepodległych Państw jest zbliżona w swoim brzmieniu do tej określonej w *Instrumencie Inicjatywy Środkowoeuropejskiej* (m.in. odwołuje się do obywatelstwa członków społeczności mniejszości), choć brakuje w niej tzw. przesłanek subiektywnych, a etniczność jest jednym z elementów odróżniających mniejszość narodową od reszty społeczeństwa.

Reasumując, opracowanie jednolitej definicji mniejszości narodowych i etnicznych, czy to w międzynarodowych aktach prawnych o charakterze uniwersalnym, czy też regionalnym jest bez wątpienia zadaniem trudnym i w obecnej chwili – jak się wydaje – nie stanowi priorytetu dla społeczności międzynarodowej. Osiągnięcie konsensusu w tej dziedzinie, zwłaszcza w sferze uniwersalnej, jest ograniczone przeciwstawnymi interesami wielu państw i ich różnym

36 Por. L. M. Nijakowski, S. Łodziński, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce. Informator 2003*, Warszawa 2003, s. 77.

37 G. Janusz, *Prawa mniejszości w systemie ochrony praw człowieka Wspólnoty Niepodległych Państw (analiza dokumentów)*, w: *Kultura pogranicza – pogranicze kultur*, red. A. Bobryk, Siedlce–Pułtusk 2005, s. 157n.

postrzeganiem problemu mniejszości narodowych i etnicznych, uzależnionym od aktualnej wewnątrzpaństwowej sytuacji w tym zakresie i społecznych nastrojów. Brak definicji mniejszości, czy to narodowych, czy etnicznych na gruncie aktów prawa międzynarodowego i pozostawienie tej kwestii w gestii regulacji krajowych przyznaje państwom-stronom uczestniczącym w międzynarodowym systemie ochrony praw człowieka pewien margines swobody i możliwość dostosowania zakresu ochrony mniejszości do realnych możliwości państw w tym zakresie oraz aktualnych potrzeb. Wiąże się zarazem z obawą, że jednak mimo formalnego przystąpienia do międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka, w tym ochrony mniejszości, brak ten pozwoli państwom na bierność w zakresie wdrożenia określonych prawem gwarancji.

4. Polskie rozwiązania w zakresie definiowania mniejszości narodowych i etnicznych

Odnosząc się z kolei do polskich rozwiązań w zakresie definiowania mniejszości, trzeba zauważyć, że legalna definicja mniejszości narodowych i etnicznych pojawiła się w ustawodawstwie polskim dopiero na gruncie ustawy z dnia 6 stycznia 2005 roku o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym [dalej: u.m.n.e.]³⁸, choć problem mniejszości obecny był w polskim dyskursie publicznym znacznie wcześniej. Szacuje się, że w okresie II RP mniejszości narodowe stanowiły około 30% ludności kraju (przede wszystkim Ukraińcy, Żydzi, Białorusini i Niemcy)³⁹. Ten wielonarodowościowy charakter Polska utraciła po II wojnie światowej na skutek okupacyjnej

38 Dz. U. z 2017 r., poz. 823.

39 Por. C. Brzoza, *Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej 1918–1945*, Kraków 2001, s. 51.

polityki III Rzeszy, która doprowadziła do zagłady znacznej części mniejszości żydowskiej oraz romskiej. W okresie PRL kwestię ochrony mniejszości odsunięto na dalszy plan, natomiast wzrost zainteresowania tą problematyką nastąpił po transformacji ustrojowej w 1989 roku, kiedy to Polska stała się m.in. stroną międzynarodowych umów, które taką ochronę mniejszości gwarantowały⁴⁰.

Według narodowego spisu powszechnego z 2011 roku ludność o wyłącznie polskich identyfikacjach narodowościowych obejmowała blisko 37 394 tys. osób, co stanowi 97,1% mieszkańców Polski. Ponad 871 tys. osób zadeklarowało zarówno polską, jak i inną niż polska tożsamość narodowo-etniczną. Deklarujący wyłącznie niepolską przynależność narodową lub etniczną stanowią grupę przeszło 596 tys. osób (więcej niż podczas narodowego spisu powszechnego w 2002 roku – wówczas narodowość wyłącznie niepolską zadeklarowało 445 tys. obywateli polskich⁴¹)⁴². Najwięcej osób wskazało podczas spisu w 2011 roku, jako inną narodowość niż polska, narodowość śląską – 846,7 tys. mieszkańców Polski, kolejno: kaszubską – 232,5 tys., niemiecką – 147,8 tys., ukraińską – 51 tys., białoruską – 46,8 tys., romską – 17 tys., rosyjską – 13 tys., amerykańską – 11,8 tys., angielską – 10,5 tys.,

40 Por. E. Kurzępa, *Sytuacja administracyjnoprawna mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, Toruń 2009, s. 11–12.

41 GUS, Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań w 2002 roku w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/> (10.11.2018).

42 W spisie ludności z 2011 roku po raz pierwszy w historii polskich spisów powszechnych umożliwiono mieszkańcom Polski wyrażanie złożonych tożsamości narodowo-etnicznych poprzez zadawanie osobom spisywanym dwóch pytań o przynależność narodowo-etniczną (GUS, *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015, s. 19).

łemkowską – 10,5 tys., włoską – 8,6 tys., francuską – 8 tys., litewską – 7,9 tys., żydowską – 7,5 tys., hiszpańską – 4 tys., wietnamską – 4 tys., holenderską – 3,9 tys., grecką – 3,6 tys., ormiańską – 3,6 tys., czeską – 3,4 tys., słowacką – 3,2 tys., kociewską – 3,1 tys.⁴³ Co istotne – nie wszystkie spośród tych grup społecznych objęte zostały definicją mniejszości narodowych bądź etnicznych na gruncie u.m.n.e.

Niektóre z wyżej wymienionych grup to grupy imigrantów przybyłych na terytorium Polski stosunkowo niedawno, wobec czego nie spełniają warunku tradycyjnego zamieszkiwania na terytorium RP, niezbędnego do uzyskania statusu mniejszości w świetle aktualnych rozwiązań prawnych.

Warto zauważyć, że mimo iż legalną definicję mniejszości ustalono dopiero w 2005 roku, to jednak w deklaracji interpretacyjnej do Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych, przyjętej przez Radę Ministrów w 2000 roku, określono, co będzie rozumiane przez pojęcie mniejszości narodowej. W deklaracji stwierdzono, że pod pojęciem mniejszości rozumie się mniejszości narodowe zamieszkałe na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, których członkowie są obywatelami polskimi. Niniejsza definicja w zasadzie nie precyzuje, jakie cechy danej społeczności, poza obywatelstwem, decydują o przynależności do mniejszości narodowej, co zresztą wpisuje się w tendencje międzynarodowe w tym zakresie.

Ponadto należy wspomnieć o Traktacie między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 17 czerwca 1991 roku⁴⁴. W tej umowie określono jedynie definicję mniejszości niemieckiej i uznano, że należą do niej

43 Por. S. Łodziński, K. Warmińska, G. Gudaszewski, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego Ludności z 2011 roku*, Warszawa 2015, s. 65–66.

44 Dz. U. z 1992 r. Nr 14, poz. 56.

osoby posiadające polskie obywatelstwo, posiadające niemieckie pochodzenie albo przyznające się do języka, kultury lub tradycji niemieckiej. Definicja ta zawiera zarówno elementy obiektywne (obywatelstwo, pochodzenia), jak i subiektywne (utożsamianie się z wartościami narodu niemieckiego).

W tym kontekście watro przywołać również Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy zawarty w dniu 26 kwietnia 1994 roku⁴⁵. W art. 13 stanowi on, że osoby należące do mniejszości polskiej w Republice Litewskiej, czyli osoby posiadające obywatelstwo litewskie, które są polskiego pochodzenia albo przyznają się do narodowości, kultury lub tradycji polskiej oraz uznają język polski za swój język ojczysty, a także osoby należące do mniejszości litewskiej w Rzeczypospolitej Polskiej, czyli osoby posiadające obywatelstwo polskie, które są litewskiego pochodzenia albo przyznają się do narodowości, kultury lub tradycji litewskiej oraz uznają język litewski za swój język ojczysty, mają prawo indywidualnie lub wspólnie z innymi członkami swej grupy do swobodnego wyrażania, zachowania i rozwijania swej tożsamości narodowej, kulturowej, językowej i religijnej, bez jakiegokolwiek dyskryminacji i przy zachowaniu pełnej równości wobec prawa. Definicja mniejszości litewskiej w Polsce, jak i mniejszości polskiej na Litwie, jest w swojej konstrukcji zbliżona do definicji mniejszości niemieckiej zawartej w umowie bilateralnej zawartej z Niemcami i łączy zarówno elementy subiektywne, jak i obiektywne. W niniejszym traktacie brakuje natomiast odniesienia do mniejszości etnicznych, a etniczność nie jest określona jako element tożsamości narodowej.

Mimo iż normatywna definicja mniejszości narodowych i etnicznych weszła do polskiego porządku prawnego w 2005 roku, to jednak

45 Dz. U. z 1995 r. Nr 15, poz. 71.

na gruncie innych aktów prawnych już wcześniej pojawiały się określenia wskazujące na te grupy społeczne. Należy chociażby zwrócić uwagę na ustawę z dnia 7 października 1999 roku o języku polskim, w której posłużono się pojęciem „mniejszości narodowych i etnicznych”⁴⁶, czy na ustawę z dnia 7 września 1991 roku o systemie oświaty, w której także przyznano gwarancje w zakresie edukacji dla mniejszości narodowych i mniejszości etnicznych (art. 13)⁴⁷. Z kolei w ustawie z dnia 6 czerwca 1997 roku Kodeks karny ustawodawca posługuje się pojęciami „grupa narodowa”, „grupa etniczna” (art. 118), „przynależność narodowa”, „przynależność etniczna” (art. 119), wyraźnie rozróżniając te dwie społeczności⁴⁸.

Nie można rzecz jasna pominąć Konstytucji RP z 1997 roku⁴⁹, która w art. 27 i 35 odwołuje do społeczności mniejszościowych, gwarantując im ochronę tożsamości, w tym językowej, w żaden sposób nie definiując jednak tych zbiorowości. W art. 27 ustawy zasadniczej następuje odwołanie wyłącznie do mniejszości narodowych, zaś w art. 35 zarówno do mniejszości narodowych, jak i etnicznych, co być może stało się powodem późniejszego wyraźnego rozróżnienia na gruncie ustawowym tych dwóch grup odniesienia.

Jedyna legalna definicja mniejszości narodowych i etnicznych została określona na gruncie wspomnianej wcześniej ustawy z dnia 6 stycznia 2006 roku o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym. Kwestia ustalenia takiej definicji była przedmiotem wielu kontrowersji w trakcie prac nad ustawą, a w projektach tejże ustawy opracowanych w ramach sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych pomijano początkowo kwestię rozróżnienia tych

46 Dz. U. z 2018 r., poz. 931.

47 Dz. U. z 2018 r., poz. 1457 z późn. zm.

48 Dz. U. z 2018 r., poz. 1600.

49 Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.

dwóch mniejszości, posługując się jednym określeniem „mniejszości narodowej lub etnicznej”, do którego opracowano jedną definicję⁵⁰. Zgodnie z definicją zawartą w projekcie ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych w Rzeczypospolitej Polskiej przez mniejszość narodową lub etniczną rozumie się grupę obywateli Rzeczypospolitej Polskiej o odrębnym pochodzeniu, tradycyjnie zamieszkałą na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, pozostającą w mniejszości w stosunku do reszty obywateli, charakteryzującą się dążeniem do zachowania swojego języka, obyczajów, tradycji, kultury, religii lub świadomości narodowej lub etnicznej. Pierwotna definicja mniejszości stanowiła zatem połączenie elementów obiektywnych i subiektywnych, wpisując się zarówno w ujęcie prawne, jak i socjologiczne. Przewidywała możliwość uznania za mniejszość wyłącznie tych społeczności, których członkowie są obywatelami polskimi i tradycyjnie zamieszkują na terytorium Polski, choć nie sprecyzowano co pod tym określeniem należy rozumieć. W pierwotnej wersji definicji zabrakło także enumeratywnego wyliczenia społeczności uznanych za mniejszości narodowe i etniczne, co z kolei zostało uwzględnione w aktualnej definicji tych społeczności. Ponadto nie wyjaśniono w żaden sposób pojęcia narodowości i etniczności, określając jedynie, że dążenie do zachowania świadomości narodowej bądź etnicznej jest elementem koniecznym do uznania danej osoby jako członka mniejszości.

Definicję mniejszości narodowych i etnicznych zawarto na gruncie art. 2 u.m.n.e., wyraźnie rozróżniając te dwa pojęcia, co w zasadzie nie zdarza się na gruncie aktów prawa międzynarodowego. Definicja ma charakter rozbudowany i w odróżnieniu od jej pierwotnego brzmienia, zaprezentowanego powyżej, oprócz określenia przesłanek, które

50 Zob. Druk sejmowy nr 223, Sejm IV kadencji, <http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/223> (3.11.2018).

warunkują przyznanie statusu mniejszości, zawiera także zamknięty katalog mniejszości narodowych i etnicznych. Katalog ten wzbudził duże kontrowersje, zwłaszcza w tych środowiskach, które mimo pretendowania do statusu mniejszości, nie zostały objęte ustawową definicją. Chodzi przede wszystkim o społeczność śląską oraz kaszubską, choć ta ostatnio uzyskała na gruncie normatywnym gwarancję ochrony języka, gdyż język kaszubski uzyskał status języka regionalnego.

W myśl art. 2 ust. 1 u.m.n.e. mniejszością narodową, w rozumieniu ustawy, jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki:

- 1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
- 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;
- 4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
- 5) jej przodkowie zamieszkivali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat;
- 6) utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

Ponadto za mniejszość narodową uznano następujące mniejszości: białoruską, czeską, litewską, niemiecką, ormiańską, rosyjską, słowacką, ukraińską, żydowską.

Z kolei zgodnie z art. 2 ust. 3 u.m.n.e. mniejszością etniczną, w rozumieniu ustawy, jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki:

- 1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;
- 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
- 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;

- 4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty etnicznej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
- 5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat;
- 6) nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

Za mniejszości etniczne uznaje się następujące mniejszości: karaimską, łemkowską, romską, tatarską.

Mając na uwadze powyższe przepisy, można stwierdzić, że definicje mniejszości narodowych i mniejszości etnicznych stanowią kombinację elementów subiektywnych i obiektywnych, a zatem wpisują się zarówno w ujęcie prawne, jak i socjologiczne mniejszości. Do elementów obiektywnych zaliczyć można: mniejszą liczebność od pozostałej części ludności Polski, odróżnianie się od reszty obywateli językiem, kulturą lub tradycją, tradycyjne (co najmniej 100-letnie) zamieszkiwanie na terytorium Polski. Z kolei do elementów subiektywnych zaliczyć należy z kolei: dążenie do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji, ukierunkowanie na wyrażanie i ochronę własnej historycznej wspólnoty narodowej lub etnicznej, a także utożsamianie bądź też nie z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

Czynnikiem odróżniającym mniejszość narodową od mniejszości etnicznej jest w zasadzie kwestia utożsamiania się z narodem zorganizowanym we własnym państwie (mniejszość narodowej) oraz brak utożsamiania się z narodem zorganizowanym we własnym państwie (mniejszość etniczna), a także świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej (mniejszości narodowej) bądź etnicznej (mniejszości etnicznej). Elementy obiektywne obu definicji w zasadzie nie budzą wątpliwości i pozostają tożsame z tendencjami międzynarodowym, w tym także z definicją mniejszości narodowej określoną w Rekomendacji nr 1201 opracowanej w ramach Rady Europy, która jak już podkreślano nie ma mocy wiążącej.

Polski ustawodawca przewidział, że status mniejszości narodowych i etnicznych mogą uzyskać wyłącznie grupy obywateli polskich. Wymóg obywatelstwa państwa, które zapewnia ochronę mniejszości, pojawia się w rozwiązaniach międzynarodowych zarówno o charakterze bilateralnym, jak i multilateralnym (m.in. *Instrument Inicjatywy Środkowoeuropejskiej ochrony praw mniejszości*), choć w literaturze przedmiotu podnosi się, że gremia międzynarodowe postulują odejście od tego wymogu⁵¹. Na razie jednak brak politycznego klimatu ku temu, by z takiej przesłanki ochrony mniejszości zrezygnować. Wymóg obywatelstwa wiąże się z funkcjonowaniem tzw. klauzuli bezpieczeństwa, obejmujących dwie kwestie: zagwarantowanie, aby korzystanie przez osoby należące do mniejszości narodowych z przyznanych im praw odbywało się zgodnie z prawem międzynarodowym (co wyraźnie przewidziano m.in. w umowach dwustronnych zawartych przez Polskę), a po drugie zagwarantowanie lojalności obywatelskiej osób należących do mniejszości narodowych w stosunku do państwa, w którym zamieszkują⁵². Odwoływanie się zatem do kryterium obywatelstwa stanowi swego rodzaju zabezpieczenie dla państwa, że zagwarantowanie społecznościom mniejszościowych pewnych praw nie będzie skutkowało w przyszłości zagrożeniem dla jego niepodległości czy terytorialnej integralności. Polski ustawodawca zdecydował, że prawa osób, które nie posiadają polskiego obywatelstwa, a chcą pielęgnować swoją narodową bądź etniczną odrębność, będą chronione na gruncie innych aktów prawnych (np. ustawy o cudzoziemcach), czy też klauzul antydyskryminacyjnych o ogólnym charakterze. Warunek obywatelstwa wyklucza także uznanie za mniejszości

51 Por. J. Barcz, *Rola standardów KBWE w ustalaniu treści klauzul dotyczących ochrony mniejszości narodowych w traktatach bilateralnych Polski z pierwszej połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, dz. cyt., s. 21.

52 Por. J. Barcz, *Rola standardów KBWE w ustalaniu treści klauzul...*, dz. cyt., s. 34.

narodowe lub etniczne grup osób posiadających obywatelstwo kraju członkowskiego Unii Europejskiej i tworzących tzw. społeczności pracowników imigrantów, czy też grupy imigrantów spoza państw Unii Europejskiej, choć rzecz jasna możliwość wyrażania ich odrębności narodowej lub etnicznej powinna wynikać z ogólnych standardów ochrony praw człowieka⁵³.

W zasadzie nie budzą wątpliwości wspólne dla dwóch typów mniejszości elementy definicji, tj.: mniejsza liczebność od pozostałej – dominującej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej, odróżnianie się w sposób istotny od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją oraz dążenie do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji. Warunków takich nie spełnią zatem te zbiorowości, które uległy silnej asymilacji kulturowej z dominującą w państwie pod względem narodowościową grupą i nie wykazują potrzeby wyrażania i zachowania swojej narodowej bądź etnicznej odrębności.

Pewnym zaskoczeniem okazało się włączenie do definicji mniejszości narodowych i etnicznych wymogu zamieszkiwania przez przodków społeczności mniejszościowych obecnego terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat. Takie doprecyzowanie kryterium tradycyjnego zamieszkiwania jest raczej niespotykane na gruncie rozwiązań międzynarodowych. Należy zaznaczyć, że w projektach u.m.n.e. znalazły się początkowo przepisy, w których zastosowano nieostre określenie „tradycyjnych mniejszości”⁵⁴. Bez wątpienia pozostawienie tak niedookreślonego kryterium spowodowałoby chaos interpretacyjny oraz otwartą drogę do zgłaszania przez inne

53 Por. E. Michalik, H. Chałupczak, *Mniejszości narodowe i etniczne w okresie transformacji i integracji*, Lublin 2006, s. 304–307.

54 Por. S. Łodziński, Kancelaria Sejmu. Biuro Studiów i Ekspertyz, *Wyrównanie czy uprzywilejowanie? Spory dotyczące projektu ustawy o ochronie mniejszości narodowych (1989–2005)*. Raport nr 232, Warszawa 2005, s. 3.

społeczności roszczeń w zakresie przyznania statusu mniejszości. Trzeba zwrócić uwagę, że doprecyzowanie tego wymogu przez ustawodawcę pozbawia możliwości uzyskania statusu mniejszości przez grupy ludności wietnamskiej, greckiej czy chińskiej z tego względu, że społeczności te przybyły na terytorium Polski w drugiej połowie XX wieku⁵⁵.

Najistotniejsze z punktu widzenia rozróżnienia mniejszości narodowych i etnicznych na gruncie u.m.n.e., a jednocześnie budzące największe kontrowersje jest kryterium świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i etnicznej oraz utożsamianie się z narodem zorganizowanym we własnym państwie lub też jego brak. Kluczowe wydaje się wobec tego rozróżnienie pojęcia narodu oraz grupy etnicznej, choć należy pamiętać, że ani na gruncie normatywnym, ani na gruncie naukowym nie istnieje jednolita definicja tych pojęć; stanowią one przedmiot rozważań socjologii, historii, psychologii, politologii czy prawa międzynarodowego. Definicje narodu można podzielić na dwa rodzaje. Genetyczne, kładące nacisk na czynniki, które złożyły się na jego powstanie (traktują one naród jako produkt rozwoju historycznego) oraz strukturalne, określające naród poprzez wskazanie cech charakteryzujących daną grupę społeczną właśnie jako naród⁵⁶. Definicje genetyczne stanowią, że naród jest wynikiem wspólnych losów historycznych, wręcz wytworem rozwoju historycznego, wspólnotą ukształtowaną na gruncie pewnych cech wspólnych dla grupy narodowej. Częściej pojawiają się z literaturze tematu definicje strukturalne, które określają naród poprzez wskazywanie cech charakteryzujących daną grupę społeczną właśnie jako naród⁵⁷. Naród definiowany jest w ujęciu strukturalnym zwykle jako wspólnota

55 Por. E. Kurzępa, *Sytuacja administracyjnoprawna...*, dz. cyt., s. 21.

56 Por. H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe...*, dz. cyt., s. 10–11.

57 Por. M. Barwiński, *Pojęcie narodu oraz mniejszości narodowej...*, dz. cyt., s. 2.

plemienna, dodatkowo wzmocniona wspólnotą mowy i dziedzicznych wartości kulturowych, a istotnym czynnikiem wpływającym na poczucie jedności narodowej jest ziemia wspólnego zamieszkania, zwana krajem⁵⁸. Biorąc pod uwagę wyżej zaprezentowane rozumienie narodu, można stwierdzić, że intencją polskiego ustawodawcy było przyznanie statusu mniejszości narodowych tym grupom społecznym, które charakteryzują się odrębnością w zakresie języka, kultury i języka od dominującej części społeczeństwa, a jednocześnie utożsamiają się ze społecznością, która jako naród zorganizowana jest w swoim państwie. W istocie wszystkie społeczności uznane na gruncie u.m.n.e. za mniejszości narodowe posiadają swoją „większość”, tj. swój punkt odniesienia w zakresie narodowej tożsamości w państwie trzecim. W tym miejscu warto zwrócić uwagę na mniejszość żydowską, która uzyskała na gruncie u.m.n.e. status mniejszości narodowej. Zastanawia bowiem, jaka byłaby decyzja ustawodawcy w tym zakresie, gdyby państwo Izrael nie powstało. Być może społeczność żydowska uzyskałaby wówczas status społeczności etnicznej, choć przecież jej odrębność, poczucie wspólnoty, kultura czy tradycja nie uległyby zmianie. Wobec tego należałoby stwierdzić, że świadomość własnej historycznej tożsamości narodowej lub etnicznej jawi się jako czynnik zewnętrzny, ustalony niejako w wyniku politycznych ustaleń.

Z kolei przesłanką uznania danej społeczności za grupę etniczną jest w myśl postanowień u.m.n.e. brak utożsamiania się z narodem zorganizowanym we własnym państwie. Według ustawodawcy mniejszość etniczna to taka zbiorowość, która, podobnie jak mniejszość narodowa, charakteryzuje się odrębnością od reszty społeczeństwa w zakresie języka, kultury czy tradycji, jednak nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie. Etniczność nie

58 Por. R. Andrzejczuk, *Prawa człowieka...*, dz. cyt., s. 82.

łączy się zatem z zorganizowaniem własnej państwowości. Można zatem stwierdzić, że polski ustawodawca przyjął węższe rozumienie mniejszości etnicznej, prezentowane już na gruncie niniejszej publikacji. Powstaje w takim razie pytanie, czy dla członków mniejszości etnicznej swoistym „punktem odniesienia” powinna być tożsama etnicznie grupa niezorganizowana we własnym państwie, ale jednak posiadająca swoich przedstawicieli poza granicami Polski, czy wystarczające byłoby istnienie grupy etnicznie odmiennej, ale o charakterze jedynie wewnątrzpaństwowym? Ustawodawca nie odpowiada na to pytanie. Należałoby wskazać natomiast na postanowienie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 24 września 1997 roku, w myśl którego „przynależność danej grupy osób do mniejszości regionalnej o bardzo dużym poczuciu tożsamości (w tym również kulturowej) nie wystarcza do stwierdzenia, że dana grupa stanowi mniejszość etniczną bądź narodową. Niezbędne jest bowiem postrzeganie takiej grupy jako odrębnego narodu w powszechnej świadomości oraz przede wszystkim posiadanie większości poza granicami kraju, inaczej mówiąc mniejszość to taka grupa etniczna, która ma większość poza granicami kraju”⁵⁹. Wobec tego nasuwa się wniosek, że warunkiem uzyskania statusu mniejszości narodowej lub etnicznej jest zawsze fakt istnienia odpowiedniej większości danej społeczności, czy to zorganizowanej we własnym państwie, czy też rozproszonej po innych państwach. Biorąc pod uwagę sytuację mniejszości etnicznych określonych na gruncie u.m.n.e., należy stwierdzić, że wszystkie z nich stanowią część większej społeczności rozproszonej w różnych państwach o niezorganizowanej własnej państwowości, tj. pozostają w warunkach tzw. diaspory.

59 Sygn. akt I Aca493/97, http://www.katowice.sa.gov.pl/container/biuletyny//do2002//biuletyn_1998_1.pdf (6.11.2018).

Statusu mniejszości etnicznej nie przyznano natomiast społeczności śląskiej, która jeszcze na etapie prac nad u.m.n.e. zabiegała o objęcie jej stosowną ochroną na gruncie normatywnym. W czasie spisu powszechnego z 2002 roku ok. 173 tys. osób zadeklarowało narodowość śląską. Natomiast w czasie spisu powszechnego w 2012 aż 847 tys. osób zadeklarowało przynależność do narodowości śląskiej, przy czym mniej niż połowa z tej liczby (376 tys.) wyraziła jako identyfikację pojedynczą (tj. wyłącznie śląską), częściej z kolei wskazywano identyfikację śląską łącznie z polską – 431 tys.⁶⁰. Nie ulega zatem wątpliwości, że na przestrzeni niespełna dziesięciu lat znacznie wzrosła świadomość własnej tożsamości wśród Ślązaków. Czy jest to natomiast świadomość narodowa lub etniczna i czy w świetle aktualnych rozwiązań przyjętych na gruncie u.m.n.e. możliwe byłoby uznanie społeczności śląskiej za mniejszość narodową lub etniczną?

Biorąc pod uwagę elementy definicji mniejszości narodowej, a w szczególności wymóg utożsamiania się z narodem zorganizowanym we własnym państwie, nie ma wątpliwości, że mniejszością narodową Ślązacy być nie mogą. Potwierdzenie takiego stanu rzeczy znalazło się w orzecznictwie sądów polskich, kiedy działacze Śląskiego Związku Akademickiego i Ruchu Autonomii Śląska złożyli wniosek o rejestrację Związku Ludności Narodowości Śląskiej. Sąd drugiej instancji odmówił rejestracji związku, uzasadniając swój wyrok tym, iż wolność wyboru narodowości może być realizowana tylko w odniesieniu do narodów obiektywnie istniejących, ukształtowanych w procesie historycznym, a narodu śląskiego nie ma. Nie istnieje on ani w powszechnej świadomości, ani w aktach prawnych, a postrzeganie odrębności Ślązaków wiąże się tylko z historycznymi

60 Por. S. Łodziński, K. Warmińska, G. Gudaszewski, *Mniejszości narodowe...*, dz. cyt., s. 65.

regionami kraju⁶¹. Pogląd Sądu Apelacyjnego w Katowicach zaaprobował również Sąd Najwyższy, który w swoim postanowieniu z dnia 18 marca 1998 roku oddalił skargę kasacyjną Komitetu Założycielskiego Związku Ludności Narodowości Śląskiej, podnosząc w nim, że w powszechnej świadomości społecznej było i jest przekonanie o istnieniu grupy etnicznej Ślązaków, która jednakże nigdy nie była uważana za odrębną grupę narodową i nie pretendowała do tego⁶². Takie stanowisko zajął również Europejski Trybunał Praw Człowieka w sprawie Gorzelik i inni przeciwko Polsce, oddalając skargę stowarzyszenia wyrokiem z dnia 20 grudnia 2001 roku, a następnie w składzie Wielkiej Izby wyrokiem z dnia 17 lutego 2004 roku⁶³. W późniejszym okresie (w roku 2005) przedstawiciele społeczności śląskiej podejmowali kolejne próby rejestracji stowarzyszenia, jednak bezskutecznie.

Brakuje zatem usankcjonowania przez państwo istnienia narodu śląskiego, czego konsekwencją było nieuznanie tej grupy regionalnej za mniejszość narodową. Z danych spisu powszechnego z 2011 roku jednoznacznie wynika jednak, że wśród Ślązaków istnieje silne poczucie narodowej tożsamości. Narodowość śląska była najliczniej deklarowaną spośród wszystkich narodowości innych niż polska. Należy zwrócić uwagę na sposób określenia definicji narodowości na gruncie art. 2 pkt 6 ustawy z dnia 4 marca 2010 roku o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 roku⁶⁴. Zgodnie z jego brzmie-

61 Wyrok Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 24 września 1997 roku, sygn. akt I ACA 493/97.

62 Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 marca 1998 roku, I PKN 4/98 (OSNAPIUS 1995/5/170).

63 Europejski Trybunał Praw Człowieka, Wyrok z dnia 17 lutego 2004 r. Sprawa Gorzelik i inni przeciwko Polsce (Skarga nr 44158/98), [https://etpcz.ms.gov.pl/etpccontent/\\$N/99000000000001_I_ETPC_044158_2098_Wy_2001-12-20_001\(10.11.2018\)](https://etpcz.ms.gov.pl/etpccontent/$N/99000000000001_I_ETPC_044158_2098_Wy_2001-12-20_001(10.11.2018)).

64 Dz. U. z 2010 r. Nr 47, poz. 277.

niem ilekroć w ustawie jest mowa o narodowości – przynależności narodowej lub etnicznej – rozumie się przez to deklaratywną, opartą na subiektywnym odczuciu, indywidualną cechę każdego człowieka, wyrażającą jego związek emocjonalny, kulturowy lub związany z pochodzeniem rodziców, określonym narodem lub wspólnotą etniczną. Niniejsza definicja została opracowana w oparciu o elementy wyłącznie subiektywne. Poza tym warto zauważyć, że definicja ta odnosi się do pojęcia narodowości, nie zaś narodu, który z kolei pojawia się w ustawowej definicji mniejszości narodowej. O narodowości, w myśl postanowień ustawy z dnia 4 marca 2010 roku o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkańców w 2011 roku, świadczy nie tylko związek jednostki z obiektywnie istniejącym narodem, ale również ze wspólnotą etniczną. Wydaje się zatem, mając na uwadze zarówno przepisy tejże ustawy, jak i u.m.n.e., że sama deklaracja narodowości, która jest pojęciem dość pojemnym, nie może w każdym wypadku stanowić samoistnej podstawy uznania danej społeczności za mniejszość narodową. Nie może stanowić z pewnością podstawy uznania społeczności śląskiej za mniejszość narodową.

Pojawia się natomiast pytanie, czy społeczność śląska – określona w zaprezentowanym powyżej orzecznictwie jako grupa etniczna – w świetle ustaleń spisu powszechnego z 2011 roku i w świetle przepisów u.m.n.e. mogłaby zostać uznana za mniejszość etniczną? Wydaje się, że takie rozwiązanie nie jest wykluczone, biorąc pod uwagę elementy definicji mniejszości etnicznej określone w art. 2 ust. 3 u.m.n.e. W szczególności trzeba zauważyć, że spełniony zostałyby wymóg nieutożsamiania się Ślązaków z narodem zorganizowanym we własnym państwie, gdyż nie istnieje autonomiczne państwo śląskie, przy jednoczesnym realizowaniu wymogów poczucia odrębności czy dążenia do zachowania własnej kultury tradycji czy języka. Społeczność śląska zamieszkuje obecnie przede wszystkim obszar Górnego Śląska, a także mniej licznie Śląsk Opolski, Śląsk Cieszyński

oraz skrawek Republiki Czeskiej⁶⁵. Nie jest to jednak rozproszenie o takim charakterze, jak w przypadku mniejszości etnicznych uznanych na gruncie u.m.n.e., które posiadają etymologię pochodzenia wyraźnie odrębną od polskiej, ale formalnie taki warunek uznania za mniejszość etniczną (tj. pozostawanie w diasporze z resztą grupy etnicznej) nie został w u.m.n.e. określony. Być może w takim razie należałoby uznać Ślązaków za grupę regionalną, tj. etnograficzną, nie zaś za grupę/mniejszość etniczną.

Grupa etnograficzna rozumiana jest jako grupa wyróżniona w badaniach etnograficznych na podstawie odrębnych, obiektywnych cech kulturowych oraz, niekiedy, świadomości odrębności i poczucia wspólnoty grupowej. Stanowi część grup etnicznych lub występuje na ich pograniczu. Grupy etnograficzne wydzielano najczęściej, biorąc pod uwagę różnice w kulturze ludowej⁶⁶. Pojawiają się również teorie, w myśl których grupa etnograficzna to grupa uważana za część mozaiki kulturowej danego społeczeństwa narodowego. Podkreśla się również, że niewykluczone jest zjawisko przekształcenia się grupy etnograficznej w grupę etniczną, zwłaszcza w przypadku, gdy grupa etnograficzna funkcjonuje na pograniczu grup etnicznych⁶⁷. Jak wynika z zaprezentowanych definicji, trudno jednoznacznie określić status społeczności śląskiej i przypisać tej zbiorowości ściśle określoną kategorię etnograficzną, tym bardziej że brakuje jednolitych definicji w tym zakresie (zarówno w prawie, socjologii, etnografii

65 Por. Biuletyn Sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych z 2008 roku, nr 30 (1588/VI) [http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/A07628CBE-422AD6CC125752300503C3F/\\$file/0158806.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/0/A07628CBE-422AD6CC125752300503C3F/$file/0158806.pdf) (10.11.2018).

66 Por. Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/grupa-etnograficzna;3908272.html> (10.11.2018).

67 Por. K. Radłowska, *Między grupą etnograficzną a narodem. Status Tatarów polskich w świetle dotychczasowych badań*, „Pogranicze. Studia społeczne” 23 (2014), s. 156–157.

czy politologii) i jasno określonych kryteriów kwalifikacji. Nie ulega wątpliwości, że Ślązakom bliżej jest, biorąc pod uwagę wymogi zawarte w u.m.n.e., do mniejszości etnicznej niż narodowej, choć i w tym wypadku nie brakuje pewnych wątpliwości.

Również społeczność kaszubska silnie akcentuje swoją regionalną tożsamość, co znalazło potwierdzenie w czasie spisu powszechnego w 2011 roku, kiedy to 232,5 tys. osób zadeklarowało narodowość kaszubską⁶⁸. Odrębność Kaszubów przejawia się przede wszystkim w języku, który w odróżnieniu od mowy śląskiej uznany został na gruncie u.m.n.e. za język regionalny. Przypuszczać można, że takie rozwiązanie spełniło oczekiwania znacznej części społeczności kaszubskiej w zakresie ochrony ich odrębności, aczkolwiek wydaje się, że charakter tej odrębności jest zbliżony do odrębności społeczności śląskiej, a zatem rozważania w zakresie możliwości pretendowania Ślązaków do statusu mniejszości etnicznej pozostają aktualne także w odniesieniu do społeczności kaszubskiej.

Można zatem stwierdzić, że definicje mniejszości narodowych i etnicznych określone w u.m.n.e. nie są jednoznaczne, co wynika na pewno z niejednoznaczności pojęć „narodowy” i „etniczny”, nie tylko na gruncie prawa, ale także innych nauk społecznych. Wobec tego należy mieć świadomość, że katalog mniejszości narodowych i etnicznych ujętych w u.m.n.e. niekoniecznie ma charakter niezmienny, gdyż wciąż istnieją społeczności, które pretendują do uznania ich za mniejszość narodową bądź etniczną i które na skutek postępujących przemian kulturowych i społecznych czy przemian w zakresie postrzegania własnej tożsamości być może kiedyś taki status uzyskają.

68 Por. *Struktura narodo-etniczna...*, dz. cyt., s. 31.

5. Podsumowanie

Podsumowując prowadzone rozważania, należy stwierdzić, że zdefiniowanie pojęcia mniejszości narodowych i mniejszości etnicznych jest trudne z tego względu, że w zasadzie brakuje jednoznacznych definicji terminów „etniczny” i „narodowy” na gruncie językowym i często są one stosowane zamiennie. W niniejszej publikacji zaprezentowano pojawiające się w literaturze tematu sposoby określania mniejszości narodowych i etnicznych, jednak ich mnogość i nierzadko rozbieżność uniemożliwia określenie w sposób pewny i kategoriyczny znaczenia tych pojęć. Analiza ich warstwy językowej oraz kontekstu pozwala z pewną dozą ostrożności stwierdzić, że mniejszość narodowa ma charakter niejako wtórny, bardziej zaawansowany czy też kwalifikowany w stosunku do mniejszości etnicznej. Pojęcie grupy etnicznej i mniejszości etnicznej wydaje się być pojęciem szerszym, bardziej pojemnym niż pojęcie narodu i mniejszości narodowej. Mniejszość etniczna jawi się w świetle prezentowanych definicji jako społeczność, która w stosunku do reszty ludności danego terytorium charakteryzuje się własną, odrębną genezą pochodzenia, specyficzną kulturą, tradycją, językiem i dąży do zachowania tej odrębności, jednak nie funkcjonuje w ramach własnej zorganizowanej państwowości i też z tak zorganizowaną społecznością się nie utożsamia. Wydaje się, że mniejszość etniczna to z kolei część pewnej grupy etnicznej, która znalazła się w sytuacji, kiedy nie dominuje na danym terytorium (zwykle chodzi o terytorium państwa) i funkcjonuje obok większościowej pod względem liczebności, odmiennej etnicznie grupy. Z kolei mniejszość narodowa stanowi część narodu – tj. grupy etnicznej, którą łączy wspólnota dziejowa i która funkcjonuje w ramach zorganizowanej, własnej państwowości, na określonym terytorium – oraz stanowi społeczność mniejszościową, zwykle na obszarze innego państwa. Wobec tego można stwierdzić, że etniczność to jeden z elementów tożsamości narodowej.

Wyżej zaprezentowane rozumienie mniejszości narodowych i etnicznych nie jest jednak doskonałe, gdyż nie sposób zaprzeczyć istnieniu narodu żydowskiego zanim powstało państwo Izrael, a społeczność ta była rozproszona w diasporze. Podobnie jak nie odmawia się prawa do poczucia polskiej narodowości Polakom w okresie rozbiorów, gdy nie istniało państwo polskie⁶⁹. Być może niecelowe jest dokonywanie rozróżnienia tych dwóch rodzajów społeczności na gruncie normatywnym i właściwe byłoby posługiwanie się jednolitym, stosunkowo szerokim określeniem „niedominującej grupy etnicznej”.

Jak zauważono w trakcie prowadzonych rozważań, na gruncie aktów prawa międzynarodowego pojęcia mniejszości narodowych i etnicznych są stosowane niejako obok siebie, jednak nie są w żaden sposób zdefiniowane. Próby określenia definicji w zakresie międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka o charakterze uniwersalnym pojawiały się wyłącznie na gruncie dokumentów prawnie niewiążących i w zasadzie ograniczały się jedynie do propozycji w zakresie rozumienia pojęcia mniejszości narodowych. Jeśli chodzi z kolei o regionalne systemy ochrony praw człowieka, to także pojęcie mniejszości narodowych stosowane jest na gruncie aktów prawa międzynarodowego częściej (Rada Europy, KBWE/OBWE, WNP, Inicjatywa Środkowoeuropejska). Z kolei odniesienie do społeczności mniejszościowych w źródłach prawa Unii Europejskiej ma zwykle swoje miejsce w tzw. klauzulach antydyskryminacyjnych, w których często pojawia się określenie „pochodzenie etniczne”.

Jeśli chodzi o polskie rozwiązania w zakresie definiowania społeczności mniejszościowych, to określono na gruncie ustawowym

69 Por. K. Zieliński, M. Segal, M. Zani, R. Silberstein, S. Glitzenstein, K. E. Lyamzina, *Sytuacja mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych w wybranych państwach Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości żydowskiej*, Warszawa 2017, s. 14.

zarówno definicję mniejszości narodowych, jak i mniejszości etnicznych, co jest raczej rzadkością w ustawodawstwach innych państw europejskich. Prawdopodobnie rozwiązanie to podyktowane zostało wyraźnym rozróżnieniem na gruncie Konstytucji RP z 1997 roku obu społeczności mniejszościowych (art. 35). W u.m.n.e. nie tylko określono przesłanki uznania danej zbiorowości za mniejszość narodową i etniczną (zarówno o charakterze obiektywnym, jak i subiektywnym), ale również enumeratywnie wymieniono społeczności, które taki status uzyskały. To rozwiązanie, w odróżnieniu od określenia wyłącznie przesłanek uznania za mniejszość, bez wyraźnego wyszczególnienia konkretnych społeczności, z pewnością w sposób jednoznaczny kształtuje sytuację prawną zainteresowanych społeczności.

Przesłanki uznania za mniejszość narodową i etniczną w zasadzie są tożsame z przesłankami proponowanymi w ramach rozwiązań międzynarodowych (m.in. kryterium obywatelstwa). Należy zauważyć, że najistotniejszą cechą, która rozróżnia w u.m.n.e. mniejszość narodową od etnicznej jest przesłanka utożsamiania się z narodem zorganizowanym we własnym państwie (mniejszość narodowa) oraz brak takiego utożsamiania się (mniejszość etniczna). Ustawodawca polski zdecydował się zatem na zastosowanie tzw. kryterium instytucjonalnego, które z kolei nie pojawia się w aktach prawnych o charakterze międzynarodowym. Mniejszość etniczną można zatem postrzegać jako część grupy etnicznej, która nie wykształciła się jako naród zorganizowany w ramach własnej państwowości i która tradycyjnie zamieszkuje na terytorium Polski. Jak wspomniano jednak powyżej, problemów interpretacyjnych dostarcza samo rozumienie pojęcia grupy etnicznej i jej ewentualne odróżnienie od grupy etnograficznej. W tej sytuacji pojawiają się dążenia innych społeczności (w szczególności Ślązaków) – nieuznanych jak dotąd na gruncie u.m.n.e. za mniejszości – do uzyskania takiego statusu. Kwestia przyznania społeczności śląskiej statusu mniejszości pozostaje wciąż aktualna

w dyskursie publicznym, a wątpliwości ustawodawcy w zakresie uznania tej zbiorowości za mniejszość na gruncie normatywnym wydają się mieć zarówno charakter prawny, jak i pozaprawny. Być może wątpliwości natury politycznej są nawet w tym wypadku dominujące.

Trzeba mieć na względzie to, że ciągle postępujące przemiany kulturowe i społeczne czy przemiany w zakresie postrzegania własnej tożsamości oraz ewoluowanie grup etnograficznych w grupy etniczne mogą spowodować w przyszłości zmiany w katalogu mniejszości narodowych i etnicznych na gruncie u.m.n.e.

Streszczenie

Gwarancje w zakresie ochrony praw mniejszości narodowych i etnicznych stały się przedmiotem zainteresowania społeczności międzynarodowej po zakończeniu II wojny światowej. Uznano wówczas, że zapewnienie tym grupom społecznym możliwości pielęgnowania swojej tożsamości, odrębnej od tożsamości reszty społeczeństwa, powinno stanowić jeden z filarów dojrzałej demokracji. To także swego rodzaju filar bezpieczeństwa, gdyż niejednokrotnie nieporozumienia na tle narodowościowym były źródłem konfliktów o charakterze międzynarodowym. Z tego względu odpowiednie gwarancje dla mniejszości narodowych i etnicznych zostały włączone do międzynarodowego systemu ochrony praw człowieka. Podstawową kwestią pozostaje niewątpliwie sposób definiowania mniejszości narodowych i etnicznych, który na gruncie prawa międzynarodowego nie został ujednoczony. Przyznanie społecznościom mniejszościowym na gruncie prawa międzynarodowego pewnych gwarancji nie zawsze wiąże się nawet z określeniem w aktach prawa międzynarodowego ich definicji; kwestię takiego ustalenia pozostawia się w gestii poszczególnych państw. W publikacji podjęto próbę przedstawienia sposobu definiowania mniejszości narodowych i etnicznych w piśmiennictwie oraz różnic, jakie zaznacza się w rozumieniu pojęcia „narod” i „grupa etniczna”. Scharakteryzowano sposób definiowania tych grup społecznych w aktach prawnych uchwalanych w ramach uniwersalnego systemu ochrony praw człowieka oraz w ramach regionalnych systemów ochrony praw mniejszości, funkcjonujących w ramach Rady Europy, OBWE, WNP, Inicjatywy Środkowoeuropejskiej oraz Unii Europejskiej. W końcu

podjęto próbę charakterystyki i oceny polskich rozwiązań w zakresie ochrony i sposobu definiowania mniejszości narodowych i etnicznych na gruncie normatywnym, uwzględniając również problematykę społeczności śląskiej pretendującej do uznania jej za mniejszość narodową. Dokonano także porównania konstrukcji definicji przyjętych przez polskiego ustawodawcę ze standardami międzynarodowymi w tym zakresie.

Słowa kluczowe: mniejszości narodowe i etniczne, naród, grupa etniczna, ochrona praw człowieka, ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym

Summary

Definition of national and ethnic minorities in Polish legislation against the background of international solutions

Guarantees regarding the protection of the rights of national and ethnic minorities became the subject of interest of the international community after the end of World War II. It was then decided that providing these social groups with the opportunity to cultivate their identity, separate from that of the rest of society, should constitute one of the pillars of a mature democracy. It is also a kind of security pillar, as nationality misunderstandings have often been the source of international conflicts. For this reason, appropriate guarantees for national and ethnic minorities have been incorporated into the international system of human rights protection. The basic issue is undoubtedly the way of defining national and ethnic minorities, which has not been unified on the basis of international law. Granting certain guarantees to minority communities under international law does not always involve specifying their definitions in acts of international law, leaving the question of such determination to individual states. The publication attempts to present the way of defining national and ethnic minorities in the literature and the differences that are marked in the understanding of the concept of “nation” and “ethnic group.” Characterized is the way of defining these social groups in legal acts adopted within the universal system of human rights protection and within the regional systems of protection of minority rights, operating within the Council of Europe, OSCE, the Commonwealth of Independent States, the Central European Initiative and the European Union. Finally, an attempt was made to characterize and evaluate Polish solutions in the

field of protection and the way of defining national and ethnic minorities on a normative basis, also taking into account the problems of the Silesian community that aspires to be recognized as a national minority. The construction of definitions adopted by the Polish legislator was also compared with international standards in this regard.

Keywords: national and ethnic minorities, nation, ethnic group, protection of human rights, the act on national and ethnic minorities and on the regional language

Marek Mazurkiewicz

<https://orcid.org/0000-0001-5551-2626>

UNIWERSYTET OPOLSKI

Ochrona praw mniejszości narodowych i etnicznych na tle zmian politycznych w Polsce – przyczynek do dyskusji

Wprowadzenie

Ostatnie wybory parlamentarne odbyły się 25 października 2015 roku. W ich wyniku doszło do zmiany władzy w Polsce. Większość parlamentarną zdobyło Prawo i Sprawiedliwość, uzyskując 37,58% głosów¹. Frekwencja wyborcza wyniosła w skali kraju 50,92%, w województwie opolskim osiągnęła ona poziom 43,12%. Warto podkreślić, że według danych Państwowej Komisji Wyborczej na dzień wyborów uprawnionych do głosowania w Polsce było dokładnie 30 629

1 https://parlament2015.pkw.gov.pl/349_wyniki_sejm (1.12.2018).

150 osób, a z prawa wyborczego skorzystało 15 595 335, a gdy liczbę głosów oddanych na pis odniesiemy do liczby osób uprawnionych do głosowania, to uzyskamy wynik 18,64%. Innymi słowy, zwycięska parta uzyskała większość parlamentarną dzięki poparciu nieco mniej niż 1/5 społeczeństwa. Uzyskany mandat społeczny uprawnił zwycięską partię do misji sformułowania składu rady ministrów i przejścia steru rządów Polsce. Z politologicznego punktu widzenia fakt, iż pis zdobyło więcej niż połowę mandatów w sejmie mógł (i nadal może) wskazywać, na to że partia ta ma polityczne i prawne możliwości do realizacji większości swoich założeń programowych².

Tab. Wyniki wyborów do Sejmu RP z 2015 roku

Lp.	Nazwa komitetu	Liczba mandatów	Zdobyte głosy	Procent głosów
1	Komitet Wyborczy Prawo i Sprawiedliwość	235	5 711 687	37,58%
2	Komitet Wyborczy Platforma Obywatelska RP	138	3 661 474	24,09%
3	Komitet Wyborczy Wyborców „Kukiz'15”	42	1 339 094	8,81%
4	Komitet Wyborczy Nowoczesna Ryszarda Petru	28	1 155 370	7,60%
5	Koalicyjny Komitet Wyborczy Zjednoczona Lewica SLD + TR + PPS + UP + Zieloni	0	1 147 102	7,55%
6	Komitet Wyborczy Polskie Stronnictwo Ludowe	16	779 875	5,13%
7	Komitet Wyborczy KORWiN	0	722 999	4,76%
8	Komitet Wyborczy Partia Razem	0	550 349	3,62%
9	Komitet Wyborczy Wyborców Zbigniewa Stonogi	0	42 731	0,28%
10	Komitet Wyborczy Wyborców Mniejszość Niemiecka	1	27 530	0,18%
11	Komitet Wyborczy Wyborców Zjednoczeni dla Śląska	0	18 668	0,12%
12	Komitet Wyborczy Wyborców JOW Bezpartyjni	0	15 656	0,10%
13	Komitet Wyborczy Wyborców Grzegorza Brauna „Szczęść Boże!”	0	13 113	0,09%

2 Program wyborczy pis do pobrania na stronie: <http://pis.org.pl/document/archive/download/128> (1.12.2018).

Lp.	Nazwa komitetu	Liczba mandatów	Zdobyte głosy	Procent głosów
14	Komitet Wyborczy Kongres Nowej Prawicy	0	4852	0,03%
15	Komitet Wyborczy Samoobrona	0	4266	0,03%
16	Komitet Wyborczy Wyborców Ruch Społeczny Rzeczypospolitej Polskiej	0	3941	0,03%
17	Komitet Wyborczy Wyborców Obywatele do Parlamentu	0	1964	0,01

Źródło: https://parlament2015.pkw.gov.pl/349_wyniki_sejm (1.12.2018).

Silna pozycja parlamentarna może być fundamentem stabilności politycznej tej formacji oraz stabilności sprawowania rządów w Polsce. Przejawem tejże stabilności może być natomiast fakt, że po raz pierwszy po 1989 roku większość parlamentarna nie musi uczestniczyć w przetargach koalicyjnych. Brak konieczności poszukiwania kompromisów w sferze realizacji założeń programu wyborczego jest z punktu widzenia praktyki politycznej znaczącym atutem, lecz z drugiej strony na większości parlamentarnej spoczywa tym większa – można rzec moralna – odpowiedzialność, że forma sprawowania rządów, wyłonionej w demokratycznych wyborach formacji, będzie polegała, co oczywiste, na rządach większości, lecz z poszanowaniem praw mniejszości. Ta najbardziej ogólna definicja założeń demokracji liberalnej³, na której oparty jest polski system polityczny, ma też wskazywać na fakt, że oprócz immanentnych ograniczeń systemu opartych na Monteskiuszowskiej zasadzie trójpodziału władz⁴, środowiska polityczne sprawujące władze winne być świadome pokus

3 O teorii demokracji patrz dzieła klasyków: R. Dahl, *Demokracja i jej krytycy*, Kraków 1995, J. Schumpeter, *Kapitalizm. Socjalizm. Demokracja*, Warszawa 1995; G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998.

4 Dzieło Monteskiusza *O duchu praw* dostępne w sieci w ramach wolnych lektur: <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/o-duchu-praw.pdf> (1.12.2018).

i zagrożeń wynikających z przewagi prawnoinstytucjonalnej nad innymi aktorami politycznymi i ogółem społeczeństwa.

Rządy PiS charakteryzują się wysoką dynamiką zmian, które dotyczą wiele sfer życia społecznego w Polsce oraz grup zawodowych pracujących w sektorze administracji publicznej (w szczególności w administracji rządowej i sądownictwie). Obserwatorzy polskiej sceny politycznej i publicyści zwracają uwagę, że dynamikę tę widać szczególnie w procesie legislacyjnym, który w porównaniu do lat wcześniejszych ma wyraźnie szybsze tempo⁵.

Nie można pominąć faktu, że ta polityka zmiany budzi kontrowersje. Reakcją społeczną na kierunki, zakres i tempo polityki zmiany były protesty społeczne, które odbywały się już w grudniu 2015 roku, czyli niecały miesiąc po zaprzysiężeniu rządu pod kierownictwem Beaty Szydło⁶. W październiku 2016 roku w wielu polskich miastach protestowały kobiety w ramach „czarnego protestu”⁷. Warto też odnotować, że w lipcu 2017 roku, w czasie procesu legislacyjnego związanego z nowelizacją ustawy: o Krajowej Radzie Sądownictwa, ustawy – Prawo o ustroju sądów powszechnych oraz ustawy o Sądzie Najwyższym społeczny sprzeciw wyrażano łącznie w ponad 250 miastach na terenie całego kraju⁸. Polityka PiS krytykowana jest

5 P. Kościński, *Jak PiS zmienił tworzenie prawa? Rekordowe tempo, omijanie konsultacji...*, <http://wyborcza.pl/7,75398,21328265,jak-pis-zmienil-tworzenie-prawa-rekordowe-tempo-omijanie-konsultacji.html> (1.12.2018).

6 K. Skórzyński, *Dziesiątki tysięcy ludzi na ulicach w całej Polsce. Protesty w obronie demokracji i przeciwko działaniom PiS*, <https://fakty.tvn24.pl/ogladaj-online,60/w-calej-polsce-protesty-w-obronie-demokracji-i-przeciwko-dzialaniu-pis,602461.html> (1.12.2018).

7 PAP, *Czarny protest. Manifestacje w wielu miastach w Polsce. Ile osób wzięło udział w demonstracjach?*, <https://wiadomosci.wp.pl/czarny-protest-manifestacje-w-wielu-miastach-w-polsce-ile-osob-wzielo-udzial-w-demonstracjach-6043943038128769a> (1.12.2018).

8 Zob. <http://biqdata.wyborcza.pl/biqdata/7,159116,22176137,wszystkie-protesty-na-jednej-mapie-w-obronie-sadow-spotkalismy.html> (1.12.2018).

także za granicą, za zmiany prawne, które dotyczą sądownictwa, politykę klimatyczną, ochronę środowiska, czy polskie zaangażowanie w rozwiązanie kryzysu uchodźczego⁹.

Polityka pis określana jest publicystycznie i marketingowo „dobrą zmianą”. Określenie to jest zbiorczym terminem, odnoszącym się do kierunku i zakresu zmian, jakie w polskim życiu publicznym zaczęła wprowadzać zwycięska formacja. W tym sensie „dobrą zmianą” zaczęto nazywać skutki polityki rządzącej partii¹⁰.

Z ideowego punktu widzenia pis należy przyporządkować konserwatywnemu nurtowi myśli politycznej, choć w prezentowanych na przestrzeni lat programach politycznych można także odnaleźć elementy nawiązujące do społecznej nauki Kościoła katolickiego, pozycjonujące tę partię w obszarze partii chrześcijańsko-demokratycznych. W programie wyborczym pis z 2009 roku profil ideowy ugrupowania został ujęty w następujący sposób: „W naszym ugrupowaniu połączyły się główne nurty polityczne nawiązujące do myśli chrześcijańsko-demokratycznej, katolicko-narodowej, niepodległościowej i konserwatywnej”¹¹. Istotnie, w narracji czołowych przedstawicieli

9 M. Becker, T. Dudek, *EU-Posten für polnische Parteigünstlinge*, <http://www.spiegel.de/politik/ausland/eu-posten-fuer-verwandte-von-pis-partiegroessen-a-1241277.html> (1.12.2018).

10 Szeroko komentowanym na łamach prasy, głównie „Gazety Wyborczej”, był raport Macieja Gduli pt. *Dobra zmiana w Miastku. Neoautorytaryzm w polskiej polityce z perspektywy małego miasta*. Jak czytamy w streszczeniu opracowania: „Raport przedstawia wyniki badania poglądów i postaw politycznych mieszkańców małego miasta w dwa lata po objęciu rządów w Polsce przez Prawo i Sprawiedliwość. Celem badania było zdobycie pogłębionej wiedzy o źródłach poparcia dla pis-u, które utrzymuje się dziś na poziomie przekraczającym wynik wyborczy partii. W tym celu badanie przeprowadzono nowatorską metodą, łącząc wywiady biograficzne z wywiadami pogłębionymi”. Treść raportu dostępna na stronie: <http://krytykapolityczna.pl/file/sites/4/2017/10/Dobra-zmiana-w-Miastku.pdf> (1.12.2018).

11 *Nowoczesna. Solidarna. Bezpieczna Polska. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Kraków 2009, s. 7, <http://old.pis.org.pl/unit.php?o=partia&p=docs&iddoc=148> (1.12.2018).

tej partii silnie akcentowane są zagadnienia narodowe, ale także definicje narodu¹², przy jednoczesnym eksponowaniu polocentrycznej wizji przeszłości, która w nieznacznym stopniu uwzględnia optykę mniejszości narodowych i etnicznych¹³.

To niewielkie znaczenie problematyki mniejszości narodowych i etnicznych w narracji siły politycznej sprawującej obecnie władzę w Polsce sprawia, że na tle szeregu dziedzin życia społeczno-politycznego w Polsce, które uległy modyfikacjom lub wpływom „dobrej zmiany”, interesujący wydaje się obszar polityki państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznych. Obszar ten znajduje się bowiem poza głównym nurtem zainteresowania partii politycznych, aczkolwiek stosunek państwa i debaty publicznej do zagadnień mniejszościowych może być z jednej strony miarą otwartości

-
- 12 Jarosław Kaczyński w grudniu 2018 roku na jednej z imprez poświęconych stuleciu polskiej niepodległości, organizowanej przez Instytut Pamięci Narodowej zdefiniował jego rozumienie pojęcia narodu: „Naród to pojęcie jeszcze bardziej uwikłane w różnego rodzaju spory. Jeśli spojrzeć na współczesność, na ten świat, w którym dzisiaj żyjemy, to jest to pojęcie kwestionowane z bardzo różnych punktów widzenia (...). Przy czym krytyka zwykle wynika z tego, że mamy do czynienia z pewną, na ogół celową operacją, zmierzającą do tego, żeby pojęcie «naród» (...) utożsamiać z pojęciem nacjonalizmu, a pojęcie nacjonalizmu utożsamiać z pojęciem szowinizmu (...). W ten sposób dochodzi do radykalnego niekiedy zakwestionowania samego pojęcia narodu, a w każdym razie właściwości jego stosowania, a także moralnie dodatniej oceny tej wspólnoty, jaką jest naród – dowodził. Jest wspólnotą, która zaspakaja dwie niezwykle ważne potrzeby społeczne, potrzeby człowieka, także potrzeby indywidualne. To znaczy potrzebę utożsamienia się z jakąś wspólnotą, a z drugiej strony także potrzebę odróżnienia się. Te dwie potrzeby są łącznie czymś, co buduje świadomość narodową” (*Naród to pojęcie kwestionowane z bardzo różnych punktów widzenia*, <https://www.wprost.pl/kraj/10173865/kaczynski-narod-to-pojecie-kwestionowane-z-bardzo-roznych-punktow-widzenia.html> (1.12.2018)).
- 13 Zob. np. M. Janicki, W. Władysław, *Jak pis wykorzystuje w swoich rządach politykę historyczną. Historia na usługach*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1728102,1,jak-pis-wykorzystuje-w-swoich-rzadach-polityke-historyczna.read> (1.12.2018).

polityki i społeczeństwa na narodowościowy pluralizm, z drugiej zaś wskaźnikiem stopnia dojrzałości systemu demokratycznego¹⁴.

Polskie społeczeństwo jest niemal monoetniczne. Jeśli bowiem spojrzymy na jego charakterystykę społeczno-demograficzną, to zauważmy, że jedynie 3,8% społeczeństwa polskiego zalicza się do ludności niepolskiej (mniejszości narodowe i etniczne oraz cudzoziemcy)¹⁵. Warto przypomnieć, że mniejszości narodowe i etniczne ujawniły się w Polsce po 1989 roku, ale dopiero po wynikach spisu powszechnego 2002 roku można było mieć pojęcie o ilościowej oraz geograficznej

-
- 14 Dla podkreślenia tego stwierdzenia warto przytoczyć w tym miejscu słowa Marka Safjana, prezesa Trybunału Konstytucyjnego w latach 1998–2006: „Problem stosunku do mniejszości stał się współcześnie swoistym miernikiem demokracji społeczeństw. Demokrację postrzega się bowiem coraz częściej właśnie przez pryzmat zdolności społeczeństwa do zapewnienia funkcjonującym w jego ramach mniejszościom możliwości realizacji należnych im uprawnień i swobód, manifestacji swojej odrębności i wyboru metod potwierdzenia własnej tożsamości” (M. Safjan, *Pozycja mniejszości w Polsce w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/wystapienia/1998_2006/20031003.pdf (1.12.2018)).
- 15 Podczas ostatniego spisu powszechnego z możliwości wyrażenia złożonych (podwójnych) tożsamości etnicznych skorzystało ponad 917 tys. osób, 9 lat wcześniej niepolską deklarację tożsamościową wyraziło 471 tys. osób. Trudno jednak te dwie wartości porównywać i zastanawiać się nad tym, czy liczba ponad 900 tys. złożonych deklaracji narodowościowo-etnicznych była przejawem ujawniających się procesów polegających na tożsamościowej emancypacji, czy też zmiana metodologii gromadzenia danych spisowych pozwoliła na skuteczniejsze uchwycenie skali i charakterystyki podziałów narodowościowo-etnicznych. Por. <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosci-polski-nsp-2011,22,1.html>, <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/> (1.12.2018). O metodologii spisowej, a także jej krytyce zob. G. Gudaszewski, *Identyfikacje etniczne w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań w 2011 roku, w: Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku*, red. S. Łodziński, K. Warmińska, G. Gudaszewski, Warszawa 2016, s. 56–120.

skali narodowościowo-etnicznego zróżnicowania społeczeństwa polskiego. Wyniki spisu były impulsem do rozwoju i pogłębienia badań nad problematyką mniejszości narodowych i etnicznych, a ponadto zwrócenia ogółowi społeczeństwa uwagi na kwestie mniejszościowe. Wydaje się, że spis zmobilizował także polityków do prawnego upodmiotowienia mniejszości, bowiem (o czym będzie jeszcze mowa w artykule) trzy lata po jego realizacji Sejm RP uchwalił ustawę o mniejszościach narodowych i etnicznych i o języku regionalnym. Wcielanie w życie polskiego prawa na rzecz mniejszości w sposób naturalny zaczęło dostarczać materiału do badań i analiz.

Po 15 latach od spisu powszechnego z 2002 roku i po 13 latach obowiązywania ustawy o mniejszościach polska literatura doczekała się już dużej liczby opracowań, które podejmują temat mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Badacze zagadnienia mniejszości kierunkują swoje zainteresowania na kilka obszarów działalności tych społeczności. W obszarze politycznym i rywalizacji politycznej warto odnotować opracowania Ewy Ganowicz¹⁶ oraz Janusza Mieczkowskiego¹⁷, który specjalizuje się także w badaniu mediów mniejszości narodowych¹⁸. W obszarze prawa na rzecz mniejszości i jego

-
- 16 Por. E. Ganowicz, *Rywalizacja polityczna mniejszości narodowych w wyborach samorządowych w Polsce po roku 1989*, Opole 2014; E. Ganowicz, W. Opióła, *Specyfika partyjnej rywalizacji politycznej w wyborach do samorządu terytorialnego w roku 2014 na przykładzie województwa opolskiego*, „Przegląd Politologiczny” 2017 nr 2, s. 137–155; E. Ganowicz, *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce a bezpieczeństwo państwa*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2015 nr 10, s. 165–181.
 - 17 *Mniejszości w wyborach. Wybory mniejszości. Z badań nad partycypacją polityczną mniejszości narodowych i etnicznych*, red. J. Mieczkowski, Szczecin 2017.
 - 18 J. Mieczkowski, *Przemiany prasy mniejszości narodowych a rok 1989*, w: *Media a rok 1989. Obraz przemian i nowe zjawiska na rynku*, red. Ł. Szurmiński, Warszawa 2010, s. 137–147; *Perspektywy i zagrożenia w funkcjonowaniu prasy mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010, s. 303–313.

realizacji w Polsce oraz na tle porównawczym nie można pominąć pozycji Grzegorza Janusza¹⁹, prac redagowanych przez Sławomira Łozińskiego²⁰ i Cezarego Trosika²¹.

Ważną pozycję w badaniu problematyki mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce zajmuje opolskie środowisko naukowe, które uwagę badawczą kierunkuje na kwestie liczebności i geografii mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce (prace Kazimierza Szczygielskiego²²), znaczenia mniejszości niemieckiej dla polsko-niemieckich stosunków (prace Aleksandry Trzcielińskiej-Polus²³) oraz aktywności politycznej mniejszości niemieckiej (prace Michała Lisa²⁴). Należy tu także wspomnieć o badaniach socjologicznych autorstwa Anny Śliz i Marka S. Szczepańskiego, które podejmują zagadnienie zróżnicowania kulturowego na terenie Śląska Opolskiego,

19 G. Janusz, *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011.

20 *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego Ludności z 2011*, red. S. Łodziński, K. Warmińska, G. Gudaszewski, Warszawa 2016.

21 *Między łękiem a nadzieją: dziesięć lat funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005–2015)*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trosiak, Poznań 2015.

22 Por. K. Szczygielski, *Etniczny kontekst procesów demograficznych i społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego*, „Śląsk Opolski” 2004 nr 4, s. 63–72; K. Szczygielski, *Mniejszości narodowe i etniczne w województwie opolskim a język niepolSKI (w świetle ustaleń Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r.)*, „Śląsk Opolski” 2005 nr 3, s. 5–12; K. Szczygielski, *Geografia mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce: ujęcie ilościowe*, Opole 2006.

23 A. Trzcielińska-Polus, *Mniejszość niemiecka w Polsce. Implementacja art. art. 20–22 Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 1991 r.*, w: *Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy 1991–2011*, red. W. M. Góralski, Warszawa 2011, s. 370–392; A. Trzcielińska-Polus, *Ewolucja roli mniejszości niemieckiej w Polsce oraz Polonii w Niemczech w stosunkach polsko-niemieckich pod koniec XX i na początku XXI w.*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016 nr 2, s. 23–41.

24 M. Lis, *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim 1989–2014. Z bagażem przeszłości w realiach współczesności*, Opole 2015; M. Lis, *Śląsk Opolski w warunkach transformacji ustrojowej państwa od 1989 roku*, Opole 2013.

także w aspekcie procesów zachodzących zmian tożsamościowych społeczności śląskiej²⁵. Interesującym obszarem badań naukowych jest ponadto aspekt korzystania przez mniejszości narodowe i etniczne z możliwości wsparcia, jakie daje polskie prawo. W tym kontekście mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim i jej aktywność na płaszczyźnie społeczno-politycznej często staje się przedmiotem analiz²⁶.

Powodem dużego zainteresowania badaczy działalnością mniejszości niemieckiej na płaszczyźnie społeczno-politycznej jest oczywiście fakt liczebności tej społeczności i stopień zorganizowania. Na tle innych polskich mniejszości Niemcy skupieni w Towarzystwie Społeczno-Kulturalnym na Śląsku Opolskim posiadają nie tylko zdecydowanie bardziej rozbudowaną strukturę organizacyjną²⁷, lecz także aktywniej i skuteczniej korzystają z zapisów polskiego prawa na rzecz mniejszości. Dlatego też analizowanie polityki państwa polskiego wobec mniejszości narodowych i etnicznej na przykładzie mniejszości niemieckiej wydaje się interesujące pod względem badawczym. W oparciu o doświadczenia tej społeczności można bowiem

25 Por. A. Śliz, M. S. Szczepański, *Wielokulturowość współczesna: terminy, idee, teorie i aktorzy*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa” 6 (2015), s. 13–27; A. Śliz, *Wielokulturowość: stygmat współczesnego świata? Próba analizy socjologicznej*, Opole 2017; M. S. Szczepański, A. Śliz, *Kim jestem? Identyfikacje i tożsamości społeczne: przypadek Górnego Śląska*, „Nauka” 2018 nr 1, s. 129–142.

26 Por. A. Kuczała, *Mniejszość niemiecka w życiu politycznym województwa opolskiego*, „Politeja” 2014 nr 5, s. 395–410; M. Alberska, *Komitet wyborczy mniejszości niemieckiej na Śląsku Opolskim w wyborach samorządowych 1990–2006*, „Acta Politica. Zeszyty Naukowe Uniwersytet Szczecińskiego” 2014 nr 1, s. 153–163; M. Mazurkiewicz, *Partycypacja mniejszości niemieckiej w polskim życiu publicznym po 1989 r. – przypadek Śląska Opolskiego*, „Rocznik Ziemi Zachodnich” 2017 nr 1, s. 143–164; M. Mazurkiewicz, *Regionalne uwarunkowania polityki polskiej wobec mniejszości narodowych i etnicznych na przykładzie województwa opolskiego*, „Studia Śląskie” 77 (2015), s. 53–74.

27 Więcej zob. <http://skgd.pl/strefa-dfk/kola-dfk/> (1.12.2018).

dokonywać ogólnej charakterystyki polityki polskiej w odniesieniu do mniejszości.

Mając powyższe na uwadze, w niniejszym artykule skupimy się na próbie oceny polskiej polityki stosunku do mniejszości narodowych i etnicznych po 2015 roku, tj. po zmianie władzy w Polsce w wyniku wyborów parlamentarnych z 26 października 2015 roku, biorąc za punkt odniesienia kwestie poziomu finansowania działalności organizacji mniejszości ze strony rządu RP, realizację zapisów ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych i o języku regionalnym²⁸, częstotliwości posiedzeń Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych²⁹ oraz ocenę skutków zmian wprowadzanych przez PiS, jakie dotknęły jednostki administracji rządowej wykonujące zadania na rzecz mniejszości³⁰. Cezurą zamykającą niniejszą refleksję jest grudzień 2018 roku i coroczna informacja Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji na temat wysokości dotacji na realizację w 2019 roku zadań mających na celu ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych oraz zachowanie i rozwój języka regionalnego. Z uwagi na pewne ograniczenia metodologiczne w zakresie porównywania jakości polityki na rzecz mniejszości realizowanej przez polski rząd przed 2015 rokiem i po nim w części artykułu, która ten

28 Dz.U. 2005 nr 17 poz. 141.

29 Ustawa wskazuje, że posiedzenia powinny odbywać się nie rzadziej niż raz na 6 miesięcy (art. 28.1).

30 Próby całościowej analizy rezultatów ustawy o mniejszościach podjął się w 2015 roku ośrodek poznański w ramach konferencji *Między łękiem i nadzieją. 10 lat obowiązywania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*, którą zorganizował Wydział Nauk Politycznych i Dziennikarstwa Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pokłosiem konferencji jest opracowanie pod tym samym tytułem *Między łękiem i nadzieją. 10 lat obowiązywania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005–2015)*, red. A. Adamczyk, A. Saksona, C. Trosiaka, Poznań 2015.

problem naświetla, autor, przyjmując eseistyczną narrację, posiłkuje się osobistym doświadczeniem i posiadaną wiedzą środowiskową.

Polska polityka na rzecz mniejszości narodowych i etnicznych

Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, dlaczego ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych została uchwalona przez polski sejm dopiero w 2005 roku. Można dywagować, czy tak długo trwał okres „dojrzwania” polskiego społeczeństwa i polityków do tego, by w pełni upodmiotowić osoby o innym niż polskie pochodzenie, czy też w kolejnych po 1989 roku kadencjach Sejmu RP nie było odpowiedniego „klimatu politycznego”. Sławomir Łodziński przypomina, że większość polskich partii politycznych po 1989 roku, które miały swoich przedstawicieli w parlamencie, zwracała uwagę na wagę kwestii ochrony i wsparcia mniejszości narodowych i etnicznych³¹. Nie miało to jednak przez wiele lat odzwierciedlenia w konkretnych działaniach politycznych ukierunkowanych na opracowanie projektu ustawy i skuteczne przeprowadzenie procesu legislacyjnego. Projekt ustawy o mniejszościach, który doczekał się uchwalenia w postaci ustawy – obowiązującego prawa, wpłynął do łaski marszałkowskiej dopiero w 2002 roku. Aczkolwiek – co ponownie warto podkreślić – dwuletni okres dyskusowania ustawy wskazywał, że jest to materia społecznie ważna i budząca kontrowersje³². Spośród wielu spornych

31 S. Łodziński, Kancelaria Sejmu. Biuro Studiów i Ekspertyz, *Wyrównanie czy uprzywilejowanie. Spory dotyczące projektu ustawy o ochronie mniejszości narodowych (1989–2005)*. Raport nr 232, Warszawa 2005, s. 3.

32 Pierwsze czytanie projektu ustawy odbyło się 15 lutego 2002 roku, drugie czytanie – dopiero 23 września 2004 roku, uchwalenie nastąpiło 6 stycznia 2005 roku. Zob. przebieg procesu legislacyjnego: <http://orka.sejm.gov.pl/proc4.nsf/opisy/223.htm> (1.12.2018).

zagadnień, które wydłużały proces legislacyjny, i które w przypadku poprzednich projektów ustaw, przyczyniały się do niepowodzenia inicjatywy ustawodawczej, zdecydowanie najtrudniejszym była definicja mniejszości. Ostatecznie, w obowiązującej od 2005 roku ustawie przyjęto typologiczny charakter definicji mniejszości, obejmujący 6 kryteriów³³.

Ustawa wprowadziła szereg nowych rozwiązań na rzecz mniejszości, które zrównały zakres ochrony i wsparcia tych społeczności z europejskim standardem. Do najistotniejszych należą niewątpliwie: instytucja Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych, możliwość używania dodatkowych nazw miejscowości w języku mniejszości i stosowania języka mniejszości w kontakcie obywatela z gminą (język pomocniczy). Ustawa doczekała się szeregu aktów wykonawczych³⁴.

Ważnym uzupełnieniem tych aktów prawnych są zapisy innych ustaw i rozporządzenia, które umożliwiają zachowanie i rozwój tożsamości mniejszości narodowych i etnicznych na płaszczyźnie edukacyjnej. W tym kontekście należy wspomnieć o zapisach ustawy o systemie oświaty oraz tzw. rozporządzeniu tożsamościowym³⁵.

33 Mniejszości narodową jest grupa, która: 1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej; 2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją; 3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji; 4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę; 5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat; 6) utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

34 Zob. <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/zapisy-z-konstytucji-r> (1.12.2018).

35 Mowa o rozporządzeniu Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 listopada 2007 r. w sprawie warunków i sposobu wykonywania przez przedszkola, szkoły i placówki publiczne zadań umożliwiających podtrzymywanie poczucia tożsamości narodowej, etnicznej i językowej uczniów należących do mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym. Tekst

Ostatnie z wymienionych ma kluczowe znaczenie dla samorządowej działalności na rzecz mniejszości, albowiem opiera się na algorytmie, na podstawie którego obliczana jest wysokość corocznej subwencji oświatowej, jaką jednostki samorządu terytorialnego otrzymują na organizację edukacji mniejszościowej.

Jeśli spróbujemy scharakteryzować, w jaki sposób działa system ochrony i wsparcia mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce, to zauważymy, że ma on dwa wymiary: formalny i finansowy. Pierwszy tworzy możliwość używania na poziomie gminy języka mniejszości (pomocniczego) oraz wprowadzenia dodatkowej nazwy miejscowości (dwujęzyczne tablice). Drugi natomiast pozwala na „wykonywanie zadań i inicjatyw umożliwiających rozwój, kształtowanie i podtrzymywanie poczucia odrębności mniejszości w dziedzinie kultury i edukacji, realizację projektów i działalność statutową organizacji mniejszości”³⁶.

W 2018 roku Urzędowy Rejestr Gmin, w których jest używany język pomocniczy, obejmował 33 gminy, z czego 22 z województwa opolskiego³⁷, a w rejestrze gmin, na obszarze których są używane nazwy w języku mniejszości, wpisano 60 gmin, z czego 28 z terenu województwa opolskiego. Ostatniego wpisu w pierwszym z wymienionych rejestrów dokonano w 2014 roku (gmina Luzino – język kaszubski), w drugim zaś w marcu 2018 roku (gmina Władysławowo – język kaszubski).

dostępny na serwisie mniejszości narodowych i etnicznych: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/zapisy-z-konstytucji-r/6457,Rozporzadzenie-Ministra-Edukacji-Narodowej-w-sprawie-warunkow-i-sposobu-wykonania.html> (1.12.2018).

36 Szerzej: M. Mazurkiewicz, *Regionalne uwarunkowania...*, dz. cyt., s. 56.

37 Por. <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/rejestry/rejestr-gmin/6794,Rejestr-gmin-na-ktorych-obszarze-sa-uzywane-nazwy-w-jezyku-mniejszosci.html>; <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/rejestry/urzedowy-rejestr-gmin/6884,Urzedowy-Rejestr-Gmin-w-ktorych-jest-uzywany-jezyk-pomocniczy.html> (1.12.2018).

Próbując dokonać zestawienia i podsumowania skali pomocy udzielonej mniejszościom w ramach drugiego z wymienionych wymiarów wsparcia, należy zauważyć, że ma on dwa główne źródła. W pierwszym przypadku, w którym dysponentem jest minister właściwy ds. mniejszości, czyli minister spraw wewnętrznych i administracji, mniejszości uzyskują wsparcie finansowe w ramach dotacji i otwartych konkursów ofert. W drugim natomiast odbiorcami wsparcia są samorządy, które organizują naukę języków mniejszości, a środki przyznawane są przez resort edukacji w ramach powiększonej oświatowej części subwencji ogólnej.

Finansowanie „zadań mających na celu ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych oraz zachowanie i rozwój języka regionalnego” utrzymuje się od kilku lat na podobnym poziomie, wynoszącym ok. 15–16 mln zł³⁸. Pod tym względem rząd pis kontynuuje politykę poprzedników, zachowując niemal ten sam poziom finansowania działalności organizacji mniejszości, choć forma przyznawania dotacji i zmiany w zakresie aplikowania o środki budziły po stronie mniejszości kontrowersje³⁹.

38 W grudniu 2018 roku MSWiA opublikowało wykaz dotacji celowych, podmiotowych i na inwestycje na realizację w 2019 roku zadań mających na celu ochronę, zachowanie i rozwój tożsamości kulturowej mniejszości narodowych i etnicznych oraz zachowanie i rozwój języka regionalnego. Suma dotacji wynosi 14,9 mln zł.

39 W grudniu 2016 roku MSWiA przyznało środki dla organizacji mniejszości w kwocie ok. 11 mln zł, co spotkało się z nerwową reakcją środowiska, bowiem kolejne kilka milionów zostało rozdysponowane w kolejnym roku. Zmiana trybu przyznawania środków finansowych nie była wcześniej konsultowana z mniejszościami, a to sprawiło, że wiele organizacji dotknęły problemy finansowe. Dotacje MSWiA stanowią bowiem główne źródło dochodów tych podmiotów. Więcej: M. Chołodowski, *Pogrom mniejszości. Urzędnicy MSWiA podzielili dotacje według swego uznania*, <http://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/1,35241,21168189,pogrom-mniejszosci-urzednicy-mswia-podzielili-dotacje-wedlug.html> (1.12.2018).

Inaczej przedstawia się sytuacja, jeśli chodzi o kwoty przeznaczone na organizację edukacji mniejszościowej. W tej kwestii środki finansowe od lat systematycznie rosły, bowiem wzrastała też kwota bazowa części oświatowej subwencji ogólnej przypadająca na jednego ucznia. Kwoty te w latach szkolnych 2013/2014 i 2014/2015 osiągnęły poziom od 316 do 346 mln zł. W latach 2016/2017 i 2017/2018 było to odpowiednio: 374,25 mln zł i 364,8 mln zł⁴⁰. Spadek wielkości dofinansowania odnotowany w minionym roku szkolnym można wytłumaczyć mniejszą liczbą uczniów⁴¹.

W oparciu o te dane trudno wykazać, że polityka państwa polskiego na rzecz mniejszości pod rządami PiS uległa zmianie. Co interesujące, największa część kwoty przeznaczanej na organizację edukacji języków mniejszości od lat przypada na naukę języka niemieckiego jako języka mniejszości na terenie województwa opolskiego; w roku szkolnym 2013/2014 opolskie gminy otrzymały z tego tytułu ponad 79 mln zł dodatkowych środków finansowych subwencji oświatowej, a w kolejnym nieco ponad 83 mln zł⁴². Skalę wsparcia dobrze obrazuje także liczba uczniów, którzy uczęszczają na dodatkowe zajęcia języka niemieckiego jako języka mniejszości. Po raz kolejny warto posłużyć się przykładem województwa opolskiego. Kilka lat temu, bo w roku szkolnym 2011/2012, w szkołach podstawowych województwa opolskiego ponad 33% uczniów⁴³ uczestniczyło w tego rodzaju zajęciach⁴⁴.

40 Por. <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/oswiata/informacje-dotyczace-o> (1.12.2018).

41 Zgodnie z danymi Systemu Informacji Oświatowej w polskim szkolnictwie (wszystkie typy szkół) w roku szkolnym 2016/2017 uczyło się 10 044 390 dzieci i młodzieży, a w roku szkolnym 2017/2018 odpowiednio 9 950 078. Zob. <https://cie.men.gov.pl/sio-strona-glowna/dane-statystyczne/uczniowie-dane-statystyczne/> (1.12.2018).

42 M. Mazurkiewicz, *Regionalne uwarunkowania...*, dz. cyt., s. 70–72.

43 M. Mazurkiewicz, *Regionalne uwarunkowania...*, dz. cyt., s. 72.

44 Kwestii subwencjonowania oświaty mniejszościowej warto poświęcić kilka zdań dodatkowej refleksji i naświetlić problem polegający na pewnej domniemanej

Kolejne kilka zdań warto również poświęcić refleksji nad formalnym wymiarem wsparcia mniejszości. Przejawem tego rodzaju wsparcia jest istnienie dwóch, wspomnianych wyżej rejestrów. Spis gmin, na terenie których mogą być używane dwujęzyczne tablice miejscowości⁴⁵, jest ważnym elementem polskiej rzeczywistości prawnej, a fakt obecności takich tablic istotnym elementem polskiej codzienności. Dwujęzyczne tablice miejscowości wskazują na zróżnicowane i często skomplikowane dzieje regionu. Nie są też ewenementem, bowiem podobne rozwiązania funkcjonują już od wielu lat w Niemczech, Austrii, Francji, Czechach, Danii czy na Węgrzech. Wprowadzanie takich

nadrepzentacji uczniów, uczestniczących w zajęciach języka obcego jako języka mniejszości. W tym celu można odwołać się do porównania danych spisowych z 2011 roku: teren województwa opolskiego zamieszkiwało wówczas 78,1 tys. osób, które zadeklarowały przynależność do narodu niemieckiego, mniejszość niemiecka stanowiła zatem 7,33% społeczności regionu, jednakże aż 19,13% dzieci przedszkolnych, uczniów szkół podstawowych, gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych uczyło się języka niemieckiego jako języka mniejszości narodowej. Nietrudno zrozumieć, że mogło w tym obszarze dochodzić może nie do nadużyć, ale do nadmiernego wykorzystywania możliwości, jakie daje polskie prawo. Edukacja mniejszości narodowych i etnicznych jest oparta, tak jak przynależność do tych społeczności, na kryterium subiektywnym – deklaracji, co oznacza, że jest ona dostępna dla każdego. Samorządy zaś, które są odpowiedzialne za organizację edukacji, otrzymują na ten cel dodatkowe środki pieniężne w ramach subwencji oświatowej. W rezultacie samorządy chętnie podejmują się organizacji edukacji mniejszościowej, widząc w tym także szanse na zwiększenie dochodów gminy, które mogą być przeznaczone na organizację oświaty w ogóle. Odbywa się to ze szkodą dla jakości edukacji na rzecz mniejszości. Por. M. Mazurkiewicz, *Regionalne uwarunkowania...*, dz. cyt., s. 72; <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/charakterystyka-mniejs/6480,Charakterystyka-mniejszosc-i-narodowych-i-etnicznych-w-Polsce.html#niemcy> oraz https://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lud_raport_z_wynikow_NSP2011.pdf (1.12.2018).

45 Tryb wprowadzenia dodatkowej nazwy miejscowości w języku mniejszości prezentuje serwis mniejszości narodowych i etnicznych: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/rejestry/rejestr-gmin/6794,Rejestr-gmin-na-ktorych-obszarze-sa-uzywane-nazwy-w-jezyku-mniejszosci.html> (1.12.2018).

rozwiązań budziło kontrowersje⁴⁶. Nierzadkie były też incydenty związane z niszczeniem lub zamalowywaniem tablic, aczkolwiek upływ czasu sprawia, że obecnie ich obecność nie budzi już negatywnych emocji. W ostatnich latach dynamika wpisów do rejestru wyraźnie spadła. Od grudnia 2015 roku rejestr został poszerzony o 3 gminy, a ostatnimi opolskimi gminami, które dokonały wpisu, były Pawłowiczki (pow. kędzierzyńsko-kozielski) i Popielów (pow. opolski). Obie gminy poszerzyły rejestr 30 września 2014 roku.

Obecność gmin w rejestrze jest wyrazem woli mieszkańców, członków tych społeczności lokalnych. Niewielka liczba samorządów lokalnych, które zostały zaliczone do rejestru po 2015 roku, nie musi być wynikiem zmian politycznych w Polsce, może być bowiem rezultatem wyczerpania puli samorządów, które posiadały społeczną bazę do przekonania społeczności lokalnej i rady gminy do wprowadzenia dodatkowej nazwy miejscowości.

Drugi rejestr, będący spisem gmin, na terenie których może być używany język pomocniczy – język mniejszości, jest dowodem na niewykorzystane szanse tych społeczności i pewne mankamenty ustawy o mniejszościach⁴⁷. Przeprowadzone w 2015 roku badania autora dotyczące używania języka niemieckiego w gminach województwa opolskiego wpisanych do Urzędowego Rejestru Gmin, w których jest używany język pomocniczy, wykazały, że możliwości te nie są w pełni wykorzystywane. W kilku gminach (Głogówek, Jemielnica,

46 Wprowadzeniu dwujęzycznych tablic miejscowości na pograniczu niemiecko-duńskim także towarzyszyła żywiołowa debata. Zob. J. Pohl, *Jetzt sind auch die Ortsschilder zweisprachig*, <https://www.shz.de/regionales/schleswig-holstein/panorama/jetzt-sind-auch-die-ortsschilder-zweisprachig-id465076.html> (1.12.2018).

47 Ostatnią opolską gminą wpisaną do Urzędowego Rejestru Gminy były Komprachcice (pow. opolski), wpisu dokonano 4 czerwca 2009 roku. Za: <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/rejestry/urzedowy-rejestr-gmin/6884,Urzedowy-Rejestr-Gmin-w-ktorych-jest-uzywany-jezyk-pomocniczy.html> (1.12.2018).

Komprachcice, Lasowice Wielkie), od początku ich obecności w Urzędowym Rejestrze Gmin nie odnotowano spraw w języku niemieckim, mimo tego, iż zgodnie z zapisami ustawy o mniejszościach w momencie wpisu do rejestru, co najmniej 1/5 społeczności lokalnej należała do mniejszości niemieckiej⁴⁸. W tym wypadku istotny zapis ustawy o mniejszościach, odnoszący się do możliwości używania języka mniejszości w kontakcie obywatela z organami gminy pozostawał zapisem martwym. Na fakt, że od 2010 roku rejestr poszerzył się o zaledwie 5 gmin, możemy patrzeć z dwóch stron. Po pierwsze, obserwujemy wyczerpywanie się bazy samorządów, które mogą się znaleźć w rejestrze (zapisy ustawy spełnia obecnie 51 gmin w Polsce), po drugie ustawa stworzyła warunki do używania języków mniejszości w kontakcie z gminą, ale jednocześnie wskazała na ograniczenia w tym zakresie, bowiem dopiero na „wyraźny wniosek” obywatel może uzyskać odpowiedź w języku mniejszości (pomocniczym)⁴⁹, co to może zniechęcać do podejmowania aktywności w tym zakresie.

Fakt niestosowania zapisów dotyczących możliwości używania języka pomocniczego był znany środowiskom mniejszościowym. Z drugiej zaś strony wieloletnie doświadczenia z wdrażania ustawy stały się impulsem do podjęcia prac nad próbą nowelizacji (aktualizacji) ustawy o dostosowanie jej zapisów do zmieniających się potrzeb środowisk mniejszościowych. W czerwcu 2015 roku do łaski marszałkowskiej wpłynął poselski projekt ustawy o zmianie ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym oraz niektórych innych ustaw⁵⁰. Projektodawcy w uzasadnieniu nowelizacji wskazali m.in., że „Zbiera on postulaty mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym

48 Materiał w posiadaniu autora.

49 Zob. art. 9 ustawy o mniejszościach.

50 Zob. <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=3545> (1.12.2018).

zgłaszane na przestrzeni kilku ostatnich lat oraz doświadczenia administracji rządowej z funkcjonowania przepisów ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym od czasu jej uchwalenia 6 stycznia 2005 r.”⁵¹. Spośród kilku elementów, które proponowała wprowadzić do polskiego prawodawstwa projektowana nowelizacja, warto odnotować rozszerzenie na powiaty możliwości wprowadzenia języków pomocniczych. W praktyce dotyczyło to tylko 4 powiatów w Polsce, na terenie których mniejszości lub społeczność posługująca się językiem regionalnym (Kaszubi) stanowili co najmniej 20% liczby mieszkańców⁵². Projekt nowelizacji proponował kilkanaście nowych rozwiązań, włącznie z rozszerzeniem zakresu posługiwania się językiem pomocniczym, definicją organizacji mniejszości czy reorganizacją prac Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych oraz uprawnień jej członków. Nowelizację Sejm RP VII kadencji uchwalił 25 września, Senat RP nie wniósł do projektu ustawy poprawek i w kształcie uchwalonym przez sejm została ona przekazana do prezydenta.

Powodzenie nowelizacji rozpoczęłoby w polityce polskiej na rzecz mniejszości nowy rozdział, choć moment, w jakim projekt ustawy został uchwalony, okazał się dla inicjatywy ustawodawczej niefortunny. Uchwalenie nastąpiło podczas 101., przedostatniego posiedzenia, kadencji. Prezydent otrzymał uchwaloną ustawę 28 września 2015 roku. 26 października tego samego roku odbyły się wybory parlamentarne.

51 Szerzej zob. <http://www.sejm.gov.pl/Sejm7.nsf/PrzebiegProc.xsp?nr=3545> (1.12.2018).

52 Zmiany dotyczyły powiatów: sejneńskiego i hajnowskiego w województwie podlaskim oraz kartuskiego i wejherowskiego w województwie pomorskim.

Zmiany w polityce na rzecz mniejszości po 2015 roku?

Sformułowanie ostatniego z elementów niniejszego artykułu w formie pytania jest zabiegiem celowym. Czy zatem 2015 rok stanowi cezurę w polskiej polityce i polityce na rzecz mniejszości? Czy obecna większość parlamentarna prowadzi inną politykę na rzecz mniejszości niż poprzednicy? Poszukiwanie odpowiedzi na te pytania jest problematyczne, bowiem już w wcześniejszych fragmentach artykułu wskazano, że z punktu widzenia wielkości wsparcia finansowanego, jakie otrzymują mniejszości, czy częstości wpisów do wyżej opisanych rejestrów gmin, polityka ta nie uległa zasadniczej zmianie. Co więcej, istotny element systemu wsparcia mniejszości, czyli wielkość środków finansowych przeznaczanych na organizację nauczania języków obcych jako języków mniejszości, zależny jest od liczby uczniów.

Czy zatem od jesieni 2015 roku można dostrzec zmianę w prowadzeniu polityki na rzecz mniejszości narodowych i etnicznych? Wydaje się, że przejawem zmiany podejścia władz RP do problematyki mniejszościowej było zawetowanie przez prezydenta RP opisanej wyżej nowelizacji ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych i o języku regionalnym. Nastąpiło to 27 października 2015 roku, dokładnie dzień po wyborach parlamentarnych, wygranych przez PiS. Zgodnie z informacjami prasowymi powodem sprzeciwu prezydenta był m.in. „brak oszacowania skutków finansowych dla budżetów powiatów i gmin związanych z wprowadzeniem i używaniem na ich obszarach języka pomocniczego”⁵³. Na sprzeciw prezydenta z zaskoczeniem zareagowały środowiska mniejszościowe, które wskazywały, że problem oszacowania kosztów wprowadzenia możliwości używania

53 PAP, *Prezydent zawetował nowelę ustawy o mniejszościach narodowych*. „*Źle się stało*”, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/ustawa-o-mniejszosciach-narodowych-i-etnicznych-weto-prezydenta,589513.html> (1.12.2018).

języka pomocniczego także na poziomie powiatów miał w istocie marginalne znaczenie⁵⁴. Weto prezydenta na końcu kadencji parlamentu w praktyce oznaczało, że sejm nie podjął już próby jego ponownego rozpatrzenia lub odrzucenia większością 3/5 głosów. Środowiska mniejszościowe były także świadome, że w sytuacji zmiany władzy i przejścia steru rządów przez PiS prace nad nowelizacją ustawy o mniejszościach nie będą kontynuowane. Istotnie, od pierwszego posiedzenia sejmiku VIII kadencji do grudnia 2018 roku do łaski marszałkowskiej nie wpłynęły kolejne projekty nowelizacji, które w treści uzasadnienia wskazywałyby na fakt, że są one rezultatem dyskusji środowisk mniejszościowych nad modyfikacją obowiązującego prawa⁵⁵.

Zmianę podejścia władz RP do problematyki mniejszości dostrzec można także w obszarze administracyjnym. Po 2015 roku doszło bowiem do wielu zmian organizacyjnych i kadrowych w instytucjach odpowiedzialnych za realizację zadań na rzecz mniejszości. Tymi

54 Reprezentant mniejszości niemieckiej w sejmiku VII kadencji Ryszard Galla powiedział w tym kontekście: „(...) gdybyśmy dziś zapytali samorządy gmin, które są wpisane w rejestr gmin używających języka mniejszości jako języka pomocniczego, to wiemy, że na ten cel wydawane są naprawdę symboliczne kwoty – o ile w ogóle są one wydatkowane” (PAP, *Prezydent zawetował nowelę ustawy o mniejszościach narodowych*. „*Żle się stało*”, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/ustawa-o-mniejszosciach-narodowych-i-etnicznych-weto-prezydenta,589513.html> (1.12.2018)).

55 Należy jednak wspomnieć, że w obecnej kadencji Sejmiku RP pod obrady zgłoszono Obywatelski projekt ustawy o zmianie ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, a także niektórych innych ustaw, którego celem jest poszerzenie katalogu polskich mniejszości etnicznych o mniejszość śląską. Projekt ten wpłynął do łaski marszałkowskiej jeszcze w 2014 roku. Po pierwszym czytaniu został on skierowany do Komisji Administracji i Spraw Wewnętrznych oraz Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych, która 19 października 2016 roku zawnioskowała od odrzucenie projektu ustawy. Pomijając kwestie szerszej analizy treści projektu nowelizacji ustawy, interesujący jest fakt, że po upływie ponad dwóch lat od tego momentu dokument nie powrócił do porządku obrad Sejmiku RP.

instytucjami jest resort spraw wewnętrznych i administracji oraz urzędy wojewódzkie. W ramach ministerstwa komórką odpowiedzialną za zadania dotyczące mniejszości jest Wydział Mniejszości Narodowych i Etnicznych, funkcjonujący w ramach Departamentu Wyznań Religijnych oraz Mniejszości Narodowych i Etnicznych. Jeśli za punkt odniesienia weźmiemy jesień 2015 roku, to trzy lata później z dawnego składu osobowego Wydziału zostały dwie osoby. Dodajmy, że w ramach Departamentu doszło w kwietniu 2016 roku do połączenia, przy zachowaniu dotychczasowej nazwy, Wydziału Mniejszości Narodowych i Etnicznych z Wydziałem ds. Mniejszości Romskiej i Zespołem Kultury Mniejszości Narodowych i Etnicznych. Naturalnie fakt zmian kadrowych można tłumaczyć fluktuacją, która cechuje rynek pracy, aczkolwiek zmiany dotknęły osoby, które ów wydział współtworzyły i uczestniczyły w tworzeniu ustawy o mniejszościach i praktyki jej funkcjonowania. Zmiany te wpisują się niestety w generalny kontekst polityki zmiany, wprowadzonej w strukturach administracji rządowej przez p.is. Duży zakres zmian osobowych dotknął też urzędy wojewódzkie i komórki odpowiedzialne za realizację zadań na rzecz mniejszości⁵⁶. Negatywną cechą zmian osobowych, które mogą w pewien sposób rzutować na jakość realizacji zadań i generalnie polityki na rzecz mniejszości na poziomie centralnym i regionalnym, jest to, że odbywały się one nagle, dotykając nieraz specjalistów zajmujących się problematyką mniejszościową od wielu lat. Skutkiem tego rodzaju zmian jest przerwanie ciągłości w praktyce funkcjonowania instytucji

56 Zadania wojewody w odniesieniu do mniejszości narodowych i etnicznych określa art. 22 ustawy o mniejszościach, które dotyczą: (1) koordynowania na obszarze województwa działań organów administracji rządowej, realizujących zadania na rzecz mniejszości, (2) podejmowania działań na rzecz respektowania praw mniejszości i przeciwdziałanie naruszaniu tych praw i dyskryminacji osób należących do mniejszości, (3) podejmowania działań na rzecz rozwiązywania problemów mniejszości.

odpowiedzialnych za realizację zadań na rzecz mniejszości⁵⁷. Przerwanie tej ciągłości nie tylko zaburza funkcjonowanie systemu wsparcia mniejszości narodowych i etnicznych, ale usuwa budowany latami bagaż dobrych praktyk, które mają niejednokrotnie kluczowe znaczenie dla sprawnego funkcjonowania instytucji odpowiedzialnych za realizację polityki odnoszącej się do mniejszości.

Kolejnym przejawem przerwania ciągłości i spadku zainteresowania władzy problematyką mniejszościową jest jakość prowadzenia przywoływanego wielokrotnie w tym artykule serwisu mniejszości narodowych i etnicznych (<http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl>), który może być uznawany za jedno z najbardziej kompletnych baz wiedzy na temat społeczności mniejszościowych w kraju. Przegląd informacji serwisu uzmysławia, że Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji nie kładzie nacisku na aktualność zamieszczanych tam komunikatów. W dziale aktualności można odczytać 3 wiadomości z roku 2017 roku i jedną [!] z 2018 roku. Dostęp do starszych informacji jest niemożliwy, z uwagi na pojawiające się błędy i odesłania do nieistniejących już witryn. W dziale dotyczącym sprawozdań z działalności pełnomocników wojewodów ds. mniejszości najświeższe informacje pochodzą z 2015 roku⁵⁸. Można się spierać, czy obecność na serwisach internetowych aktualnych informacji jest miarą rzeczywistej aktywności instytucji prowadzących ten serwis, ale jeśli uwzględnimy całościowy kontekst zmian politycznych w Polsce, to trudno pokusić się o pozytywną ocenę jakości.

Wspomniano, że serwis mniejszości narodowych i etnicznych jest podstawowym i wydaje się, że najobszerniejszym internetowym

57 Autor pełnił funkcję pełnomocnika wojewody opolskiego ds. mniejszości narodowych i etnicznych w latach 2010–2015.

58 Zob. <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/podmioty-odpowiedzialn/pełnomocnicy-województw> (1.12.2018).

źródłem wiedzy o mniejszościach, ich liczebności, rozmieszczeniu, przysługującym im prawie, możliwościach wsparcia ze strony państwa, aktywności instytucji realizujących zadania na ich rzecz oraz sprawozdawczości. Ostatni ze wspomnianych elementów podlega stosunkowo łatwej weryfikacji. Możemy wprawdzie zauważyć, że aktywność Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych nie uległa zasadniczym zmianom, ponieważ od 2016 roku liczba posiedzeń spadła w sposób nieznaczny⁵⁹. Jednakże lektura protokołów z posiedzeń Komisji oraz stanowisk strony mniejszościowej pozwala też zauważyć, że mniejszości krytykowały sposób i tryb rozdysponowywania środków finansowych przeznaczanych na wsparcie działalności mniejszości⁶⁰ oraz formułę współpracy i komunikacji strony rządowej z mniejszościami, która, w ocenie środowisk mniejszościowych, mogła przyczynić się do „zaprzepaszczenia kilkuletniego dorobku współpracy w Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych przedstawicieli organów państwa i strony mniejszościowej”⁶¹.

Krytyka zagadnienia zmian w systemie dotowania działalności organizacji i inicjatyw mniejszości szczególnie jest to widoczna w materiałach z 2017 roku, kiedy mniejszości zwracały uwagę, że późne

59 W 2013 roku posiedzeń Komisji było 5, w 2014 – 6, w 2015 – 6, w 2016 – 5, w 2017 – 3, a w 2018 – 4.

60 Zob. Stanowisko strony mniejszościowej Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych w sprawie zmiany wzoru umowy dotacji na rok 2017, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/komisja-wspolna/posiedzenia/2017/10212,Posiedzenia-2017.html> (1.12.2018).

61 Zob. Stanowisko strony mniejszościowej Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych odnośnie do sposobu realizacji ustaleń dotyczących nadzwyczajnego posiedzenia Komisji w dniu 5.10.2016 dotyczącego tematu: „Przeciwdziałanie wystąpieniom skierowanym przeciw mniejszościom narodowym i etnicznym oraz zwalczanie mowy nienawiści”, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/komisja-wspolna/opinie-i-stanowiska/2018> (1.12.2018).

przekazywane dotacji przyczyniły się do powstania problemów finansowych tych podmiotów. Z drugiej zaś strony mniejszości wyrażały także pozytywne opinie nt. działań władz RP na rzecz tych społeczności. W 2018 roku strona mniejszościowa Komisji pozytywnie odnosiła się do działań podjętych przez organy państwa związane z przeciwdziałaniem mowy nienawiści i nietolerancji⁶², jednakże w treści stanowiska nie wskazano konkretnie, o jakie działania chodziło.

Dotychczasowe rozważania nad zmianami polityki państwa polskiego w odniesieniu do mniejszości narodowych i etnicznych po 2015 roku nie pozwalają jednoznacznie stwierdzić, że obecny rząd RP dokonał w tej kwestii zasadniczego zwrotu. Można raczej zauważyć, że jeśli chodzi o najistotniejsze elementy systemu wsparcia tych społeczności, został zachowany *status quo*. Również z punktu widzenia corocznego wsparcia finansowego organizacji i inicjatyw na rzecz mniejszości jego poziom nie uległ zasadniczym modyfikacjom.

Zmiany w polityce odnoszącej się do społeczności mniejszościowych są jednak obecne, choć mają charakter niuansowy. Z punktu widzenia praktyki politycznej moglibyśmy powiedzieć, że mamy do czynienia ze „zmianą akcentów”. Ową zmianą akcentów możemy też określić fakt, że problematyka mniejszościowa należy obecnie do kompetencji wiceministra spraw wewnętrznych i administracji, w randze podsekretarza stanu, podczas gdy w latach 2007–2015 należała ona do kompetencji pierwszego wiceministra – sekretarza stanu⁶³.

62 Zob. Stanowisko strony mniejszościowej Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych z dnia 11 kwietnia 2018 r. w sprawie zjawiska ksenofobii oraz agresji na tle narodowościowym, rasowym i religijnym, [http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/komisja-wspolna/opinie-i-stanowiska/2018\(1.12.2018\)](http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/komisja-wspolna/opinie-i-stanowiska/2018(1.12.2018)).

63 W latach 2011–2015 ministrem właściwym do spraw mniejszości narodowych i etnicznych był minister administracji i cyfryzacji.

W próbie oceny polityki na rzecz mniejszości narodowych i etnicznych realizowanej przez PiS od ostatnich wyborów parlamentarnych trudno pominąć zagadnienie stosowanej przez liderów formacji retoryki. Warto pamiętać, że obecny szef resortu spraw wewnętrznych i administracji w 2012 roku opowiadał się za zniesieniem przywilejów wyborczych dla mniejszości⁶⁴. Wpisywał się przy tym w narrację lidera PiS Jarosława Kaczyńskiego, który kwestię zniesienia przywilejów wyborczych dla mniejszości odnosił do kontekstu polsko-niemieckich relacji i zapisów polsko-niemieckiego traktatu dobrosąsiedzkiego z 1991 roku⁶⁵. Obiektem krytyki ze strony ówczesnych liderów opozycji parlamentarnej w Polsce była realizacja zapisów polsko-niemieckiego traktatu w części dotyczącej niemieckiej polityki na rzecz Polonii⁶⁶.

W narracji liderów politycznych PiS i dokumentach programowych formacji trudno odnaleźć odniesienia do zagadnienia polskich mniejszości narodowych i etnicznych. W programach politycznych PiS z 2005, 2007, 2009, 2011 i 2014 roku problematyka mniejszości narodowych pojawia się wyłącznie w kontekście polityki innych państw, tj. Litwy, Białorusi, Ukrainy i Niemiec na rzecz osób pochodzenia polskiego⁶⁷. Trzeba jednak pamiętać, że Platforma Obywatelska rów-

64 Szerzej: *Brudziński o mniejszości niemieckiej: Kaczyński mówi to, co myślą setki tysięcy Polaków*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/brudzinski-o-mniejszosci-niemieckiej-kaczynski-mowi-to-co-mysla-setki-tysiecy-polakow,293614.html> (1.12.2018).

65 *Jarosław Kaczyński chce skłócić Opolszczyznę*, <https://nto.pl/jaroslaw-kaczynski-chce-sklocic-opolszczyzne/ar/4536313> (1.12.2018).

66 W art. 20 i 21 polsko-niemieckiego traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 16 czerwca 1991 roku w sensie politycznym zrównano status mniejszości niemieckiej w Polsce i Polonii w Niemczech, strony traktatu zobowiązały się do ochrony tożsamości etnicznej, kulturalnej, językowej i religijnej oraz tworzenia warunków do wspierania tej tożsamości. Przep. aut.

67 Por. *iv Rzeczpospolita. Sprawiedliwość dla wszystkich. Program Prawa i Sprawiedliwości 2005; Dbamy o Polskę, dbamy o Polaków. Materiał informacyjny PiS 2007; Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska. Program Prawa i Sprawiedliwości*,

niez nie włączała problematyki mniejszości narodowych i etnicznych w treść swoich programów politycznych; w dokumentach z 2015 roku pojęcie „mniejszość” pojawia się jedynie w kontekście naświetlenia ideowych podstaw działalności tej partii politycznej⁶⁸. Powyższe nie musi jednak uprawniać do sformułowania generalnego wniosku, że problematyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce nie miała dużego znaczenia dla partii politycznych, które od 2005 roku, czyli od momentu uchwalenia ustawy o mniejszościach sprawowały rządu⁶⁹.

Wydaje się „dobra zmiana”, czyli polityka PiS, nie dotknęła polskich mniejszości narodowych i etnicznych w sposób bezpośredni, na czele z najbardziej liczebną z nich – mniejszością niemiecką, ale oddziałuje nań w sposób pośredni. Dostrzec to można na przykładzie stosunku rządzącej większości do problematyki uchodźstwa. Proponowana przez rządzącą większość retoryka, w szczególności w odniesieniu do uchodźców, z punktu widzenia marketingu politycznego, ma celu

Kraków 2009; *Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2011; *Zdrowie. Praca. Rodzina. Program Prawa i Sprawiedliwości* 2014. Materiały dostępne na stronie: <http://pis.org.pl/dokumenty> (1.12.2018).

- 68 „(...) demokracja, rządy prawa i wolna gospodarka, tolerancja, poszanowanie mniejszości i rozdział państwa od Kościoła są najlepszymi gwarantami stabilności państwa i dobrego ładu społecznego” (*Polska przyszłości. Program Platformy Obywatelskiej* 2015, s. 5). Por. także: *By żyło się lepiej. Wszystkim! Program wyborczy Platformy Obywatelskiej* 2007; *Następny krok. Razem. Program Platformy Obywatelskiej* 2011. Materiały dostępne na stronie: <https://www.platforma.org/dokumenty/uchwaly-zarzadu-krajowego/> (1.12.2018).
- 69 Odniesienia do mniejszości zawiera program polityczny Sojuszu Lewicy Demokratycznej z 2017 roku. W dokumencie SLD dookreśla mniejszości, wskazując na ich odrębność na tle: etnicznym, religijnym, seksualnym, kulturowym, niepełnosprawności. Zob. szerzej: *Przywróćmy normalność. Godne życie, sprawiedliwa i normalna Polska Program Sojuszu Lewicy Demokratycznej*, Warszawa 2017. Materiał dostępny na stronie: https://sld.org.pl/images/dokumenty/SLD_program_Przywrocimy_Normalnosc.pdf (1.12.2018).

z jednej strony wzbudzić społeczne lęki przed obcą kulturowo ludnością – uzmysłowić, że może ona być zagrożeniem⁷⁰, z drugiej zaś sygnalizować wyborcom, że realizowana przez PiS polityka uchroni polskie społeczeństwo przed tym potencjalnym zagrożeniem. Niestety wzbudzone społeczne lęki, bazujące na stereotypach mogą odnosić się również do mniejszości, które współtworzą polskie społeczeństwo i jego zróżnicowany tożsamościowy obraz.

Podsumowanie

Stosunek państwa i społeczeństwa do mniejszości jest miarą poziomu otwartości i demokratyzacji. Wsparcie tych społeczności poprzez „pozytywną dyskryminację” jest ponadto wyrazem dojrzałości społeczeństwa większościowego. Polskie prawodawstwo spełnia najwyższe standardy ochrony odrębności mniejszości narodowych i etnicznych, począwszy od zapisów konstytucji, przez ustawy, po akty wykonawcze. Prawo to tworzy system wsparcia i ochrony mniejszości, który w wymiarze formalnym i finansowym umożliwia zachowanie i rozwijanie odrębności tożsamościowej tych społeczności na gruncie społeczno-kulturalnym i edukacyjnym.

Polska polityka na rzecz mniejszości zachowuje pod rządami PiS określony w prawie i rozwinięty w toku kilkunastoletniej realizacji charakter i zakres; dotyczy się to przede wszystkim wielkości finansowego wsparcia mniejszości. Należy pamiętać także o tym, że polski system ochrony i wsparcia mniejszości oparty jest na zasadzie

70 Por. I. Sudak, *Kaczyński o przyjęciu uchodźców: Radykalnie obniżyłby się poziom bezpieczeństwa. Musielibyśmy użyć represji*, <http://wyborcza.pl/7,75398,21845752,kaczyński-o-uchodźcach-nazwaliby-nas-nazistami-zobaczcie-na.html>, (1.12.2018); „Zmierzał do wywołania u odbiorców lęku”. *RPO chce śledztwa w sprawie spotu PiS*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/spot-pis-o-uchodźcach-rpo-chce-sledztwa,878806.html> (1.12.2018).

dobrowolności, innymi słowy: aktywności samych społeczności mniejszościowych – pod tym względem rządząca większość zachowuje funkcjonujące od lat *status quo*.

Jeśli spojrzymy na wartości wymierne wsparcia polskich mniejszości narodowych i etnicznych, to będziemy mogli stwierdzić, że w sferze polityki na rzecz tych społeczności doszło po 2015 roku jedynie do „zmiany akcentów”. W wymiarze ogólnospołecznym i symbolicznym można dostrzec pewien negatywny proces zmniejszania się otwartości polskiego społeczeństwa na zagadnienia odrębności kulturowej, tożsamościowej i językowej. Rząd PiS próbuje ten proces animować i wykorzystywać do celów politycznych. Może to negatywnie odbić się na zmianie stosunku polskiego społeczeństwa do obecnych w nim mniejszości narodowych i etnicznych.

Streszczenie

Polskie prawo posiada bogaty zestaw narzędzi ochrony praw i wsparcia mniejszości narodowych i etnicznych, na czele z art. 35 Konstytucji RP i ustawą z 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych i o języku regionalnym. Kilkanaście lat funkcjonowania ustawy jest odpowiednio długim okresem, by móc oceniać skuteczność i funkcjonalność systemu ochrony i wsparcia tych społeczności oraz zastanawiać się nad ewolucją polityki na ich rzecz, realizowaną przez poszczególne rządy.

Spośród polskich mniejszości narodowych i etnicznych najliczniejszą i najlepiej zorganizowaną jest mniejszość niemiecka, zamieszkująca głównie obszar województwa opolskiego. Społeczność ta ma potencjał, by w pełni korzystać z możliwości, jakie daje polskie prawo dedykowane mniejszościom. Na przykładzie doświadczeń mniejszości niemieckiej można także analizować politykę państwa polskiego odnoszącą się do tych grup i jej ewolucję na przestrzeni ostatnich lat.

Od ostatnich wyborów parlamentarnych Polska przechodzi głębokie zmiany polityczne. Warto się zastanowić nad tym, czy ich zakres, albo – generalnie – realizowana polityka zmiany, oddziałuje na mniejszości narodowe i etniczne w Polsce, w tym na mniejszość niemiecką. Tej refleksji poświęcony

jest niniejszy artykuł, który przyjmuje postać przyczynku do dyskusji nad zagadnieniem.

Słowa kluczowe: mniejszości narodowe i etniczne w Polsce, wybory parlamentarne, alternacja władzy, mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim

Summary

The protection of the rights of national and ethnic minorities against the background of political changes in Poland – a contribution to the discussion

The attitude of the state and society towards minorities is the measure of the level of openness and democratization. The support of these groups through-out forms of “positive discrimination” is also an expression of the maturity of the majority. Polish legislation meets the highest standards of protection of the distinctiveness of national and ethnic minorities, ranging from the constitution, through statutes, to executive acts. Polish right creates a system of support for and of minorities, which in the formal and financial dimension enables the preservation and development of the identity of these groups on a social, cultural and educational basis.

Since 2015 Polish policy towards national and ethnic minorities retains the character and scope adopted by law and developed with over a dozen years of practice, this applies primarily to the breadth of financial streams of minority support. It should also be mentioned that the Polish minorities support system is based on a voluntary principle, on the activity of the minorities themselves, in this respect the ruling majority maintains the *status quo* that has been functioning for years.

If we look at the measurable values of the system support for Polish national and ethnic minorities, we will be able to say – in a journalistic manner – that in the sphere after 2015 only a “change of emphasis” took place. Although, in the discursive sphere, a negative process of reducing the openness of Polish society to the issues of cultural, identity and linguistic distinctiveness can be observed. The ruling party in Poland animates this process and uses it for political purposes. This may adversely affect the attitude of Polish society towards the national and ethnic minorities.

Keywords: national and ethnic minorities in Poland, elections, national and ethnic minorities rights, polish political system

Klaudia Dudka

Klaudia Senderska

Agnieszka Klimczyk

Anna Mazurczyk

Paweł Ryndak

KOŁO NAUKOWE STUDENTÓW PRACY SOCJALNEJ
UNIwersytet Papiński Jana Pawła II w Krakowie

Na wojnie ze stereotypami. Wyobrażenie pracowników socjalnych na temat pracy w środowisku wielokulturowym

Wstęp

Niniejszy artykuł przedstawia analizę wyników badań dotyczących wyobrażenia i opinii pracowników socjalnych odnośnie do grup wielokulturowych oraz pracy zawodowej z ich przedstawicielami. Z powodu powiększającego się obecnie grona odbiorców pomocy społecznej, pochodzących z różnych grup etnicznych czy mniejszościowych, oraz ze względu na rosnące zjawisko uchodźstwa i związane z nim konsekwencje i dylematy, Koło Naukowe Studentów Pracy

Socjalnej UPJPII podjęło się zgłębienia tej tematyki. Przeprowadzone badania są także pierwszymi w historii Koła Naukowego, co jest istotną inicjatywą z punktu widzenia jego przyszłego rozwoju.

Na początku należałoby przybliżyć termin wielokulturowości, ściśle związanej z badanym obszarem oraz wykorzystany w późniejszym procesie badawczym przy tworzeniu pytań kwestionariuszowych, jak i w analizie uzyskanych wyników. Według Mariana Golki jest ona definiowana jako koegzystowanie na tym samym obszarze kilku grup społecznych, które różnią się od siebie szczególnymi cechami. Tym, co w pierwszej kolejności je różnicuje, jest wygląd zewnętrzny. Jak później wymienia Golka, ważnymi czynnikami określającymi wielokulturowość są odmienny język oraz inne wyznanie religijne. Kolejną cechą wskazującą różnice między tymi grupami jest odrębny układ wartości. Wymienione kryteria są kilkoma z wielu innych, które można by tutaj wymienić, jednakże istotne dla nich wszystkich jest to, iż stanowią one podstawę do obserwowania różnic przez przedstawicieli tych społeczności w stosunku do innych, co prowadzi do różnych działań i ich konsekwencji¹.

Do wyżej wymienionej definicji warto dodać tę przytoczoną przez Andrzeja Sadowskiego, wedle której wielokulturowość to pewien proces wzajemnego przenikania się kultur. W tymże znaczeniu wiąże się on także z interakcją między jej członkami lub zachodzeniem jednej kultury na drugą. Sadowski w swojej definicji podaje, że proces ten dokonuje się na poziomie zarówno społecznym, jak i kulturowym oraz charakteryzuje się obiektywizmem i ciągłą intensyfikacją².

1 Zob. M. Golka, *Imiona wielokulturowości*, Warszawa 2010, s. 7–8.

2 Zob. A. Sadowski, *Wielokulturowość jako czynnik zrównoważonego i inteligentnego rozwoju Polski*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2016 nr 4 (82), s. 73, DOI: 10.15290.

Celem przeprowadzonych badań była weryfikacja założenia, że pracownik socjalny, z uwagi na charakter wykonywanego zawodu, reprezentuje pozytywną postawę wobec Innego (w domyśle – przedstawiciela grupy wielokulturowej), oraz wykonywanej z nim pracy. Wydawać się może, iż określenie osoby o odmiennej kulturowości, obyczajach czy języku pojęciem „Inny” może mieć charakter pejoratywny, jednakże termin ten został wybrany przez autorów w sposób świadomy. Zabieg ten miał na celu nie tylko podkreślenie faktycznych różnic, ale przede wszystkim wywołanie określonej reakcji u respondenta, ujawniającej w sposób pośredni jego nastawienie do Innego.

Badania zostały przeprowadzone metodą ilościową, z uwagi na szerokie grono respondentów. Doboru próby dokonano celowo, wybierając grupę pracowników socjalnych. W tymże badaniu posłużono się techniką ankiety, toteż do jego przeprowadzenia wykorzystano narzędzie kwestionariusza ankiety. Odpowiedzi wśród opiniodawców zebrano zarówno w formie papierowej, jak i w postaci ankiety internetowej.

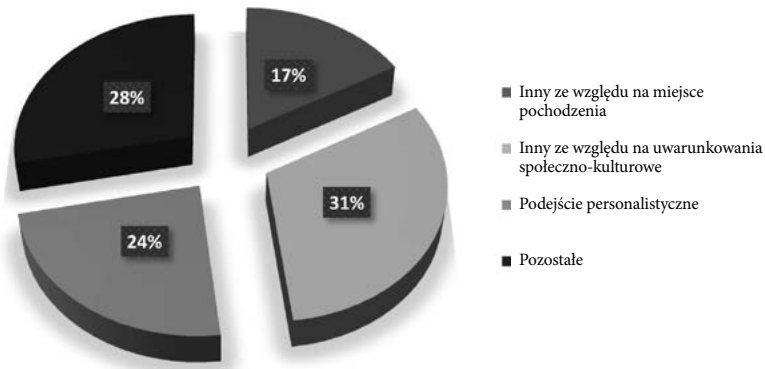
Pracownik socjalny wykazuje pozytywną postawę wobec Innego i pracy z nim

1. Postrzeganie Innego przez pracowników socjalnych

W pierwszej kolejności, aby mówić o problematyce wielokulturowości, należało sprawdzić, co pracownik socjalny rozumie pod pojęciem Inny. Dodatkowo, poruszając się w temacie sposobu postrzegania Innego, należy pamiętać, iż w swojej ocenie pracownik socjalny może również kierować się szeregiem wpływów społecznych, takich jak wyznawane wartości i wiara, wychowanie, najbliższe otoczenie itp.

Analizując wypowiedzi respondentów, można zauważyć, że rozumienie pojęcia Inności związane jest głównie z miejscem pochodzenia i różnicami w uwarunkowaniach społeczno-kulturowych (wykres 1). Dla osób badanych Inny oznacza osobę spoza granic naszego kraju.

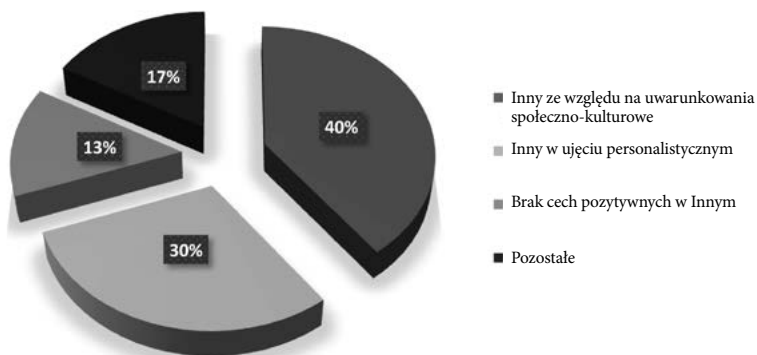
Wykres 1. Inny to dla mnie... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

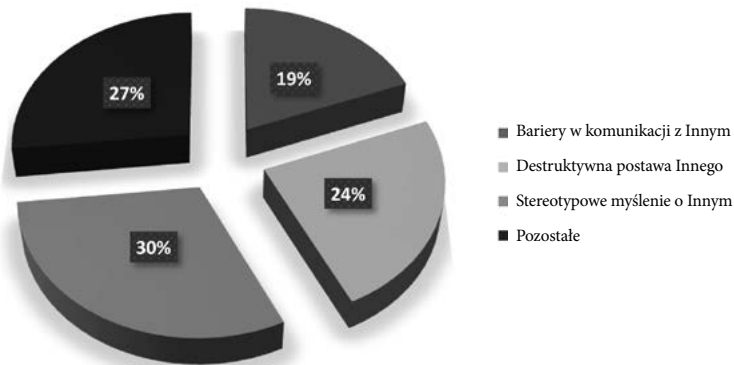
Dodatkowo podkreślany jest także fakt, że pomimo różnic kulturowych czy społecznych Inny jest traktowany jako drugi człowiek, a więc uważa się go za podmiot, patrzy się nań z pozycji personalizmu. Co więcej, większość respondentów dostrzega wartość dodaną pracy z Innym, otrzymują bowiem w zamian wiedzę, która kształtuje ich zawodową i życiową postawę.

Na kolejnym wykresie (wykres 2), przedstawiającym pozytywne postrzeganie Innego przez pracowników socjalnych, widać, iż dominujące były odpowiedzi o charakterze społeczno-kulturowym (40%).

Wykres 2. Najlepsze w Innym jest to... (%)

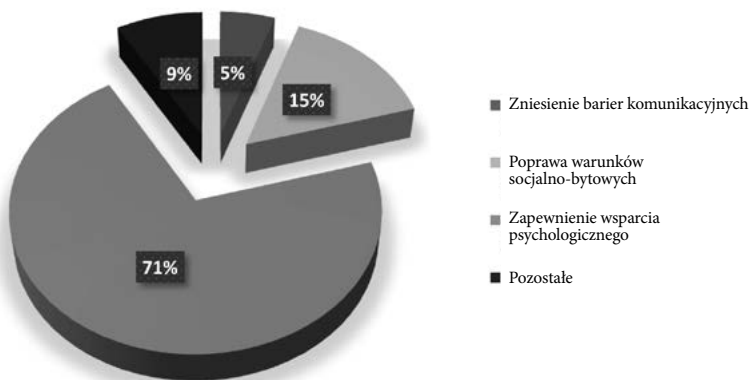
Źródło: Opracowanie własne.

W odpowiedziach respondentów pojawiają się także wzmianki o negatywnym postrzeganiu Innego (wykres 3). Jest to związane z zauważalną odmiennością, czyli jest niewpasowaniem się w powszechnie przyjęte kanony społeczno-kulturowe, na które składają się również wyznawane wartości i religia, a przede wszystkim wygląd zewnętrzny oraz język, którym posługuje się Inny. Uzyskane odpowiedzi pogrupowano ze względu na barierę w komunikacji, destruktywną postawę Innego oraz stereotypowe myślenie o nim. Da się zauważyć, że najczęściej wskazywanym określeniem Innego było „Obcy”. Respondenci za największą wadę Innego uznawali jego roszczeniowość, bierną postawę wobec konieczności zmiany oraz niechęć w przypadku podejmowania niezbędnych kroków w kierunku usamodzielnienia się i asymilacji. Negatywne spojrzenie na Innego oraz stereotypowe myślenie o nim mogą wynikać z obawy pracowników socjalnych przed tym, co nowe i nieznanne. Zwłaszcza, jeśli napotykanne w codziennej pracy problemy dotyczą nie tylko bariery językowej czy kultury i obyczajów, lecz także pełnego niechęci nastawienia u Innego.

Wykres 3. Najgorsze w Innym jest to... (%)

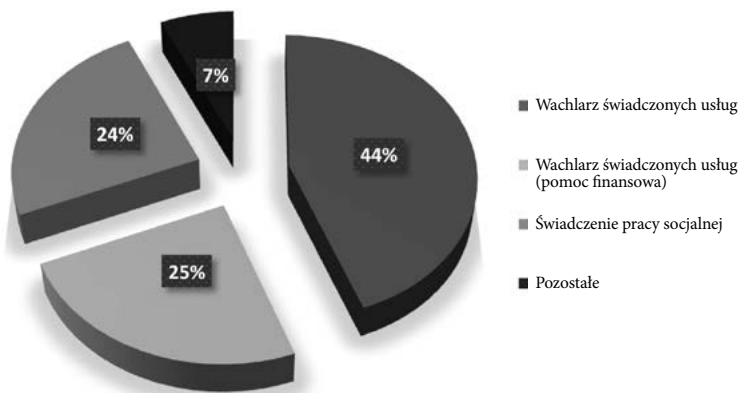
Źródło: Opracowanie własne.

W dalszej części badania respondenci zapytani zostali o potrzeby Innego i jego oczekiwania względem pracownika socjalnego co do świadczonej pomocy (wykres 4). Zebrane odpowiedzi dotyczyły najczęściej zniesienia barier komunikacyjnych, poprawy warunków socjalno-bytowych, zapewnienia wsparcia psychologicznego, konkretnego zestawu dostępnych usług, a przede wszystkim świadczenia realnej pracy socjalnej. Z analizy wynika, że Inny oczekuje od pracownika socjalnego wsparcia, zrozumienia, akceptacji, zapewnienia poczucia bezpieczeństwa i pomocy w osiągnięciu stabilizacji życiowej. Dla pracownika socjalnego stanowi to wyraźny dowód, że jest traktowany jako osoba kompetentna w dziedzinie organizacji wsparcia oraz osoba, która dostrzega w Innym nie klienta, lecz człowieka.

Wykres 4. Inny najbardziej potrzebuje... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

Do najczęściej wymienianych usług należą: zapewnienie schronienia, zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych oraz, w głównej mierze, zapewnienie pomocy finansowej (wykres 5).

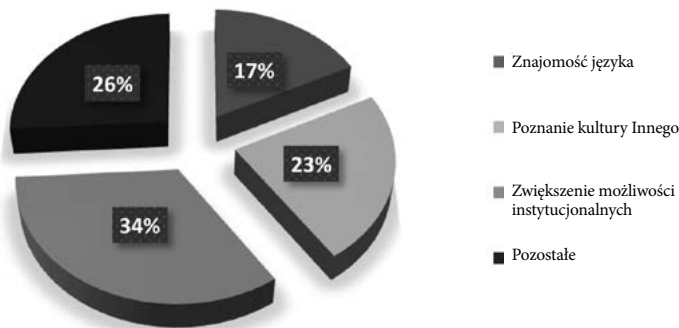
Wykres 5. Oczekiwania Innego od pracownika socjalnego w kontekście pomocy społecznej mogą dotyczyć... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

2. Stosunek pracownika socjalnego do pracy z Innym

Analizując wypowiedzi respondentów, można zauważyć, że ułatwieniem w pracy z Innym byłyby w pierwszej kolejności znajomość języka, kultury czy zwiększenie możliwości instytucjonalnych, poprzez konieczność poszerzenia oraz doprecyzowania norm prawnych i przepisów dotyczących pracy z Innym (wykres 6). Ponadto ankietowani wskazują, że poznanie kultury, z którą związany jest Inny, zwiększa możliwość skutecznej pracy w relacji pomocowej. Podkreślają również, że istotne jest to, aby Inny zaznajomił się z naszą kulturą. W niesieniu pomocy Innemu ankietowani stawiają na jego głębsze poznanie oraz podkreślają, że dużym ułatwieniem w tym względzie byłaby znajomość jego języka. Wskazują, iż wspólny język stwarzałyby szansę nawiązania odpowiednich relacji pomocowych, co skutkowało by możliwością udzielenia wsparcia w lepszej formie.

Wykres 6. Dużą pomocą w pracy z Innymi dla mnie byłoby... (%)

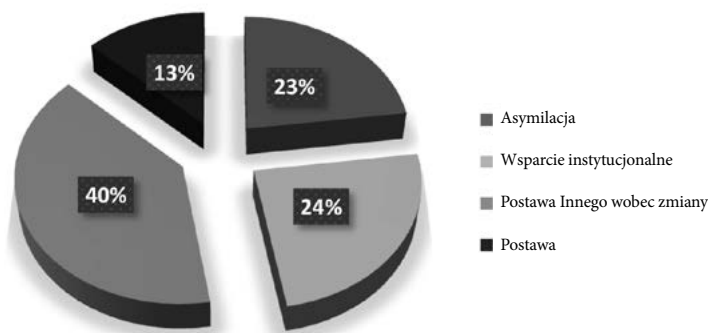

Źródło: Opracowanie własne.

Pracownicy socjalni dostrzegają kilka aspektów, dzięki którym pomoc Innemu może być bardziej skuteczna (wykres 7). Wśród nich można wyróżnić asymilację, wsparcie instytucjonalne, a także

pozytywną postawę Innego wobec zmiany. Ankietowani zwracają uwagę, że największy sukces w pracy z Innym można odnieść w sytuacji, kiedy sam zainteresowany wykaże chęć i zaangażowanie w zmianę swojego trudnego położenia. Jest to ważny aspekt w budowaniu poprawnej relacji między pracownikiem socjalnym a klientem. Kolejną szansą, jaką wskazują respondenci, jest wsparcie instytucjonalne. Charakteryzuje się ono odpowiednią postawą pracownika socjalnego wobec Innego, co motywuje go do chęci poprawy swojej sytuacji życiowej. Respondenci zwracają również uwagę na fakt, że nie tylko instytucja ma duży wpływ na pomoc Innemu, ale także jego chęć integracji z naszym społeczeństwem. Przyczynia się to do poprawnych relacji z jednostkami, z którymi Inny na co dzień funkcjonuje.

Wykres 7. Największą szansą dla pomocy Innemu jest... (%)

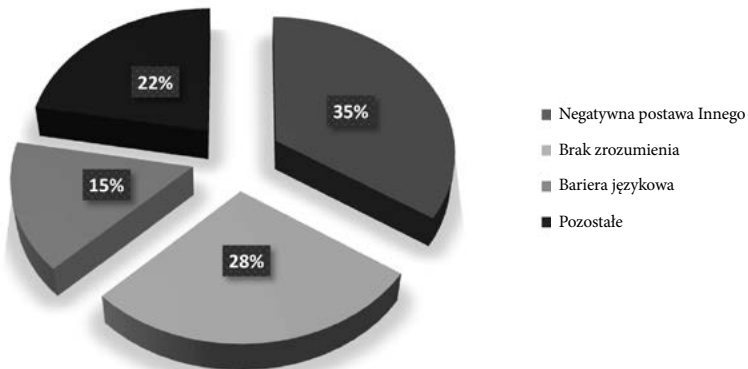

Źródło: Opracowanie własne.

Pracownicy socjalni wskazali, że w kontaktach z Innym najbardziej obawiają się jego negatywnej postawy, wynikającej z nieprzewidywalności jego zachowania. Chodzi tu głównie o roszczeniowość, brak współpracy czy agresję (wykres 8). Respondenci zwracają również uwagę, że brak zrozumienia wpływa na jakość budowania ich kontaktów z Innym. Przypuszczają, że Inny nie będzie w stanie odczytać

poprawnie ich intencji, ukierunkowanych na poprawę jego funkcjonowania. W relacji z Innym ankietowani podkreślają też problem bariery językowej – utrudnione porozumienie implikuje niemożność poznania Innego, a w konsekwencji uniemożliwia udzielenie skutecznej pomocy. Poza wymienionymi powyżej kategoriami respondenci wskazali, że w ich opinii także odmienność kulturowa Innego może utrudnić nawiązanie kontaktu pomocowego.

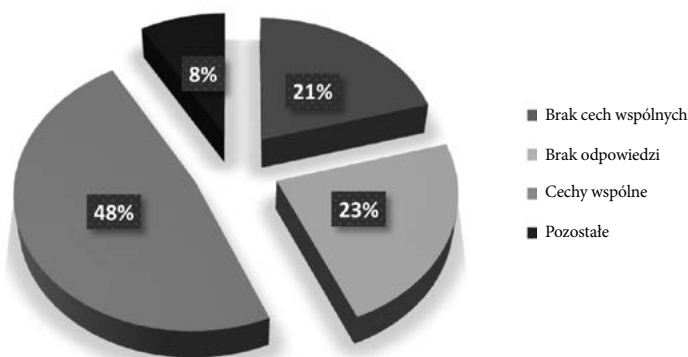
Wykres 8. Najbardziej boją się w kontaktach z Innym... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

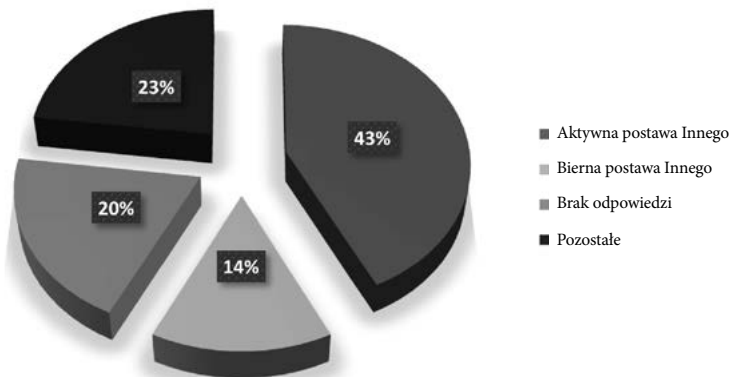
3. Identyfikacja pracownika socjalnego z Innym

Respondenci zapytani o cechę Innego, jaką dostrzegają również u siebie, w większości zauważają, że posiadają cechy wspólne (wykres 9). Mają one wydźwięk pozytywny, a są to między innymi: godność ludzka, odwaga, determinacja czy otwartość. Część ankietowanych wskazuje, że nie ma żadnych cech wspólnych z Innym, co może wynikać również z braku udzielonych odpowiedzi.

Wykres 9. Cechy Innego we mnie to... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

Pracownicy socjalni w odpowiedzi na rozpoczęte zdanie, „Gdyby Inny był na moim miejscu, to...”, wskazywali głównie, że pozytywnym aspektem dla Innego byłby fakt posiadania pracy, co skutkowałoby bezpieczeństwem, stabilizacją oraz prestiżem społecznym (wykres 10). Zwracali uwagę na: ocenianie prestiżu posiadanego zatrudnienia, wykazywanie empatii, tak niezbędnej u wykonujących zawód pracownika socjalnego, zrozumienie potrzeb i problemów drugiej osoby, a także trudu wykonywania zawodu pracownika socjalnego oraz pogłębianie się zjawiska wypalenia zawodowego, którego można się doszukiwać w biernej postawie, a które np. może wiązać się z odpowiedziami ankietowanych odnośnie do rezygnacji ze stanowiska pracy.

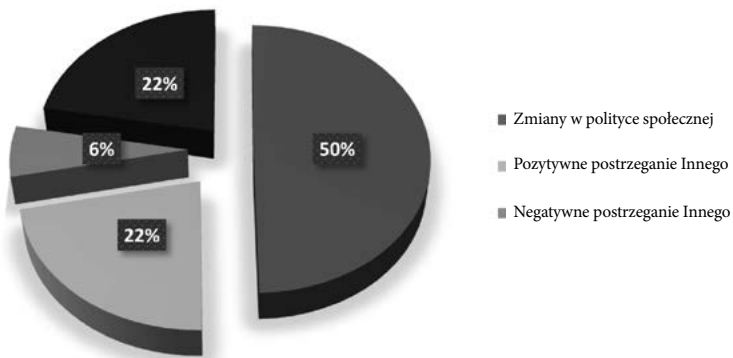
Wykres 10. Gdyby Inny był na moim miejscu, to... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

4. Opinia pracownika socjalnego na temat pomocy Innemu

Ostatnie pytanie badawcze dotyczyło opinii pracowników socjalnych na temat pomocy Innemu. Zebrane odpowiedzi koncentrowały się wokół zmian w polityce społecznej, zachęcania do pozytywnego postrzegania Innego. Jednocześnie wskazano rozwiązania, które mogą być postrzegane jako negatywne, a w tym między innymi budzą niechęć do świadczenia pomocy, a w najgorszym wypadku mogą prowadzić do deportacji. Pracownicy socjalni w swoich odpowiedziach zasugerowali konieczność zreformowania ustaw dotyczących świadczenia pomocy oraz wprost wypowiedzieli się o rozważaniu zmiany stanowiska pracy, co może bezpośrednio wiązać się z syndromem wypalenia zawodowego. Niezbędna ich zdaniem jest organizacja dodatkowych kursów i szkoleń podnoszących kompetencje zawodowe, znajomość języka oraz kultury i obyczajów.

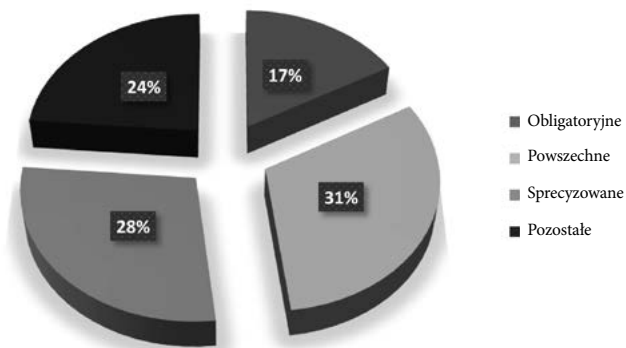
Wykres 11. Gdybym był/-a ministrem rodziny, pracy i polityki społecznej, zarządził-bym/zarządziłabym... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

Dodatkowo analiza wypowiedzi respondentów wykazała, iż prawo do pomocy Innemu powinno być przede wszystkim powszechne, sprecyzowane i obligatoryjne.

Wykres 12. Prawo do pomocy Innemu powinno być... (%)

Źródło: Opracowanie własne.

Zakończenie

Niniejszy artykuł przedstawił problematykę wielokulturowości, która coraz częściej związana jest z codziennymi obowiązkami pracowników socjalnych. Przedstawione wyniki badań pozwalają potwierdzić sformułowaną na wstępie hipotezę, która zakładała, że pracownik socjalny wykazuje pozytywną postawę wobec Innego i pracy z nim. Respondenci prezentują gotowość do pracy z nowym typem klienta, są go ciekawi, a także potrafią dostrzec korzyści, jakie odnoszą w tej pracy dla siebie samych.

Po dokonaniu analizy zebranego materiału można wysnuć kilka wniosków. Po pierwsze, pracownicy odbierają Innego w pozytywny sposób i są zdecydowani na udzielenie mu koniecznej pomocy. Inny nie jest dla nich wyłącznie obcokrajowcem czy uchodźcą, lecz osobą otrzymującą wsparcie, tak jak każdy typowy klient ośrodka pomocy społecznej. Różnicę stanowią jedynie kultura czy język, jednak dla pracowników jest to bariera do pokonania, a nie trudność, która całkowicie niweluje możliwość świadczenia wsparcia. Postawa ta świadczy o pozytywnej motywacji profesjonalistów. Co więcej, jakiegokolwiek obawy, które czują, wynikają z naturalnych odruchów ludzkich i dotyczą pierwszego spotkania z odmienną kulturą i obyczajami. Najtrudniejszym aspektem zdaje się być problem komunikacji i znajomości języka, przez który świadczone wsparcie może być mniej efektywne niż wobec poznanych już klientów ośrodka pomocy. Świadomość ta podkreśla jednak fakt, że pracownik socjalny w swoich obowiązkach kieruje się nie tylko zasadami wynikającymi z ustawy o pomocy społecznej, ale także własnym kodeksem moralnym i systemem wartości.

Każdy proces badawczy napotyka różnego rodzaju przeszkody, które zagrażają jego prawidłowemu przebiegowi. Niniejszy projekt stanowił niemałe wyzwanie ze względu na niewielkie doświadczenie

organizatorów, także w przeprowadzeniu ankiet na tak szeroką skalę. Skutkowało to ograniczonym dostępem do ośrodków pomocy i niewielką liczbą arkuszy zwrotnych w pierwszej fazie. Po przeprowadzeniu ewaluacji zmniejszono liczbę respondentów, która początkowo wynosiła 250 osób, oraz zmieniono sposób realizacji badania z wyłącznie elektronicznych na wypełnianie osobiście w miejscu pracy bądź telefonicznie. Za sukces uznano zgromadzenie 131 odpowiedzi. Mając na uwadze, że badaniu zostali poddani pracownicy ośrodków na szczeblu gminnym, zaleca się rozszerzenie diagnostyki o kolejne województwa oraz rozważenie bardziej efektywnego sposobu zbierania danych. Wartość dodaną stanowi zebranie nowych doświadczeń jako badaczy i zapoczątkowanie w Kole Naukowym potrzeby dalszego rozwoju i działalności badawczej. Z pewnością wpłynął na to także odkryty w trakcie projektu problem wypalenia zawodowego wśród pracowników, którzy poza potrzebą zmiany prawa, jako pomoc dla siebie wskazywali także, niestety, konieczność zmiany zawodu.

Streszczenie

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie opinii, wyobrażeń i refleksji pracowników socjalnych na temat pracy na rzecz osób ze środowisk wielokulturowych. Często taka osoba pozostaje na marginesie wspólnoty lokalnej, umieszczona tam przez innych członków tej społeczności. Nadaje jej się zazwyczaj etykietę „Inny”, co zdecydowanie ogranicza jej możliwość pełnej przynależności. Autorzy pracy po przeprowadzeniu badań metodą ankietową przy użyciu kwestionariusza ankiety, składającego się z dwunastu zdań niedokończonych, chcą przybliżyć opinie pracowników socjalnych na temat Innego w odniesieniu do relacji pomocowej, którą z nim budują. Analizując wyniki badań, chcą odpowiedzieć na pytanie badawcze sformułowane w toku procesu badawczego, które brzmi: Jak wygląda postrzeganie Innego przez pracownika socjalnego? Poniższy tekst jest skonstruowany wokół czterech problemów badawczych. W taki sposób artykuł przybliża postrzeganie Innego przez pracowników socjalnych, stosunek pracownika

sojalnego do pracy z Innym, percepcję inności w sobie, a także opinię pracowników sojalnych na temat pomocy Innemu. Jednym z głównych wniosków z przeprowadzonych badań jest przekonanie, że pracownicy sojalni w przeważającej większości mają pozytywny obraz Innego, a w relacji pomocowej z nim chcą podjąć takie działania, które umożliwią udzielenie mu jak najskuteczniejszej pomocy.

Słowa kluczowe: pracownik sojalny, praca sojalna, pomoc społeczna, stereotypy, środowisko wielokulturowe, wykluczenie społeczne, piętno społeczne

Summary

At war with stereotypes. Social workers' perception of working in a multicultural environment

This work aims at presenting social workers' opinions, perceptions and reflections on the work towards people coming from the multicultural environment. Such person often remains in local community margins as a result of being placed there by other members of this community. Such person is usually given a label "the Other" which strongly limits their capacity for full affiliation. After conducting survey research, using questionnaire survey, composed of twelve incomplete sentences, the authors of the work want to provide a closer insight into the social workers' opinions about "the Other," concerning aid based relationship built between the workers and "the Other." When analysing the research results, the authors want to answer the research question that was formed during the research process. This questions is: "How is "the Other" perceived by the social worker?" The text below is constructed around four research problems. In such a way this article gives a closer insight into the social workers' perception of the Other; social workers' attitude towards working with the Other; the perception of otherness in oneself; and also social workers' opinions on helping the Other. One of the main conclusions from the conducted research is a belief that social workers, in the great majority, have a positive image of the Other and in the aid based relationship they want to undertake such actions that will allow them to provide the most effective help.

Keywords: social worker, social work, social assistance, stereotype, multicultural environment, social exclusion, social stigma

Bibliografia

Akty normatywne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku, Dz. U. Nr 78, poz. 483 z późn. zm.
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r., Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284.
- Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych z dnia 1 lutego 1995 r., Dz. U. z 2002 r. Nr 22, poz. 209.
- Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych z dnia 19 grudnia 1966 r., Dz. U. z 1977 r. Nr 38, poz. 167.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Federalną Niemiec o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z dnia 17 czerwca 1991 r., Dz. U. z 1992 r. Nr 14, poz. 56.
- Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Litewską o przyjaznych stosunkach i dobrosąsiedzkiej współpracy z dnia 26 kwietnia 1994 r., Dz. U. z 1995 r. Nr 15, poz. 71.
- Traktat z Lizbony zmieniający Traktat o Unii Europejskiej i Traktat ustanawiający Wspólnotę Europejską, sporządzony w Lizbonie dnia 13 grudnia 2007 roku, Dz. U. z 2009 r. Nr 203, poz. 1569.
- Traktat z Amsterdamu zmieniający Traktat o Unii Europejskiej, traktaty ustanawiające Wspólnoty Europejskie i niektóre związane z nim akty z dnia 2 października 1997 roku, Dz. U. z 2004 r., Nr 90, poz. 864.
- Ustawa z dnia 7 września 1991 r. o systemie oświaty, Dz. U. z 2020 r., poz. 1327.

- Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny, Dz. U. z 2020 r., poz. 1444 z późn. zm.
- Ustawa z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim, Dz. U. z 2019 r., poz. 1480.
- Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz. U. z 2017 r., poz. 823.
- Ustawa z dnia 4 marca 2010 r. o narodowym spisie powszechnym ludności i mieszkań w 2011 roku, Dz. U. z 2010 r., Nr 47, poz. 277.
- Ustawa z dnia 11 września 2015 r. o osobach starszych, Dz.U. poz. 1705.

Orzecznictwo

- Europejski Trybunał Praw Człowieka, Wyrok z dnia 17 lutego 2004 r. Sprawa Gorzelik i inni przeciwko Polsce (Skarga nr 44158/98), [https://etpcz.ms.gov.pl/etpccontent/\\$N/99000000000001_I_ETPC_044158_2098_Wy_2001-12-20_001](https://etpcz.ms.gov.pl/etpccontent/$N/99000000000001_I_ETPC_044158_2098_Wy_2001-12-20_001) (10.11.2018).
- Postanowienie Sądu Apelacyjnego w Katowicach z dnia 24 września 1997 roku, sygn. akt I ACA 493/97, OSA 1998/10/43.
- Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 18 marca 1998 roku, I PKN 4/98, OSNAPIUS 1995/5/170.

Literatura

- Adamczyk M., *Specyfika procesów starzenia się społeczeństwa polskiego w kontekście wskaźników zrównoważonego rozwoju*, w: *Wybrane problemy społeczne. Teraźniejszość – przyszłość*, red. E. Grudziewska, M. Mikołajczyk, Warszawa 2018, s. 112–121.
- Alberska M., *Komitet wyborczy mniejszości niemieckiej na Śląsku Opolskim w wyborach samorządowych 1990–2006*, „Acta Politica. Zeszyty Naukowe Uniwersytet Szczecińskiego” 2014 nr 1, s. 153–163.

- Andrzejczuk R., *Prawa człowieka podstawą prawa narodów do samostanowienia*, Lublin 2004.
- Antczak E., Lewandowska-Gwarda K., *Dynamika procesu starzenia się ludności w Polsce. Ocena z wykorzystaniem metod strukturalno-geograficznych*, „Studia Regionalne i Lokalne” 2018 nr 4 (74), s. 89–110.
- Ariès Ph., *Człowiek i śmierć*, przeł. E. Bąkowska, Warszawa 1992.
- Balachandran A., James K.S., *A multi-dimensional measure of population ageing accounting for Quantum and Quality in life years: An application of selected countries in Europe and Asia*, “SSM Popul Health” 7 (April 2019), 100330.
- Barcz J., *Rola standardów KBWE w ustalaniu treści klauzul dotyczących ochrony mniejszości narodowych w traktatach bilateralnych Polski z pierwszej połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010.
- Barwiński M., *Pojęcie narodu oraz mniejszości narodowej i etnicznej w kontekście geograficznym, politycznym i socjologicznym*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 2004 nr 5, s. 59–74.
- Becker M., Dudek T., *EU-Posten für polnische Parteigünstlinge*, <http://www.spiegel.de/politik/ausland/eu-posten-fuer-verwandte-von-pis-partegroessen-a-1241277.html> (1.12.2018).
- Bierzanek R., *Prawa narodów i prawa mniejszości narodowych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1990 z. 10.
- Biuletyn Sejmowej Komisji Mniejszości Narodowych i Etnicznych z 2008 roku, nr 30 (1588/VI) [http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/o/A07628CBE422AD6CC125752300503C3F/\\$file/0158806.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/Biuletyn.nsf/o/A07628CBE422AD6CC125752300503C3F/$file/0158806.pdf) (10.11.2018).
- Brudziński o mniejszości niemieckiej: *Kaczyński mówi to, co myślą setki tysięcy Polaków*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju/3/>

- brudziński-o-mniejszości-niemieckiej-kaczynski-mowi-to-co-mysla-setki-tysiecy-polakow,293614.html (1.12.2018).
- Brzoza C., *Polska w czasach niepodległości i drugiej wojny światowej 1918–1945*, Kraków 2001.
- Burszta W. J., *Kotwice pewności. Wojny kulturowe z popnacjonalizmem w tle*, Warszawa 2013.
- By żyło się lepiej. Wszystkim! Program wyborczy Platformy Obywatelskiej 2007; *Następny krok. Razem. Program Platformy Obywatelskiej 2011*, <https://www.platforma.org/dokumenty/uchwaly-zarzadu-krajowego/> (1.12.2018).
- Chałas M., „Kto to jest osoba starsza?” Wystąpienie i prezentacja na konferencji „Senior to brzmi dostojnie”, 24.10.2018 r., (https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEWjexNPIhY_wAhXN-yOKHC9R-c38QFjAAegQIAHAD&url=https%3A%2F%2Fwww.uni.lodz.pl%2Fplik%2F7797%2Fe1ea2f685f6966397a35e7e17cdo8869&usg=AOvVawo8EPWAUXUWTUVtNinoocls).
- Chałupczak H., Browarek T., *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998.
- Chołodowski M., *Pogrom mniejszości. Urzędnicy mswiA podzielili dotacje według swego uznania*, <http://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/1,35241,21168189,pogrom-mniejszości-urzednicy-mswia-podzielili-dotacje-wedlug.html> (1.12.2018).
- Czapiński J., Błędowski P., *Aktywność społeczna osób starszych w kontekście percepcji Polaków. Diagnoza społeczna. Raport tematyczny 2013*, Warszawa 2014.
- Czarnowski S., *Kultura religijna wiejskiego ludu polskiego*, w: S. Czarnowski, *Dzieła*, t. 1, Warszawa 1956, s. 88–107.
- Czarnowski S., *Podłoże ruchu chłopskiego*, w: S. Czarnowski, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1956, s. 167–185.
- Dahl R., *Demokracja i jej krytycy*, Kraków 1995.

- Daranowski P., *Prawa mniejszości w powszechnym prawie międzynarodowym*, w: *Sytuacja ludności polskiej na Wschodzie w świetle obowiązującego prawa i praktyki*, red. D. Górecki, Toruń 2009.
- Dbamy o Polskę, dbamy o Polaków. *Materiał informacyjny Pis* 2007, <http://pis.org.pl/dokumenty> (1.12.2018).
- Desjardins R., *The relationship between attaining formal qualifications at older ages and outcomes related to active ageing*, „European Journal of Education” 54 (2019) 1, s. 30–47.
- Dobrowolski K., *Chłopska kultura tradycyjna (Próba teoretycznego zarysu na podstawie materiałów źródłowych XIX i XX w. z południowej Małopolski)*, „Etnografia Polska” 1 (1958), s. 19–52.
- Drozdowska W., *Grupy rówieśnicze w Załączu Wielkim (podział, obrzędy recepcyjne, życie towarzyskie)*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Etnograficzna” 5 (1961), s. 97–118.
- Druk sejmowy nr 223, Sejm IV kadencji, <http://orka.sejm.gov.pl/Druki4ka.nsf/wgdruku/223> (3.11.2018).
- Dziubata K., *Kto pamięta o dziedzictwie? Działania na rzecz niematerialnego dziedzictwa kulturowego w Sławsku Wielkim i Przyprostyni*, w: *Kultura i krajobrazy pamięci*, red. M. Dziewierski, B. Pactwa, Katowice 2020, s. 287–304.
- Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/grupa-etnograficzna;3908272.html> (10.11.2018).
- Frątczak E., *Proces starzenia się ludności Polski*, „Studia Demograficzne” 2002 nr 2 (142), s. 3–28.
- Ganowicz E., *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce a bezpieczeństwo państwa*, „Chorzowskie Studia Polityczne” 2015 nr 10, s. 165–181.
- Ganowicz E., Opióła W., *Specyfika partyjnej rywalizacji politycznej w wyborach do samorządu terytorialnego w roku 2014 na przykładzie województwa opolskiego*, „Przegląd Politologiczny” 2017 nr 2, s. 137–155.

- Ganowicz E., *Rywalizacja polityczna mniejszości narodowych w wyborach samorządowych w Polsce po roku 1989*, Opole 2014.
- Ganowicz-Bączyk A., *Etyka środowiskowa*, w: *Etyka. Część II. Filozoficzna etyka życia spełnionego*, red. S. Janeczek, A. Starościc, Lublin 2016, s. 181–208.
- Gapiński B., *Maria Patyk. Kobieta niezwykła. Kujawska animatorka kultury i społecznik*, Gniezno 2018.
- Gapiński B., *Starość i religijność w społeczności chłopskiej*, w: *Doniosłość i powszedniość chleba*, red. B. Gapiński i R. Stanek, Gniezno 2016, s. 77–108 (*O Zdrowy Chleb*, 4).
- Gardocka T., *Mniejszości narodowe i etniczne – zagadnienie definicji*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010.
- Gdula M., *Dobra zmiana w Miastku. Neoautorytaryzm w polskiej polityce z perspektywy małego miasta* <http://krytykapolityczna.pl/file/sites/4/2017/10/Dobra-zmiana-w-Miastku.pdf> (1.12.2018).
- Gierycz M., *Europejski spór o człowieka*, Warszawa 2017.
- Gierycz M., *Unii europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny. Antropologiczne i polityczne znaczenie w kontekście starzenia się Europy*, „*Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*” 22 (2015) nr 2, s. 69–83.
- Godlewska E., Lesińska-Staszczuk M., *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, w: *Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny*, red. E. Godlewska, M. Lesińska-Staszczuk, Lublin 2013.
- Godlewska E., Lesińska-Staszczuk M., *Mniejszości narodowe w państwach Unii Europejskiej. Stan prawny i faktyczny*, Lublin 2013.
- Golka M., *Imiona wielokulturowości*, Warszawa 2010.
- Góra M., *Thinking About Pension Systems for the 21st Century: A Few Remarks Based on the Polish Example*, “*CASE Research Paper*” 2018 no. 154.
- Gudaszewski G., *Identyfikacje etniczne w Narodowym Spisie Powszechnym Ludności i Mieszkań w 2011 roku*, w: *Mniejszości narodowe*

- i etniczne w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 roku*, red. S. Łodziński, K. Warmińska, G. Gudaszewski, Warszawa 2016, s. 56–120.
- GUS, *Jakość życia w Polsce w 2015 r. Wyniki Badania spójności społecznej*, Warszawa 2017.
- GUS, *Prognoza ludności gmin na lata 2017–2030*, Warszawa 2017.
- GUS, *Prognoza ludności na lata 2008–2035*, Warszawa 2009.
- GUS, *Prognoza ludności na lata 2014–2050*, Warszawa 2014.
- GUS, *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015.
- GUS, *Sytuacja demograficzna osób starszych i konsekwencje starzenia się ludności Polski w świetle prognozy na lata 2014–2050*, Warszawa 2014.
- GUS, *Sytuacja gospodarstw domowych w 2018 r. w świetle wyników badania budżetów gospodarstw domowych*, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/warunki-zycia/dochody-wydatki-i-warunki-zycia-ludnosci/sytuacja-gospodarstw-domowych-w-2018-r-w-swietle-wynikow-badania-budzetow-gospodarstw-domowych,3,18.html> (1.11.2019).
- GUS, *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań w 2002 roku w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu*, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechno/narodowe-spisy-powszechno/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/> (10.11.2018).
- Hołda J., Hołda Z., Ostrowska D., Rybczyńska J. A., *Prawa człowieka. Zarys wykładu*, Warszawa 2008.
- <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/> – serwis internetowy mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce prowadzony przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji.

- <http://pis.org.pl/> – serwis internetowy Prawa i Sprawiedliwości.
- <http://skgd.pl/> – serwis internetowy Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Niemców na Śląsku Opolskim.
- <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/> (1.12.2018) – serwis Głównego Urzędu Statystycznego nt. Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r.
- <http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki/struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosci-polski-nsp-2011,22,1.html> (1.12.2018) – serwis Głównego Urzędu Statystycznego nt. Narodowego Spisu Powszechnego z 2011 r.
- <http://www.sejm.gov.pl/> – serwis internetowy Sejmu RP.
- https://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/karta.pdf (29.10.2018).
- <https://cie.men.gov.pl/sio-strona-glowna/dane-statystyczne/uczniowie-dane-statystyczne/> – serwis internetowy Systemu Informacji Oświatowej.
- https://parlament2015.pkw.gov.pl/349_wyniki_sejm – serwis Państwowej Komisji Wyborczej nt. wyborów parlamentarnych 2015 r.
- https://www.spoleczenstwoobywatelskie.gov.pl/sites/default/files/deklaracja_praw_osob_nalezacych_do_mniejszosci.pdf (23.10.2018).
- Informator prawny*, <https://www.infor.pl/prawo/emerytury/> (1.11.2019).
- Instytut Pracy i Spraw Socjalnych, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*, oprac. zbiorowe, Warszawa 2012.
- Iwański R., *Opieka długoterminowa nad osobami starszymi*, Warszawa 2017.
- Jabłoński M., *Normatywne podstawy ochrony praw mniejszości – wybrane zagadnienia*, w: J. B. Banach-Gutierrez, M. Jabłoński, *Aktualne problemy ochrony wolności i praw mniejszości w Polsce i na świecie*, Wrocław 2017.

- Janicki M., Władyka W., *Jak pis wykorzystuje w swoich rządach politykę historyczną. Historia na usługach*, <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kraj/1728102,1,jak-pis-wykorzystuje-w-swoich-rzadach-polityke-historyczna.read> (1.12.2018).
- Janusz G., *Definiowanie mniejszości w dokumentach międzynarodowych i aktach prawa wewnętrznego*, „Annales. Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio K – Politologia” 15 (2008) 2, <http://dlibra.umcs.lublin.pl/dlibra/plain-content?id=6069> (22.10.2018).
- Janusz G., *Ochrona praw mniejszości narodowych w Europie*, Lublin 2011.
- Janusz G., *Prawa mniejszości w systemie ochrony praw człowieka Wspólnoty Niepodległych Państw (analiza dokumentów)*, w: *Kultura pogranicza – pogranicze kultur*, red. A. Bobryk, Siedlce–Pułtusk 2005.
- Jeziorski M., *Wysoki Komisarz KBWE do spraw Mniejszości Narodowych*, „Sprawy Międzynarodowe” 1994 nr 2 (47).
- Kaczyński: *Naród to pojęcie kwestionowane z bardzo różnych punktów widzenia*, <https://www.wprost.pl/kraj/10173865/kaczynski-narod-to-pojecie-kwestionowane-z-bardzo-roznych-punktow-widzenia.html> (1.12.2018).
- Kalniuk T., *Mityczni obcy. Dzieci i starcy w polskiej kulturze ludowej przełomu XIX i XX wieku*, Toruń 2014.
- Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji, *Starzenie się społeczeństwa polskiego i jego skutki*. Opracowanie tematyczne OT-601, Warszawa 2011.
- Kancelaria Senatu. Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji, *Aktywność osób starszych*. Opracowanie tematyczne OT-672, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senatopracowania/170/plik/ot-672.pdf> (1.11.2019).
- Karkowski T., *Dostosowywanie zasobów kadry medycznej do potrzeb starzejącego się społeczeństwa*, „Zdrowie Publiczne i Zarządzanie” 13 (2015) nr 1, s. 82–94.

- Kasper M., Hofielen G., *Punkten für das Gemeinwohl und die Sustainable Development Goals*, Berlin 2019.
- Kaufman G., Elder G. H., *Revisiting age identity: A research note*, „Journal of Aging Studies” 16 (2) (2002), s. 169–176.
- Kedzia Z., Płowiec W., *Ochrona mniejszości narodowych w pracach Komitetu Praw Człowieka*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010.
- Kielmans-Ratyńska R., *Agenda 2030 – przyszłość bez rodziny*, <https://ordoiuris.pl/rodzina-i-malzenstwo/agenda-2030-przyszlosc-bez-rodziny> (28.11.2019).
- Kijak R. J., Szarota Z., *Starość. Między diagnozą a działaniem*, Warszawa 2013.
- Kośmiński P., *Jak pis zmienił tworzenie prawa? Rekordowe tempo, omijanie konsultacji...*, „Gazeta Wyborcza” (wydanie internetowe) z 3.02.2017, <http://wyborcza.pl/7,75398,21328265,jak-pis-zmieni-l-tworzenie-prawa-rekordowe-tempo-omijanie-konsultacji.html> (1.12.2018).
- Kotlarska-Michalska A., *Starość w aspekcie socjologicznym*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 12 (2000), s. 147–158.
- Kowal P., Dowd J. E., *Definition of an older person. Proposed working definition of an older person in Africa for the MDS Project*, <http://doi.org/10.13140/2.1.5188.9286>.
- Krasnowolski A., Kancelaria Senatu. Biuro Analiz i Dokumentacji, *Prawa mniejszości narodowych i etnicznych w prawie międzynarodowym i polskim*. Opracowania tematyczne OT-599, Warszawa 2011.
- Kuczala A., *Mniejszość niemiecka w życiu politycznym województwa polskiego*, „Politeja” 2014 nr 5, s. 395–410.
- Kujawska J., *Organizacja i zarządzanie opieką nad osobami starszymi*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia” 1 (2015) nr 74, s. 709–720.
- Kurzępa E., *Sytuacja administracyjnoprawna mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, Toruń 2009.

- Kuźma I., *Współczesna religijność kobiet. Antropologia doświadczenia*, Wrocław 2008.
- Lehr U., *Od dożywocia do emerytury. Społeczno-kulturowe uwarunkowania strategii przetrwania*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 2: *Aspekty społeczno-kulturowe*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarc, Warszawa 2016, s. 123–149.
- Lehr U., *U schyłku życia. Starość mieszkańców wsi Beskidu Śląskiego i Podhala*, Warszawa 2007.
- Lis M., *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim 1989–2014. Z bagażem przeszłości w realiach współczesności*, Opole 2015.
- Lis M., *Śląsk Opolski w warunkach transformacji ustrojowej państwa od 1989 roku*, Opole 2013.
- List biskupa Józefa Zawitkowskiego do autora. Wspomnienia z dzieciństwa [2011].
- Łodziński S., Kancelaria Sejmu. Biuro Studiów i Ekspertyz, *Wyrównanie czy uprzywilejowanie. Spory dotyczące projektu ustawy o ochronie mniejszości narodowych (1989–2005)*. Raport nr 232, Warszawa 2005.
- Łodziński S., *Równość i różnica. Mniejszości narodowe w porządku demokratycznym w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2005.
- Łodziński S., Warmińska K., Gudaszewski G., *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego Ludności z 2011 roku*, Warszawa 2015.
- Mamzer H., *Posthumanizm we współczesnych modelach rodzin: zwięzta jako członkowie rodziny?*, w: *Rodzina wobec wyzwań współczesności*, red. I. Taranowicz, S. Grotowicz, Wrocław 2015, s. 151–174.
- Mazur J., *Pro familia et societate. Wybrane zagadnienia polityki społecznej*, Kraków 2013.
- Mazurkiewicz M., *Partycypacja mniejszości niemieckiej w polskim życiu publicznym po 1989 r. – przypadek Śląska Opolskiego*, „Rocznik Ziemi Zachodnich” 2017 nr 1, s. 143–164.

- Mazurkiewicz M., *Regionalne uwarunkowania polityki polskiej wobec mniejszości narodowych i etnicznych na przykładzie województwa opolskiego*, „Studia Śląskie” 77 (2015), s. 53–74.
- Mędrzecki W., *Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002.
- Mędrzecki W., *Uwagi o starości na wsi polskiej w XIX wieku*, w: *Ludzie starzy i starość na ziemiach polskich od XVIII do XXI wieku (na tle porównawczym)*, t. 1: *Metodologia, demografia, instytucje opieki*, red. A. Janiak-Jasińska, K. Sierakowska, A. Szwarz, Warszawa 2016, s. 75–81.
- Michalik E., Chałupczak H., *Mniejszości narodowe i etniczne w okresie transformacji i integracji*, Lublin 2006.
- Miche M., Brothers A., Diehl M., Wahl H. W., *The Role of Subjective Aging Within the Changing Ecologies of Aging: Perspectives for Research and Practice*, „Annual Review of Gerontology & Geriatrics” 35 (2015), s. 211–237.
- Mieczkowski J., *Przemiany prasy mniejszości narodowych a rok 1989*, w: *Media a rok 1989. Obraz przemian i nowe zjawiska na rynku*, red. Ł. Szurmiński, Warszawa 2010, s. 137–147.
- Między lękiem a nadzieją: dziesięć lat funkcjonowania ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (2005–2015)*, red. A. Adamczyk, A. Sakson, C. Trościak, Poznań 2015.
- Mikołajczyk B., *Mniejszości w prawie międzynarodowym*, Katowice 1996.
- Ministerstwo Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej, *Informacja o sytuacji osób starszych w Polsce za rok 2017*, Warszawa 2018.
- Minority rights: international standards and guidance for implementation*, United Nations Human Rights, Office of the High Commissioner, New York–Geneva 2010.
- Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce w świetle Narodowego Spisu Powszechnego Ludności z 2011*, red. S. Łodziński, K. Warmińska, G. Gudaszewski, Warszawa 2015.

- Mniejszości w wyborach. Wybory mniejszości. Z badań nad partycypacją polityczną mniejszości narodowych i etnicznych*, red. J. Mieczkowski, Szczecin 2017.
- Monteskiusz, *O duchu praw*, <https://wolnelektury.pl/media/book/pdf/o-duchu-praw.pdf> (1.12.2018).
- Morawski L., *Źródła dochodów i zamożności emerytów na tle innych grup wiekowych*, w: G. Bukowska, G. Kula, L. Morawski, *Ryzyko ubóstwa osób starszych*, Warszawa 2011.
- Murkowski R., *Zaawansowanie procesu starzenia się populacji polski w latach 1990–2050*, „*Studia Oeconomica Posnaniensia*” 6 (2018) nr 9, s. 59–77.
- Niedbalski J., *Kultura organizacyjna państwowych instytucji opiekuńczych na przykładzie domów pomocy społecznej dla osób starszych*, „*Przedsiębiorczość i Zarządzanie*” 19 (2018) z. 11 cz. 2, s. 423–437.
- Nijakowski L. M., Łodziński S., *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce. Informator 2003*, Warszawa 2003.
- Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Kraków 2009, <http://pis.org.pl/dokumenty> (1.12.2018).
- Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2011, <http://pis.org.pl/dokumenty> (1.12.2018).
- Nowoczesna. Solidarna. Bezpieczna Polska. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Kraków 2009, s. 7, <http://old.pis.org.pl/unit.php?o=partia&p=docs&iddoc=148> (1.12.2018).
- Ochocki A., *Starzenie się ludności a redystrybucja dochodów*, „*Wiadomości Statystyczne*” 64 (2019) nr 10, s. 53–62.
- PAP, *Czarny protest. Manifestacje w wielu miastach w Polsce. Ile osób wzięło udział w demonstracjach?*, <https://wiadomosci.wp.pl/czarny-protest-manifestacje-w-wielu-miastach-w-polsce-ile-osob-wzielo-udzial-w-demonstracjach-6043943038128769a> (1.12.2018).
- PAP, *Prezydent zawetował nowelę ustawy o mniejszościach narodowych. „Źle się stało”*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju/3/>

- ustawa-o-mniejszosciach-narodowych-i-etnicznych-weto-prezydenta,589513.html (1.12.2018).
- Pawlikowski G., *System ochrony praw osób należących do mniejszości narodowych i etnicznych w Europie*, „Polityka i Społeczeństwo” 2011 nr 8.
- Peeters M. A., *Globalizacja zachodniej rewolucji kulturowej*, Warszawa 2010.
- Perspektywy i zagrożenia w funkcjonowaniu prasy mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, w: *Prawa mniejszości narodowych*, red. T. Gardocka, J. Sobczak, Toruń 2010, s. 303–313.
- Pękańska K., *Charakter prawny i funkcje Wysokiego Komisarza OBWE ds. Mniejszości Narodowych*, „Humanities and Social Sciences” XXII, 24 (2/2017).
- Piwoński W., *Rodzina jako społeczność naturalna według św. Tomasa z Akwinu*, „Roczniki Filozoficzne” 8 (1960) nr 2, s. 89–111.
- Piwoński W., *Socjologia religii*, Lublin 1996.
- Pohl J., *Jetzt sind auch die Ortsschilder zweisprachig*, <https://www.shz.de/regionales/schleswig-holstein/panorama/jetzt-sind-auch-die-ortsschilder-zweisprachig-id465076.html> (1.12.2018).
- Polska przyszłości. Program Platformy Obywatelskiej* 2015.
- Polskie Radio 24, „Zimowa impreza” zamiast Bożego Narodzenia w Ikei, https://polskieradio24.pl/5/1223/Artykul/2398997,Zimowa-impreza-zamiast-Bozego-Narodzenia-w-Ikei?fbclid=IwAR3Lotk2JPjHMVca4UsAGVE3GHngi_HU7B6s7z7MoIMzpkIHJj2SndwaL8k (6.11.2019).
- Procesy demograficzne i metody ich analizy*, red. J. Kurkiewicz, Kraków 2010.
- Przybyłka A., *Świadczenia dla osób starszych i niepełnosprawnych w ramach systemów ochrony zdrowia i pomocy społecznej (wybrane zagadnienia)*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica” 2013 nr 297, s. 183–190.

- Przywróćmy normalność. Godne życie, sprawiedliwa i normalna Polska Program Sojuszu Lewicy Demokratycznej*, Warszawa 2017, https://sld.org.pl/images/dokumenty/SLD_program_Przywrocimy_Normalnosc.pdf, (1.12.2018).
- Radłowska K., *Między grupą etnograficzną a narodem. Status Tatarów polskich w świetle dotychczasowych badań*, „Pogranicze. Studia społeczne” 23 (2014).
- Redakcja, *Jarosław Kaczyński chce skłócić Opolszczyznę*, <https://nto.pl/jaroslaw-kaczynski-chce-sklocic-opolszczyzne/ar/4536313> (1.12.2018).
- Rydz E., *Proces starzenia się ludności w województwie pomorskim i jego społeczno-ekonomiczne konsekwencje*, Słupsk–Warszawa 2012.
- IV Rzeczpospolita. *Sprawiedliwość dla wszystkich. Program Prawa i Sprawiedliwości 2005*, <http://pis.org.pl/dokumenty> (1.12.2018).
- Sadowski A., *Wielokulturowość jako czynnik zrównoważonego i inteligentnego rozwoju Polski*, „Optimum. Studia Ekonomiczne” 2016 nr 4 (82), s. 69–82, DOI: 10.15290.
- Safjan M., *Pozycja mniejszości w Polsce w świetle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, https://trybunal.gov.pl/fileadmin/content/dokumenty/wystapienia/1998_2006/20031003.pdf (1.12.2018).
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Warszawa 1998.
- Schumpeter J., *Kapitalizm. Socjalizm. Demokracja*, Warszawa 1995.
- Skirbekk V. F., Staudinger U. M., Cohen J. E., *How to Measure Population Aging? The Answer Is Less than Obvious*, „Gerontology” 65 (2019) no. 2, s. 136–144.
- Skórzyński K., *Dziesiątki tysięcy ludzi na ulicach w całej Polsce. Protesty w obronie demokracji i przeciwko działaniom PIS*, <https://fakty.tvn24.pl/ogladaj-online,60/w-calej-polsce-protesty-w-obronie-demokracji-i-przeciwko-dzialaniu-pis,602461.html> (1.12.2018).
- Słownik socjologii i nauk społecznych*, red. G. Marshall, Warszawa 2006.

- Sojka E., *Process of Ageing of Silesia Province Population Until 2035*, „Bulletin of Geography. Socio-Economic Series” 2011 no. 16, s. 121–138.
- Sojka E., *Wybrane aspekty sytuacji demograficzno-społecznej osób starszych w województwie śląskim*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach” 2016 nr 286, s. 146–164.
- Stróżewski W., *Transcendentalia i wartości*, w: W. Stróżewski, *Istnienie i wartość*, Kraków 1981, s. 90–95.
- Sudak I., *Kaczyński o przyjęciu uchodźców: Radykalnie obniżyłby się poziom bezpieczeństwa. Musielibyśmy użyć represji*, <http://wyborcza.pl/7,75398,21845752,kaczynski-o-uchodzcach-nazwaliby-nas-nazistami-zobaczcie-na.html> (1.12.2018).
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963.
- Szczepański M. S., Śliz A., *Kim jestem? Identyfikacje i tożsamości społeczne: przypadek Górnego Śląska*, „Nauka” 2018 nr 1, s. 129–142.
- Szczygielski K., *Etniczny kontekst procesów demograficznych i społecznych, ze szczególnym uwzględnieniem województwa opolskiego*, „Śląsk Opolski” 2004 nr 4, s. 63–72.
- Szczygielski K., *Geografia mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce: ujęcie ilościowe*, Opole 2006.
- Szczygielski K., *Mniejszości narodowe i etniczne w województwie opolskim a język niepolski (w świetle ustaleń Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r.)*, „Śląsk Opolski” 2005 nr 3, s. 5–12.
- Szopa B., *Konsekwencje procesu starzenia się społeczeństwa. Wybrane problemy*, „Problemy Zarządzania” 14 (2016) nr 2 (59) t. 1, s. 24–38.
- Szpak E., *Mentalność ludności wiejskiej w PRL. Studium zmian*, Warszawa 2013.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2012.
- Szukalski P., *Starzenie się ludności miast wojewódzkich – przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*, „Demografia i Gerontologia Społeczna – Biuletyn Informacyjny” 2017 nr 12, s. 1–5.

- Śliz A., Szczepański M. S., *Wielokulturowość współczesna: terminy, idee, teorie i aktorzy*, „Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa” 6 (2015), s. 13–27.
- Śliz A., *Wielokulturowość: stygmat współczesnego świata? Próba analizy socjologicznej*, Opole 2017.
- Świerczek A., *Rodzina w kontekście kryzysu demograficznego w Polsce*, w: *Aspekty teoretyczne i praktyczne w pracy socjalnej wobec przemian i wyzwań społecznych XXI wieku. Między kształceniem a praktyką*, t. 2, red. M. Duda, L. Szot, A. Świerczek, Kraków 2017, s. 55–68.
- Trafiałek E., *Kapitał społeczny w starzejącym się społeczeństwie*, „EXLIBRIS Biblioteka Gerontologii Społecznej”/„Polish Social Gerontology Journal” 14 (2017) nr 2, s. 18–29.
- Trafiałek E., *Polska starość w dobie przemian*, Katowice 2003.
- Trzcielińska-Polus A., *Ewolucja roli mniejszości niemieckiej w Polsce oraz Polonii w Niemczech w stosunkach polsko-niemieckich pod koniec XX i na początku XXI w.*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2016 nr 2, s. 23–41.
- Trzcielińska-Polus A., *Mniejszość niemiecka w Polsce. Implementacja art. art. 20–22 Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy z 1991 r.*, w: *Przełom i wyzwanie. XX lat polsko-niemieckiego Traktatu o dobrym sąsiedztwie i przyjaznej współpracy 1991–2011*, red. W. M. Góralski, Warszawa 2011, s. 370–392.
- Trzpiot G., *Prognozy ludności dla Polski – perspektywa logistyki społecznej*, Katowice 2013.
- Trzpiot G., Szołtysek J., *Starzenie się funkcjonalnych grup wieku a kapitał społeczny*, „Ekonometria” 2017 nr 2, s. 9–17.
- Turowski J., *Socjologia. Małe struktury społeczne*, Lublin 2001.
- Wałęciuk-Dejneka B., *Ludowy obraz kobiety – perspektywa inności. Folklor i literatura*, Siedlce 2014.
- Warych-Juras A., Gałka J., *Starzenie się ludności w polskich obszarach metropolitalnych*, Kraków 2011.

- WHO, *Health and ageing. A discussion paper*, https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/66682/WHO_NMH_HPS_01.1.pdf?sequence=1&isAllowed=y (1.11.2019).
- Wieruszewski R., *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich (osobistych) i politycznych. Komentarz*, Warszawa 2012, System Informacji Prawnej „LEX” (23.10.2018).
- Więcek A., Mossakowska M., Błędowski P., *Aspekty medyczne, psychologiczne, socjologiczne i ekonomiczne starzenia się ludności w Polsce*, Poznań 2012.
- Witos W., *Dzieła wybrane*, t. 1: *Moje wspomnienia*, cz. 1, przedm. E. Karczewski, J. R. Szaflik, Warszawa 1998.
- Wszystkie protesty na jednej mapie. W obronie sądów spotkaliśmy się w ponad 250 miastach, <http://biqdata.wyborcza.pl/biqdata/7,159116,22176137,wszystkie-protesty-na-jednej-mapie-w-obronie-sadow-spotkalismy.html> (1.12.2018).
- Zadurska O., *Ludowy wizerunek dzieci kalekich i jego społeczne konsekwencje*, „Litteraria Copernicana” 2017 nr 3 (23), s. 53–66, <https://apcz.umk.pl/czasopisma/index.php/LC/article/view/LC.2017.050> (9.11.2019).
- Zamorski K., *Pojęcie tradycyjnej społeczności wiejskiej w polskiej literaturze socjologicznej i etnograficznej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 46 (1985), s. 123–135.
- Zawistowicz-Adamska K., *Społeczność wiejska. Wspomnienia i materiały badań terenowych. Zaborów 1837–38*, Warszawa 1958.
- Zdrowie. Praca. Rodzina. Program Prawa i Sprawiedliwości 2014, <http://pis.org.pl/dokumenty> (1.12.2018).
- Zielińska-Więczkowska H., Kędzióra-Kornatowska K., Kornatowski T., *Starość jako wyzwanie*, „Gerontologia Polska” 2008 nr 3, s. 131–136.
- Zieliński K., Segal M., Zani M., Silberstein R., Glitzenstein S., Lyamina K. E., *Sytuacja mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych*

- w wybranych państwach Unii Europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem mniejszości żydowskiej, Warszawa 2017.
- „Zmierzał do wywołania u odbiorców lęku”. RPO chce śledztwa w sprawie spotu *Pis*, <https://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/spot-pis-o-uchodzcach-rpo-chce-sledztwa,878806.html> (1.12.2018).
- Zrinščak S., Lawrence S., *Active ageing and demographic change: challenges for social work and social policy*, „European Journal of Social Work” 17 (2014) no. 3, s. 313–321.
- ZUS, *500+ dla osób niezdolnych do samodzielnej egzystencji – najczęściej zadawane pytania*, <https://www.zus.pl/baza-wiedzy/biezace-wyjasnienia-komorek-merytorycznych/swiadczenia/500-dla-osob-niezdolnych-do-samodzielnej-egzystencji-najczesciej-zadawane-pytania> (1.11.2019).
- ZUS, *Ustalanie uprawnień do świadczeń*, <https://www.zus.pl/ustalanie-uprawnien-do-swadczen> (1.11.2019).
- Zwierzęta, gender, kultura. Perspektywa ekologiczna, etyczna i krytyczna*, red. M. Dąbrowska, A. Barcz, Lublin 2014.
- Żak A., Skrzyplik J., *Życie w rytm Bożych nut. Opowieść o biskupie Józefie Zawitkowskim*, Kraków 2021.
- Żołądowski C., *Starzenie się ludności – Polska na tle Unii Europejskiej*, „Problemy Polityki Społecznej” 2012 nr 17, s. 29–43.

Spis treści

Słowo wprowadzające	5
BARTŁOMIEJ GAPIŃSKI	
Ciocia i dziadek w rodzinie tradycyjnej. Niezamężne i ludzie starzy na tle społeczności chłopskiej	7
Aunts and grandfathers in traditional families. The unmarried and the old in peasant societies	
KS. ŁUKASZ MARCZAK	
Transmisja wartości rodziny w perspektywie realizacji zrównoważonego rozwoju	29
Transmission of family values in the perspective of the implementation of sustainable development	
PAWEŁ ULMAN, MAGDALENA ZAJĄC	
Gospodarstwa domowe osób starszych i ich sytuacja ekonomiczna	49
Households of the elderly and their economic situation	
ELŻBIETA KURZĘPA	
Definicja mniejszości narodowych i etnicznych w polskim prawodawstwie na tle rozwiązań międzynarodowych	81
Definition of national and ethnic minorities in Polish legislation against the background of international solutions	
MAREK MAZURKIEWICZ	
Ochrona praw mniejszości narodowych i etnicznych na tle zmian politycznych w Polsce – przyczynek do dyskusji	123
The protection of the rights of national and ethnic minorities against the background of political changes in Poland – a contribution to the discussion	

KLAUDIA DUDKA, KLAUDIA SENDERSKA,
AGNIESZKA KLIMCZYK, ANNA MAZURCZYK,
PAWEŁ RYNDAK

Na wojnie ze stereotypami.

Wyobrażenie pracowników socjalnych na temat pracy

w środowisku wielokulturowym. 155

At war with stereotypes. Social workers' perception of working
in a multicultural environment

Bibliografia 171

Uniwersytet Papieski
Jana Pawła II
w Krakowie

ISBN 978-83-7438-909-9

9 788374 389099